

Don Boscostudies nr. 18

De
Magna Charta
van het salesiaanse
opvoedingssysteem

Volume 1

Rik Biesmans

Met oprechte dank aan Jos Biesmans en Eugeen Vanhoof voor de uitvoering van de synoptische kolommen in het bijgevoegde hulpboekje en van de algemene lay-out en aan Mia Biesmans voor het samenstellen van het trefwoordenregister. Heel veel dank ook aan Bernard Roose voor de taalkundige correcties en aan Jozef Gevaert voor de adviezen bij de vertaling van citaten uit het Italiaans.

Uitgave "pro manuscripto"
Don Bosco Provinciaal
Fr. Gaystraat 129
Sint-Pieters-Woluwe

29 juni 2010

Verschenen in de reeks Don Boscostudies:

01 HOFMAN Norbert, De roepingsdroom van don Bosco (1993)

02 BRAIDO Pietro, Het actieplan en de utopie van de Christelijke samenleving (1994)

03 BIESMANS Rik, Fatti amare... Zorg ervoor dat ze van je houden (1994)

04 LECHNER Martin, Het lekenproject van de salesianen van don Bosco (1994)

05 PRELLEZO José Manuel, Het Oratorio van don Bosco in het dagboek van don Chiala en don Lazzero (1995)

06 DE COOMAN Adriaan, Don Bosco en Franciscus van Sales (1996)

07 DECANQC Bart, Severino (1996)

08 BIESMANS Rik, Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884 – 1ste deel (1866-1876)

Don Bosco betrouwbare wegwijzer en minzame, maar vastberaden gids (1996)

09 MERTENS Anita, De lekenhelpsters van don Bosco. Tachtig jaar geschiedenis 1917-1997 (1997)

10 SCHEPENS Jacques, Een kwalitatieve lezing van recente studies rond en over don Bosco (1997)

11 BIESMANS Rik, Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884 – 2de deel (1876-1884)

Doelstellingen van opvoeding en opleiding gevat in een krachtig motto (1998)

12 POSADA Maria Esther en DELEIDI Anita, Don Bosco stichter van het Instituut van de Dochters van Maria Hulp der Christenen (1999)

13 BIESMANS Rik, Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884 – 3de deel: Assistentie de essentie van het Preventief Systeem (2000)

14 BIESMANS Rik, Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884 – 4de deel: Redelijkheid in de omgang met jongeren (1876-1884)

15 BIESMANS Rik, Op weg naar de 'brieven' van 10 mei 1884 – 5de deel: Amorevolezza.

Vriendelijke, minzame, innemende, voorkomende, fijne, wellevende, gemoedelijke, ongedwongen, hartelijke... omgangsvormen (2003)

16 BIESMANS Rik, De brief uit Rome aan de jongens in Valdocco (10 mei 1884) bron van pedagogisch-pastorale inspiratie (2007)

17 BIESMANS Jos, Ziekte, lijden en leed in het leven van don Bosco tegen de achtergrond van zijn fenomenale verwezenlijkingen (2009)

18 BIESMANS Rik, De Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem (2010)

Voorwoord

*“Ik verlang niets anders dan dat,
rekening houdend met de veranderde omstandigheden,
de gelukkige dagen terugkeren!” (1)*

Don Bosco

De salesiaanse congregatie viert dit jaar don Rua (1837-1910), de eerste opvolger van don Bosco. Michele Rua, eens een opgemerkte leerling, later een trouwe medewerker van don Bosco, bouwde als een behoedzame vader de congregatie na de dood van de stichter verder uit. Zijn grote zorg ging uit naar ‘het behoud’ van het salesiaanse erfgoed. Hoeveel gelukkige dagen had hij niet gekend in de buurt van zijn geestelijke vader?

Meer dan honderd jaar later zijn de context en de omstandigheden meer dan gewijzigd. Veranderingen grepen natuurlijk ook plaats tijdens het leven van don Bosco. Opvoeding is nu eenmaal een dynamisch gebeuren op zich. In die zin is de actualisatie van het salesiaanse opvoedingsproject een blijvende uitdaging voor opvoeders die in dialoog met don Bosco op weg willen gaan met jonge mensen en vandaag de dag in hun opdracht vreugde willen vinden.

Die uitdaging was en is een basisovertuiging van Rik Biesmans. Die overtuiging hield het vuur van zijn studiewerk brandend. In 1994 publiceerde onze medebroeder een eerste voorbereidende studie in de reeks ‘Don Bosco Studies’. Dat was de aanzet om de groei en de betekenis van de ‘pedago-

gie van de liefde' te vatten. Toen kwam het waarschijnlijk niet eens bij hem op dat de weg naar de 'brieven' van 1884 zo lang zou zijn. (2) Zijn gezondheid liet het hem, godzijdank, toe zo een weg te gaan. Zijn uithoudingsvermogen, zijn kritische zin en zijn salesiaanse bewogenheid hebben hem vooruit gestuwd. In zeven publicaties tussen 1994 en 2007 bereidde hij de nu voorliggende studie voor en belichtte hij diverse begrippen uit don Bosco's opvoedingsproject. Ze zijn ons bekend: 'Fatti amare...', 'amorevolezza' en 'dolcezza', 'amore' en 'carità', 'assistentie', 'goede christen en rechtschapen, eerlijke burger', welwillende vriendelijkheid en familiariteit, blijheid en vreugde, redelijkheid en godsdienst... Alle zijn ze constitutieve elementen in het pedagogische systeem van onze heilige opvoeder. We zijn de auteur dankbaar voor de historisch-kritische en exegetische lezing van de context en de talrijke teksten waarin de 'brieven' van 1884 ingebed liggen. Zijn taalvaardige commentaren maken deze studie tot een rijke bron van pedagogisch-pastorale inspiratie waaruit opvoeders, leerkrachten, leken en religieuzen, van vandaag en morgen kunnen putten.

De nieuwe studie die hij ons nu aanbiedt, heeft de titel 'De Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem' gekregen. De "lange versie" van de 'brief' van 1884', in het bijzonder het deel dat voor de opvoeders bestemd was, is het hooglied (cfr. Paulus, I Kor., 13) en de grote oorkonde aan de salesianen in Valdocco. Ze is ook een handvest en houvast voor alle opvoeders die in het spoor van don Bosco willen werken.

Het is de verdienste van de auteur dat hij nu ook de zogenaamde 'lange brief' toegankelijk maakt voor lezers in ons taalgebied. Opnieuw belicht hij de achtergrond en de historische context van de doelgroep in Valdocco. Via tekstkritiek en redactiegeschiedenis brengt hij ons dichterbij de echte schrijvende hand van de tekst en vooral bij de inspiratie en de suggesties van don Bosco die erin vervat liggen. Zo ontmaskert

hij verder een aantal salesiaanse pedagogische slogans die in de loop der jaren een eigen leven zijn gaan leiden. Hij plaatst de 'lange brief' in de salesiaanse geschiedenis na don Bosco en onderzoekt de invloed ervan. Zo brengt hij de lezers in contact met een pedagogisch document dat de proclamatie van de liefde als doorvoelde genegenheid en van de familiariteit als vriendelijke, gemoedelijke en hartelijke omgangsvorm bevat, die grondstructuren van het salesiaanse preventieve systeem zijn.

Elk charter verwijst naar een gever en een ontvanger. Don Bosco is de gever. Hij heeft ons een salesiaans opvoedingssysteem geschonken dat een basis voor zingeving en een bron van levensvreugde kan zijn. De ontvangers zijn de opvoeders en de jongeren en ook wij, lezers van vandaag. Wij mogen proeven van gelukkige dagen als wij vandaag in onze situatie dat charter via studie en praktijk hertalen en beleven. Daarom zijn we de auteur dankbaar dat hij ons dit geschenk van don Bosco doorgeeft en als een kostbare diamant uit de beschermende doeken en boeken wikkelt en openlegt.

Ik wens de auteur en de lezers gelukkige dagen.

Jos Claes
provinciaal

6 april 2010
Herinnering aan de
sterfdag van don Rua.

(1) BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens in Valdocco (10 mei 1884)*, Don Bosco Studies nr. 16, Brussel, 2007, p. 61.

(2) 'Natuurlijk geef ik er me rekenschap van dat de beschouwingen die ik hier voorleg, slechts het resultaat van een eerste benadering zijn. Maar ik dacht dat het goed was die al te publiceren.' – BIESMANS, R., *Fatti amare... Zorg ervoor dat ze van je houden*, Don Bosco Studies, nr. 3, Brussel, 1994, p. 5.

Afkortingen

ASC Archivio Salesiano Centrale

E *Epistolario di san Giovanni Bosco*, a cura di Eugenio Ceria, IV vol., Turijn, Sei 1955, 1956, 1958, 1959.

E (m) *G. Bosco, Epistolario. Introduzione, testi critici e note* a cura di Francesco Motto, 4 vol. (1835- 1875), Rome, LAS 1991, 1996, 1999, 2003.

FdB ASC, *Fondo don Bosco. Microschedatura e descrizione*, Rome 1980.

MB *Memorie Biografiche di Don (del Beato... di San) Giovanni Bosco*, XIX vol., (van I tot IX : G.B. Lemoyne; X: A. Amadei; van XI tot XIX: E. Ceria) + 1 vol. *Indice Analitico* (E. Foglio), Turijn, Sei, 1898-1939 (Indice, 1948)

MBN *Don Bosco Leven en werken, aan de hand van zijn gedenkschriften*, (o.l.v. M. Baert) XIX vol., Oud-Heverlee, 1961-1976 + *Nieuw alfabetisch repertorium* (H. Abrams) 1991.

ms. manuscript

OE *G. Bosco, Opere edite*, prima serie: *Libri e opuscoli* (ristampa anastatica), XXXVII vol.; seconda serie: *Contributi su giornali e periodici*, I vol., Rome, LAS, 1977-1978, 1988.

RSS *Ricerche Storiche Salesiane*. Revista semestrale di storia religiosa e civile, Rome, LAS, 1982 en volgende.

() De getallen tussen haken verwijzen naar de bladzijden in het **Hulpboekje**.

Inleiding

De brief van 10 mei 1884 aan de jongens in Valdocco, die in het nummer 16 van de reeks "Don Bosco Studies" voorgesteld en toegelicht werd, sloot aan bij een zekere traditie in de pastoraal-pedagogische activiteiten van don Bosco. Van het begin van de jaren zestig tot het einde van de jaren zeventig van de negentiende eeuw had don Bosco immers af en toe een brief geschreven die bestemd was om aan de jongeren voorgelezen te worden. Dergelijke brieven stuurde hij naar Valdocco, Mirabello, Lanzo, Borgo San Martino, Valsalice en - na de zending van missionarissen naar Zuid-Amerika in 1875 - ook naar San Nicolas of Villa Colón, huizen in Argentinië. Een geschikt moment om zo een brief voor te lezen was ongetwijfeld het ogenblik van het traditioneel geworden woordje na het avondgebed van de jongens. Aan dat gebed namen ook de leraren, assistenten en oversten deel. Vandaar waarschijnlijk dat ze soms allemaal in de aanspreking vermeld staan.¹ Het werd dan meteen een schrijven aan alle "huisgenoten."

Nadat Rome de sociëteit, die don Bosco wilde stichten, op 1 maart 1869 goedgekeurd had, gaf hij er zich terdege rekenschap van dat de jonge leden van de beginnende congregatie vorming nodig hadden. Hij had er ook al een idee van hoe hij in die behoefte zou kunnen voorzien. Dat blijkt uit zijn brief op 15 augustus 1869, enkele maanden na die memorabele goedkeuring: "We zullen dienaangaande nog heel wat dingen aan bod moeten brengen. Dat zal gebeuren met brieven

die zullen volgen, met gepaste conferenties en heel in het bijzonder via de aanstaande retraite in Trofarello.”²

Die retraite kondigde hij niet zomaar uitdrukkelijk aan. De notities tonen voldoende aan hoe hij daar het beste van zichzelf gaf.³ De brieven, die circulaires mogen genoemd worden, lieten echter op zich wachten. De eerste vijf of misschien zes kwamen er pas met ruime tussenpauzes tussen juni 1873 en december 1874. In de nog langere periode van januari 1875 tot en met november 1880 kunnen we ze ook zogoed als op één hand tellen. Het gaat in beide periodes telkens om vrij korte rondzendbrieven die uitmunten door zakelijkheid en concreetheid, ingegeven en geschreven door een praktische geest. Soms richtte hij zijn schrijven in eerste instantie enkel aan de betrokken directeuren. Die kregen dan de opdracht ze voor te lezen en de inhoud tot onderwerp van hun conferenties te maken.⁴

Het feit dat dergelijke brieven hun ontstaan te danken hebben aan de noodzaak van begeleiding bij de uitbouw van een religieuze congregatie maakt het heel begrijpelijk dat de behandelde onderwerpen religieus van aard zijn. Zo gaf don Bosco in de circulaires van 1873 en 1874 richtlijnen betreffende de spaarzaamheid, de religieuze tucht of het stipt onderhouden van de regels, de gelofte van zuiverheid, het bidden naar aanleiding van de aanstaande definitieve goedkeuring van de constituties, de organisatie van de studie van de theologie.⁵ In een latere brief gaf hij de opdracht bij het overlijden van een medebroeder te zorgen voor de verspreiding van een levensschets en te bidden voor de overledene. Na de beëindiging van zowel het eerste als het tweede Algemeen Kapittel (1877 en 1880) achtte hij het nodig nog vóór de gedrukte publicatie van de besluiten al belangrijke onderwerpen mee te delen in een brief in het Latijn. Zo konden allen er onverwijld mee aan de slag gaan.

Misschien heeft don Bosco soms zelf beseft dat hij op een of andere wijze dat uitstekende middel tot contact en begeleiding onvoldoende gebruikte of gebruikt had. Toen hij begin januari 1884 een vloed van nieuwjaarswensen had mogen ontvangen, nam hij het besluit zijn dank te betuigen via een algemene brief. Daarin legde hij op het einde een bedekte schuldbekentenis af. Tegelijk deed hij een belofte: "Ik meen nog iets te moeten verklaren. Aan alle kanten schrijven onze medebroeders mij en ik zou graag aan ieder van hen een passend antwoord sturen. Dat is me echter niet mogelijk. Daarom zal ik ervoor zorgen vaker een brief te schrijven. Brieven die me de gelegenheid geven om mijn hart open te leggen en die ook als antwoord kunnen dienen. Ja, brieven om diegenen tot gids te zijn die uit heilige beweegredenen in verre landen vertoeven en daarom de stem van hun vader die in Jezus Christus zoveel van hen houdt, niet persoonlijk kunnen horen."⁶ In de brief zelf gaat het in hoofdzaak om de volharding in de roeping en de trouw aan de regel. Wegens allerlei redenen, vooral wellicht ten gevolge van een almaar slechter wordende gezondheidstoestand, is ook van dat goede voornemen niets meer in huis gekomen.

Dat alles betekent niet dat de pastorale begeleiding en de opvoeding in die rondzendbrieven volledig buiten beeld bleven. In de circulaire over de tucht (15 november 1873) omschreef don Bosco bijvoorbeeld bondig de taken van de directeur, de prefect, de catechist, de leraren, de assistenten en van "allen." Volgens zijn aanwijzingen moet de catechist "Enige tijd vóór bepaalde plechtigheden de leerlingen met korte preken en stichtende voorbeelden voorbereiden om de plechtigheid met de grootst mogelijke luister te vieren." De leraren "zullen van alle leerlingen evenveel houden en niemand minachten. Met de minder begaafden van de klas zullen zij meer geduld oefenen, hen meer bijstaan." De assistenten "zullen niets onverlet laten om slechte gesprekken te voorkomen." En verder: "Aan allen wordt warm aanbevolen om alles wat het

welzijn kan bevorderen en de beledigingen van de Heer kan voorkomen, aan de directeur mee te delen.”⁷ Het gebeurde slechts sporadisch, maar het is waardevol genoeg om er in deze studie op terug te komen of op in te gaan.

Na de vluchtige kennismaking met die beperkte reeks brieven moet het heel verrassend overkomen te vernemen dat in 1883 en 1884 precies twee heel uitvoerige teksten met louter pedagogisch-pastorale inhoud tot stand gekomen zijn.⁸ Over de eerste wordt gezegd dat hij bedoeld werd als circulaire “*Over het opleggen van straffen in de salesiaanse huizen*”, gedaateerd op 29 januari 1883. De tweede is de zogenoemde “lange versie van de brief uit Rome van 10 mei 1884”, die in salesiaanse kringen nog vaak geldt als de enige onder die benaming bekende brief uit Rome.

Merkwaardig is dat geen van beide teksten door don Bosco zelf geschreven werd en dat geen van beide geschriften tijdens zijn leven intentioneel verspreid werd, laat staan gedrukt.⁹ Pas na de Eerste Wereldoorlog werden ze allebei in het volle daglicht gebracht. De lange versie van de brief uit Rome in 1920 en de zogenaamde circulaire over het straffen in 1935. Beide geschriften hebben ook gemeen dat ze, in tegenstelling tot andere rondzendbrieven van don Bosco, uitvoerig zijn en vrij duidelijk tot heel duidelijk gestructureerd. Verder hebben beide gemeenschappelijk dat ze in de laatste levensjaren van don Bosco en tegen dezelfde pedagogisch-pastorale achtergrond ontstonden.

In aansluiting bij die laatste vaststelling zal ik in een eerste deel van deze studie trachten die achtergrond te schetsen. Twee uitgebreide delen, het derde en het vijfde, zal ik wijden aan de resultaten van het onderzoek naar de belangrijke thema's of motieven die voorkomen in de definitieve redactie van de als “Brief van 10 mei 1884” bekende tekst. Het zijn twee grote delen omdat het als brief uitgewerkte geheel uit twee

aaneengevoegde stukken bestaat. Het ene stuk behelst een schrijven dat uitsluitend voor de salesianen in Valdocco bestemd was. Het andere is de aanhechting van onderdelen van de brief die werkelijk vanuit Rome aan de jongens in Valdocco gestuurd werd. Ter ondersteuning van die beschouwingen geef ik vooraf in een tweede deel van de studie het skelet van de opbouw van de tekst, die ook "lange versie" of samengevoegde versie mag genoemd worden. Na elk uitvoerig gedeelte volgt een samenvatting van de voornaamste bevindingen van dat onderzoek. Zij vormen het vierde en zesde deel. Daarna volgt in een zevende deel de bespreking van de vraag of don Bosco en J.B. Lemoyne met die "lange versie" de roos getroffen en spijkers met koppen geslagen hebben. Daarna tracht ik in een achtste deel een vollediger beeld te schetsen van de gebeurtenissen die tijdens de eerste maanden na de terugkeer van don Bosco en don Lemoyne in het Oratorio plaatsvonden.¹⁰ Op die manier probeer ik dieper door te dringen in de redactionele geschiedenis en de impact van de tekst, vooral van het gedeelte dat voor de salesianen bestemd was.

In het laatste negende deel eindig ik met een afsluitende terugblik.

Om technische redenen wordt de studie in twee volumes gepubliceerd. Het eerste bevat de eerste vier delen, het tweede de volgende vijf. Het begeleidende boekje met de teksten van beschikbare handschriften wordt aan het eerste deel toegevoegd om de lectuur van de behandeling van het geschrift te vergemakkelijken. Op aangepaste wijze verschijnt in elk volume een trefwoordenregister. De bibliografie enkel in het tweede volume.

I. De achtergrond van een schrijven uit 1884 dat bestemd was voor de opvoeders, leraren en oversten in Valdocco, met andere woorden een schets van de pedagogisch-pastorale situatie in de jaren 1880-1884

Om die achtergrond te schetsen, maak ik hoofdzakelijk gebruik van de volgende documenten.

(1) Een soort verslagen van “vergaderingen van de raad van het huis” in Valdocco en van “maandelijkse bijeenkomsten” van het personeel daar tijdens het schooljaar 1879-1880. Die informatie wordt eventueel aangevuld met gegevens uit de *Memorie biografiche*.

(2) De eerste toespraak van don Bosco op het tweede Algemeen Kapittel in 1880.

(3) Verslagen van de raad van het huis en bijeenkomsten van het personeel in Valdocco na dat Algemeen Kapittel (1880-1883). Weer met aanvullingen vanuit de *Memorie biografiche* en ook uit de correspondentie van don Bosco zelf.

(4) De aanbevelingen van het derde Algemeen Kapittel (september 1883) met de follow-up in het Oratorio in de loop van het schooljaar 1883-1884.

(5) “De brief van 10 mei 1884 aan de jongens in Valdocco”, die in nummer 16 van de reeks Don Bosco Studies besproken werd.

1. Vergaderingen van de raad van het huis en bijeenkomsten van het personeel tijdens het schooljaar 1879-1880

Naar het einde van 1877 werd het *“Reglement voor de huizen van de sociëteit van de H. Franciscus van Sales”* gepubliceerd.¹¹ Dat gebeurde dus niet lang na het eerste Algemeen Kapittel, dat van 5 september tot 5 oktober 1877 plaatsvond en bepaalde artikelen van dat Reglement op punt stelde. Die editie bevatte drie belangrijke onderdelen: 1. De vrij bekend geworden tekst over *“Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd.”* 2. Tien *“algemene artikelen.”* 3. Het eigenlijke *Reglement*, opgedeeld in *“Bijzonder (of particulier) Reglement”* en *“Reglement voor de huizen van de congregatie van de heilige Franciscus van Sales.”* Dat laatste is een gedeelte dat als leefregel voor de jongens bestemd was.

Het *“Bijzondere”* of *“Particuliere Reglement”* omschreef de bevoegdheden en de opdrachten van de oversten, leraren, assistenten en zelfs van de kok en de portier; ook van de verantwoordelijke van het toneel en van de verzorger van de zieken. Het *“Reglement voor de huizen”* omvatte de gedragsregels voor de jongens, met onder meer de voorschriften voor het gedrag in de kapel, in de klassen, de gezamenlijke studiezaal, de werkhuisen en ook voor buitenshuis.

Het Reglement in zijn geheel mag de bekroning van jaren praktijk en reflectie van don Bosco zelf, maar ook van zijn naaste medewerkers genoemd worden.¹² De bondige kleine verhandeling over de opvoeding van de jeugd en die algemene basisregels legden de hoofdtrekken van de pedagogisch-pastorale visie van don Bosco vast. Samen met taakomschrijvingen en voorschriften die uit de praktijk gegroeid en aan de ervaring getoetst waren, vormden ze de grondslag

voor een vlotte en vruchtbare samenwerking en gelukkige resultaten.

De grondslag inderdaad. Want verwachten dat daarmee dag in dag uit in peis en vrede zou kunnen geleefd en gewerkt worden, zou getuigen van plat optimisme. Het zou betekenen dat men geen weet heeft van of geen rekening houdt met menselijke zwakheid en menselijke tekortkomingen. Tussen droom en daad liggen wel vaker praktische bezwaren. Onder die praktische bezwaren vielen, alleszins in Valdocco, ingewikkelde structuren. Daar waren immers verschillende schoolafdelingen gehuisvest: naast het gymnasium of algemeen onderwijs, de vakopleiding. Daarnaast nog het zon- en feestdagoratorio. Bovendien verbleef daar sinds het midden van de jaren zeventig de Hoofdraad van de pas opgerichte congregatie. Dat alles zonder duidelijke materiële of fysieke scheiding en zonder psychische of morele afstand ten aanzien van de jeugdwerken, het personeel en de jongeren zelf. Het zou een wonder geweest zijn, mocht daar niet een of ander bevoegdheidsconflict ontstaan zijn.

Over minder aangename situaties en hinderlijke wrijvingen heb ik in een voorafgaande studie geïnformeerd.¹³ Toch lijkt het me in het raam van deze studie verantwoord te herinneren aan een notitie van don G. Lazzero uit een soort dagboek onder de datum 16 mei 1879: "De Hoofdraad hield een zitting. Men besloot de Hoofdraad het recht te ontzeggen tot welke bijzondere inmenging dan ook in het Oratorio. Dat betekent dat het Oratorio een huis moet zijn zoals alle andere in de congregatie. Het moet een (enkele) directeur hebben en bij hem alleen moet de leiding berusten, net zoals er voor de uitgaven één enkele verantwoordelijke moet zijn, namelijk de prefect. Er werd beslist de bureaus van de Hoofdraad onder te brengen in een plaats die afgezonderd ligt van het bureau van het huis. Men was de mening toegedaan dat de verdieping boven het actuele bureau van het huis daarvoor geschikt

was.”¹⁴ De gegevens van die notitie zullen aan verstaanbaarheid en betekenis winnen tijdens de peripetieën na de aankomst van de vroeger besproken brief van 10 mei 1884 aan de jongens van Valdocco. Ondanks de goede beslissingen raakte de kern van de moeilijkheden blijkbaar niet uit de weg geruimd.

Kwam daar nog bij dat don Bosco tijdens het schooljaar 1879-1880 weer verscheidene maanden afwezig was. Op 14 januari 1880 vertrok hij naar Frankrijk, waar hij tot begin maart verbleef. Vanuit Frankrijk moest hij voor belangrijke zaken zonder uitstel naar Rome. Dat verblijf nam enkele weken in beslag. Op 29 maart reisde hij door naar Napels. Op zijn terugtocht naar Turijn maakte hij van de gelegenheid gebruik om van 20 april tot begin mei verschillende huizen te bezoeken: Magliano, Luca, La Spezia en Sampierdarena. Zo kwam hij pas op 7 mei weer thuis in Valdocco. Die lange afwezigheid vermeldde don Lazzero echter niet in zijn “dagboek.” Dat in tegenstelling tot het jaar voordien. Toen schreef hij wel: “(Don Bosco) was vier en een halve maand afwezig.”¹⁵ Uit die laatste aantekening mogen we ongetwijfeld horen dat hij hem toen erg gemist had. De maanden in 1880 zullen G. Lazzero ongetwijfeld niet minder zwaar gevallen zijn. Het waren immers de maanden waarin een soort schooloorlog in volle hevigheid woedde tussen de provinciale schoolraad van Turijn en het ministerie van Openbaar Onderwijs enerzijds en don Bosco met het Oratorio anderzijds. Die strijd was begonnen in mei 1879 met een decreet tot sluiting van het gymnasium in Valdocco. Normaal gesproken zal de aanslepende polemiek G. Lazzero als directeur niet onberoerd gelaten hebben.¹⁶

Ondanks die inwendige strubbelingen en de verontrustende druk van de niet-aflatende dreiging van buiten af mocht men zich tijdens de schooljaren 1878-79 en 1879-80 over een

mooi aantal positieve voorvallen en voldoening schenkende gebeurtenissen verheugen.

Meer dan binnenpretjes moeten de salesianen in oktober 1879 gehad hebben, toen de lezers van het tijdschrift *Baretti* vernamen dat van de 32 kandidaten uit het Oratorio die zich voor het gymnasiale eindexamen dat in het koninklijke gymnasium van Monviso plaatsvond, aangemeld hadden, 22 scholieren geslaagd waren, terwijl maar 7 op 16 van de plaatselijke school het klaarspeelden... Een van de 22 was zelfs als eerste van 82 kandidaten uitgekomen en negen die voor een of ander vak niet geslaagd waren, zouden dat gemakkelijk in orde kunnen brengen in de examensessie van oktober. Als klap op de vuurpijl voegde de schrijver van de mededeling eraan toe: "En dat mooi resultaat werd verkregen ondanks de beroering die het sluitingsdecreet in de klassen veroorzaakt had."¹⁷ Die fijntjes neergepende bemerking spreekt boekdelen en laat terecht vermoeden dat de werking en de geest in Valdocco heel positief waren.

Andere tekens of bewijzen daarvan vinden we in het "dagboek" van G. Lazzero telkens als hij met voldoening terugblikte op een geslaagde prestatie in de grote gemeenschap van Valdocco. Het succes van de toneelopvoeringen was in februari 1880 weer zo groot dat 150 gegadigden uit de omgeving met lege handen naar huis moesten terugkeren omdat er niet voldoende plaatsen waren. En in mei schreef hij dat de opkomst ter gelegenheid van het feest van Maria buitengewoon was geweest en het hele verloop heel mooi.¹⁸ Het moet gezegd en herhaald worden dat zang, woordkunst, toneel en liturgische vieringen G. Lazzero erg na aan het hart lagen. Hij had er als het ware een zesde zintuig voor en hij liet niet na die successen extra op te tekenen.¹⁹

Ook don Bosco was graag van de partij en probeerde op feestdagen thuis te zijn in Valdocco. Hoewel hij vaak en soms voor langere tijd afwezig was, droegen vele jongeren hem op

handen en in de maand juni, als zijn naamfeest officieel gevierd werd, feliciteerden zij hem schriftelijk.²⁰ In 1880 zijn het stuk voor stuk uitingen van persoonlijk en vertrouwelijk contact. Het zijn uitingen die getuigen van een sfeer van verbondenheid en positieve instelling. Omdat ze in zo een positief klimaat tevreden en gelukkig waren, gingen die jongens waarschijnlijk geredelijk in op suggesties, raadgevingen en waarschuwingen van hun leraren.²¹

2. De eerste, lange toespraak van don Bosco bij het begin van het tweede Algemeen Kapittel, dat plaatsvond in september-oktober 1880

Achter die mooie ervaringen gingen echter ook minder prettige feiten schuil. Zowel bij de opvoeders, leerkrachten en oversten als bij de jongeren zelf. Via zijn eerste lange toespraak op het tweede Algemeen Kapittel vernemen we dat hij tijdens zijn bezoeken aan de huizen – onder meer tijdens zijn terugreis uit Rome in het voorjaar van 1880 – zijn ogen niet in zijn zak gehad heeft. De betreffende passage in die rede begint met de mededeling: “Een andere zaak die wij samen moeten trachten te bevorderen, is de geest van christelijke liefde en zachtheid [vriendelijkheid, minzaamheid, beminnelijkheid] van de H. Frans van Sales. Die is aan het afnemen onder ons en voor zover ik het in de verschillende huizen kunnen constateren heb, vermindert hij vooral in de scholen [in de klassen].” Die indruk, ja die vaststelling, lichtte hij als volgt toe: “De leraren zien sommige jongens niet graag en zij behandelen hen niet goed. Andere jongens worden aan hun lot overgelaten. Men kijkt niet naar hen om en laat hen links liggen door hen langere tijd niet te overheoren en hun werk niet te corrigeren, enz. Weer anderen stuurt men weg uit de klas en als de oversten hen dan naar de klas terugsturen, laten zij hen gedwongen en tegen hun zin binnen en zelf bokken zij tegenover de

overste omdat hij hen niet steunde. Om niet op voet van oorlog te raken met de leraar en later geen pijnlijke beslissingen tegen hem te hoeven nemen, ziet de overste zich soms genoodzaakt een of andere scholier weg te sturen en over te gaan tot niet-vriendelijke handelingen tegenover iemand die zich dankzij vriendelijke omgangsvormen misschien tot de godsdienst en tot God aangetrokken gevoeld had. Ik smeed jullie die echte geest van zachtheid en naastenliefde zelf te beoefenen en alles in het werk te stellen om hem te propageren bij de leden van de congregatie in onze huizen. Vooral bij de leraren. Het elkaar aanmoedigen met naastenliefde en minzaamheid (vriendelijkheid) zal altijd de steunpilaar van onze huizen zijn."²²

Don Bosco wees hen daarbij nochtans niet met opgestoken vinger op het *"Reglement voor de huizen."* Toch is een delicate verwijzing hoorbaar in het gebruik van zijn woorden zelf. Zij zijn immers sterk verwant met een paar artikelen van het Reglement: "De domste jongens van de klas moeten het voorwerp uitmaken van de zorg van de leraren. Zij moeten hen aanmoedigen, maar nooit vernederen" en: "Zij moeten allen zonder onderscheid overhoren en ze moeten al hun scholieren, vooral degenen die traag van begrip zijn, grote achting en genegenheid betonen. Ze moeten de verderfelijke gewoonte van enkele leraren vermijden die leerlingen die nalatig of al te traag van begrip zouden zijn, aan hun lot overlaten."²³

De uitdrukking "verderfelijke gewoonte van enkele leraren" kon tijdens zijn toespraak in eerste instantie misschien nog opgevat worden als allusie op leerkrachten buiten de scholen van don Bosco. Zijzelf hadden immers als een van de doelstellingen van de salesiaanse sociëteit gesteld: de oprichting en functionering van "geestelijke en lichamelijke naastenliefde ten voordele van de jeugd, in het bijzonder van de arme jongeren."²⁴ En armoede heeft vele gezichten. Zo bijvoorbeeld de intellectuele armoede of het gebrek aan bepaalde verstan-

delijke begraafdheden. Niettemin zullen onder de medebroeders wel mensen geweest zijn, die niet zo goed overweg konden met de verscheidenheid aan talenten in een klas en met de pedagogische en didactische richtlijnen van don Bosco dienaangaande.²⁵ Sommige leraren zullen bovendien met goede bedoelingen het peil van het onderwijs hebben willen opkrikken en daartoe "het kaf van het koren hebben willen scheiden." Hierboven werd de noodzaak van goede studieresultaten in het schoollandschap van Turijn in die periode al gesuggereerd.²⁶ Het is in elk geval een feit dat don Bosco bleef hameren op zijn standpunten. Voor hem geen elitescholen, maar instellingen die de promotie van vele volksjongens behartigen. Zijn bepalingen van het reglement mikten zeker ook op het bewaren van een positieve en gelukkige geest onder de aanwezige jongeren. Als jongeren de indruk krijgen dat ze verwaarloosd worden, niet meetellen of niet goed en zelfs niet rechtvaardig behandeld worden, kunnen kritiek, onvrede en malaise niet uitblijven. Dan kan de goede geest zware averij oplopen. Ook de "echte geest van Frans van Sales", zoals hij die in de toespraak op het tweede Algemeen Kapittel omschreef.

En dat had inderdaad catastrofale gevolgen. Naar don Bosco's overtuiging in de eerste plaats voor het ontluiken en het behoud van religieuze roepingen: "Dag aan dag zie ik beter dat onze colleges beetje bij beetje in de plooi van andere scholen vallen. Men bemerkt er onder de jongens niet meer dat elan dat men vroeger zag, dat elan voor de goede zaken en voor de godsdienst en voor de religieuze personen." [Daar dook al de erg radicale vergelijking op van het problematische, onvruchtbare heden met het schijnbaar probleemloze en vruchtbare verleden.] Daaruit besloot hij: "Daarom is het nodig dat wij met grote naastenliefde en zachtzinnigheid met elkaar omgaan." (...) Want "Door die christelijke liefde en minzame, beminnelijke omgang met elkaar zouden de jongeren erg aangetrokken worden tot onze manier van leven..."

Nog meer: "Als dan die minzaamheid (vriendelijkheid) die tegenover de medebroeders tot uiting gekomen is, uitstroomt naar de leerlingen zelf, ondergaan ze als het ware een elektrische (enthousiasmerende) golf en zouden wij zeker hun genezende invloed hebben op hun roeping."²⁷

Het is overduidelijk dat don Bosco de fenomenen van de achteruitgang op verschillende gebieden veralgemenend op de debetzijde van "de" salesianen inschreef. Nu is veralgemenen altijd erg gevaarlijk. Hij haastte zich dan ook te relativiseren en – zoals in de brief aan de jongens van Valdocco tegenover de jongeren – klaar te laten horen dat het om een beperkt aantal salesianen ging en dat "de meesten uitblonken door deugdzzaamheid." Hij deed dat indirect door te vertellen dat hij een jongen die het Oratorio wilde verlaten, had doen opmerken dat "die weinige" leraren en oversten "toch niet de geest van de congregatie bepalen."²⁸ Maar het was toen boter aan de galg gesmeerd. Het is alsof hij wilde illustreren dat jongeren zich bij het oordelen licht laten leiden door negatieve ervaringen.

Zijn beschouwingen, die hij zonder omwegen bij het begin van het tweede Algemeen Kapittel op 4 september 1880 formuleerde, vloeiden voort uit een persoonlijke analyse en duiding van de situatie in de huizen. Met welke stemverheffingen en gebarentaal hij ze naar voren bracht, weten we niet. We kunnen echter vermoeden dat de deelnemers aan het Kapittel onder de indruk waren van zijn requisitoir, hoewel de meesten onder hen met heel wat ideeën en standpunten, die in zijn kritiek aan bod kwamen, vertrouwd waren.²⁹ Hoe indringend hij op dat ogenblik ook gesproken heeft, toch blijft de vraag welke impact zijn woorden feitelijk gehad hebben. Het is een niet ongewoon verschijnsel dat de verslagen van discussies en voorstellen na een Algemeen Kapittel in een archief verdwijnen en daar zo niet eeuwige dan toch langdurige rust vinden. Hebben zijn toehoorders, van wie heel velen directeur waren

en een aantal in Valdocco verbleef, bij hun thuiskomst de inhoud doorgegeven? Met dezelfde aandrang? Met dezelfde bewoordingen? Fristen ze daarbij de hier aangehaalde artikelen van het Reglement op?

Het is meer dan waarschijnlijk dat don Bosco bij zijn bezoeken aan de gemeenschappen dezelfde overwegingen op tafel legde. Intussen liet het drukken van de besluiten van het Algemeen Kapittel van 1880 op zich wachten. Daarom stuurde hij al op het einde van november van dat jaar aan de directeuren van de huizen een brief in het Latijn met de voor hem voornaamste onderwerpen van het Kapittel. Het zevende punt luidde: "Ons geduld, onze naastenliefde en onze zacht-(moedig)heid moeten zodanig in daad en in woord schitteren, dat in ons de woorden van Christus gerealiseerd worden: Vos estis sal terrae, vos estis lux mundi [jullie zijn het zout der aarde, jullie zijn het licht der wereld]."³⁰ Het is een vleesloze, bloedarme en een niet eens juiste samenvatting van zijn gloedvolle en flink gestoffeerde rede geworden.

De verwoording in de publicatie van de besluiten van het tweede Algemeen Kapittel, die pas in 1882 verscheen, doet meer recht aan de bedoelingen en de spreekwijze van don Bosco in die lange toespraak: "De voorbeeldige, vrome, stipte levenswijze van de salesianen, hun onderlinge christelijke liefde, hun wellevende en vriendelijk-gemoedelijke omgang met de leerlingen zijn efficiënte middelen om de roepingen tot de geestelijke staat te bevorderen omdat *woorden wekken, voorbeelden trekken*."³¹ De context van de roepingenzorg is er nu wel, evenals de woorden "carità" en "dolcezza" en de klemtoon op de manier van omgaan met de jongeren.

Dat besluit blijft natuurlijk een gebalde weergave, die als een slagzin of als een cliché kan overkomen en steeds weer nadere uitleg vergt in conferenties en persoonlijke gesprekken. Dat lijkt me meteen een uitdaging om te proberen te achterhalen

of er dergelijke sporen van toelichting en toepassing te vinden zijn. Bijvoorbeeld via het voortgezette dagboek van don G. Lazzero met aantekeningen over vergaderingen van de raad van het huis in Valdocco en bijeenkomsten van het personeel ter plaatse.

3. Sporen van de invloed van het Algemeen Kapittel in de verslagen van vergaderingen van de raad van het huis en bijeenkomsten van het personeel in Valdocco van 1880 tot en met de eerste weken van januari 1884

Het mag merkwaardig heten dat don Lazzero helemaal niets noteerde over zijn afwezigheid uit Valdocco of over persoonlijke inbreng gedurende het Algemeen Kapittel. Zelfs geen enkele impressie over het verloop ervan. Misschien ontbrak hem de rust om terug te blikken en te schrijven omdat het nieuwe schooljaar 1880-1881 al zijn tijd en energie opslopte.

- *Inspanningen van don Lazzero om trouw te blijven aan het "preventieve systeem"*

Tegen het einde van oktober nam hij de pen weer ter hand. Hij legde vast dat de raad van het huis beslist had om "de toneelopvoeringen voor de scholieren te splitsen van die voor de vakleerlingen, omdat men de jongens niet meer ineens allemaal plaats kon geven in de ruimte van de studiezaal." Men kwam toen eveneens tot het besluit "vaak naar de ouders of weldoeners van die jongens te schrijven wier cijfers achteruitgingen en die weinig hoop op succes gaven. Zeven zouden zonder meer weggestuurd worden."³² De eerste beslissing was begrijpelijk, omdat het te maken had met orde en tucht en ook met de veiligheid. Op de gevaren van opeengepakte toe-

schouwers en van te geringe draagkracht van het gebouw had hij trouwens al in februari gewezen.³³ Het tweede besluit strookte misschien minder of helemaal niet met het standpunt over de aangepaste pedagogisch-didactische aanpak van de verscheidenheid in een klas. Een standpunt dat don Bosco op het Algemeen Kapittel nog krachtig verdedigd en vooropgesteld had.

Hoe dat ook zij, het wegsturen uit het college in Valdocco wegens tekort aan talent of aan zin in studie vindt geen grond in de opsomming van het *Reglement voor de huizen*.³⁴ Daar was enkel sprake van “vloeken, onzedelijkheid, diefstal.” Vanuit de praktijk werd volgens P. Braido daaraan toegevoegd: “de formele en systematische ongehoorzaamheid en de opstandigheid.” Het is niet mogelijk uit het besluit van die raadsvergadering in oktober 1880 af te leiden of de zeven minder goed of slecht presterende jongens het ook lieten afweten op het disciplinaire vlak en zo afbreuk deden aan de goede geest in huis. Waarschijnlijk gold voor hen echter wel de relativering van de gevolgen van het wegsturen die P. Braido aanbrengt bij het thema wegzendingen door don Bosco. Hij doet dat in het kader van de mentaliteit van don Bosco en van zijn tijd.³⁵

Vanaf februari 1881 in datzelfde schooljaar ontdekken we meer sporen die erop wijzen dat men de woorden van don Bosco op dat Algemeen Kapittel (1880) ernstig wilde nemen en werkelijk de richting insloeg die hij aangeduid had. Op 8 februari werd vergaderd met “alle leerkrachten van de hoofden van de bijvakken met de respectieve assistenten. Er werden twee Reglementen gelezen, namelijk dat van de leraren en dat van de assistenten. Op het einde werd de lectuur van het preventieve systeem toegevoegd. Er werden slechts een paar opmerkingen gemaakt omdat de zaak uit zichzelf duidelijk was. Aan de weinige opmerkingen werd nog toegevoegd dat men nooit zou zeggen: op het einde van de maand zal ik je een 7 of een 8 geven. Ook nooit een cijfer vastleggen, maar een-

voudigweg zeggen: ik zal je een lager cijfer, een slecht cijfer enz. moeten geven.”³⁶

Het ging daarbij natuurlijk niet om “twee reglementen”, maar om twee toepasselijke hoofdstukken [VI - met eventueel VII - en VIII van het eerste gedeelte] uit het *Reglement voor de huizen*.³⁷ Het is betekenisvol dat bovendien blijkbaar de volledige kleine verhandeling over het preventieve systeem, d.w.z. het geschrift over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*”, (voor-) gelezen werd. En vooral dat het geheel voor hem praktisch geen toelichtingen nodig had. De toevoeging over “cijfers” voor gedrag en vlijt was belangrijk omdat die kwestie te maken had met dreiging en straf die als zodanig niet strookten met de “geest van christelijke liefde en vriendelijke zachtheid van de H. Frans van Sales.” En dat was toch de hoofdgedachte geweest van don Bosco’s toespraak op het Algemeen Kapittel.

Met die manier van handelen tijdens de vergaderingen kwam don Lazzero tegemoet aan een verlangen van don Bosco. Een verlangen dat enkele weken later in een brief van don Bosco aan don Ronchail in Nice op 29 maart 1881 bekrachtigd werd: “Zorg ervoor je kapittel [raad van het huis] vaak samen te roepen om erop aan te dringen dat men de jongens niet zou slaan en dat ieder dat gedeelte van het reglement zou lezen dat hem betreft.”³⁸

Hoewel het Reglement en de geschriften van don Bosco dus uitmunten door klaarheid, achtte don Lazzero het niet overbodig er soms op terug te keren. Niet lang na het begin van het schooljaar 1881-1882 riep hij de assistenten van de klassen en de slaapzalen bijeen en las met hen de respectieve artikelen van het Reglement. “Enkele essentiële normen werden beklemtoond. En men bepaalde dat elke assistent van de slaapzalen naast het reglement voor de slaapzaal ook zou beschikken over het reglement dat direct de taak van een as-

sistent als zodanig betreft." De kennisneming of opfrissing van de passende artikelen was in geen geval een formele bedoe-ning, want de notitie voegt eraan toe: "De vergadering duurde ongeveer twee uur."³⁹

Rond dezelfde tijd "zette men bovendien het reglement of liever de taak van de catechist van de scholieren stuk voor stuk uiteen."⁴⁰

Op die manier spande don Lazzero zich in om de geest van het "preventieve systeem" te bewaren en te versterken en trouw te blijven aan "de geest van de H. Frans van Sales" en dus van don Bosco. Zo ook bleven de opvattingen en standpunten van don Bosco de maatstaf.

- *Praktische begeleiding van het personeel bij de verzoening van de traditie en de aanpassing aan gewijzigde omstandigheden die nieuwe eisen stelden op het gebied van orde en tucht*

Intussen werden tijdens die vergaderingen ook maatregelen genomen om de orde en tucht bij de jongens te bevorderen. Vooral op punten waar dat nodig bleek. Zo mochten de jongens die de toelating hadden om het instituut te verlaten om catechismuslessen te gaan geven in de omgeving, na hun terugkeer niet meer op de speelplaats blijven rondhangen terwijl de anderen aan het bidden of studeren waren." Want dat was een bron van stoornis. "Ook zij moesten naar de kapel of de studie gaan,"⁴¹ wat voor de betrokkenen waarschijnlijk heel wat minder prettig was dan een storend verlengstuk aan hun privileges te breien.

Een andere vorm van taakvervulling die meteen voor de betrokken jongens een privilege betekende, was het opdienen aan tafel bij het avondmaal. Zij mochten voor de anderen gaan eten. Kregen ze daarvoor teveel tijd, dan konden ze zo

te oordelen aardig wat verstoring veroorzaken. Daarom werd op 4 december 1881 besloten dat zowat twintig minuten moest volstaan. Op die manier "zou het ongemak van het overdreven lawaai dat zij gedurende de tijd tussen hun avondmaal en dat van de anderen op de binnenplaats maakten, voorkomen worden."⁴²

Dergelijke maatregelen, die een zekere verworven vrijheid van die jongens beknotten of inperkten, verkoos men boven het inzetten van een bijkomende begeleider of assistent. Waarschijnlijk niet onterecht, als men rekening houdt met het nogal eens ontembare jonge geweld. Dat neemt natuurlijk niet weg dat de jongeren zelf het niet graag zagen gebeuren en dat ook wel eens konden laten merken.

Een volgende gewoonte die niet langer kon geduld worden, bestond in het gepraat na het avondgebed. Met die "traditie" wilde men nochtans voorzichtig omgaan: "Wij spraken over de noodzaak van de stilte 's avonds na de gebeden. Moeten we proberen die absoluut of middelmatig te verkrijgen? Dat was de vraag. We kozen voor middelmatig gezien de geest van dit huis en ook ter wille van de ongerieflijkheid van het lokaal." Hoe delicaat de aangelegenheid lag, bewijst het vervolg van het verslag: "D. Lazzero nam zich voor er eerst met de clerici en assistenten afzonderlijk over te praten. Dat deed hij 's anderendaags en diezelfde avond deelde hij het aan de jongens mee en voegde eraan toe dat zij zich zouden beperken tot een eenvoudige avondgroet aan de bevoegde personen en zich dan onmiddellijk naar de slaapzaal zouden begeven zonder verdere vragen te stellen over studie, lessen, cijfers enz."⁴³

Nog bronnen van misbruiken en gebrek aan orde waren het niet toegelaten geloop naar de slaapzaal of het zich verwijderen van de activiteiten van de groep of zelfs het verlaten van het huis. Daarom wilde men het aantal sleutels beperken en

een pedel of conciërge aanstellen. Die zou over de sleutels van de klassen en het hek beschikken en tevens moeten instaan voor de schoonmaak. Men oordeelde echter dat het niet gemakkelijk was daarvoor een betrouwbare leek te vinden en dat het evenmin gemakkelijk zou zijn om een salesiaan aan te stellen die ook het afstoffen en vegen erbij zou willen nemen. Omdat men niet direct een goede kandidaat voor ogen zag, bleef het bij een wat sceptisch en zelfs ironisch klinkend "we zullen zien en zoeken."⁴⁴ Intussen bleef de aanleiding tot wanordelijkheden natuurlijk bestaan.

Wellicht leidden dat getalm en die onbeslistheid een half jaar later in juni 1882, naar het einde van dat schooljaar, tot een kwalijk voorval. Net op het feest van de H. Aloysius moesten ze 's namiddags een zekere profanatie vaststellen. Enkele vandalen, onder wie ook jongens van het huis zelf, zowel vakjongens als scholieren hadden de bloemen die bij het beeld stonden, weggenomen en enkele heel brutale rekels hadden het offerblok opengebroken, enz. En dat was gebeurd terwijl de oversten en een deel van de assistenten nog in de eetzaal waren. Op een vergadering van de raad twee dagen later werd betreurd dat men de daders alleen een strenge vermaning gegeven had en niet ook aan de goeden gevraagd had om eerherstel te brengen. Maar "wat men niet gedaan had, moest men nu doen."⁴⁵

Wie men precies bedoelde met "de goeden" wordt uit zulke korte notitie niet klaar. Het konden leden van een of andere broederschap of kerngroep zijn, maar evengoed alle niet bij de affaire betrokken jongens. In het laatste geval zouden we te maken hebben met het haast klassieke onderscheid van don Bosco zelf tussen "enkele deugnieten" en de heel grote groep goede jongeren.

Even klassiek klinkt de veralgemenende beschouwing in het vervolg van datzelfde verslag van don Lazzero: "Er werd ge-

opperd dat de jongens geen goede geest hebben. Ze zijn ongehoorzaam (weerspannig).” Er staat inderdaad “de jongens” en “ze zijn.” Of waren er toch algemenere tekens van malaise waarover de betrokkenen geen nadere informatie nagelaten hebben?

Een omstandigheid die bij de scholieren ongenoegen kon wekken, bestond hierin dat zij moeilijkheden ondervonden om hun kleren enz. te laten herstellen. Dat probleem werd door de oversten in december 1881 grondig besproken en volgens de besluiten op adequate wijze aangepakt.⁴⁶ Daarmee mocht men dan ook verwachten dat een niet onbelangrijke reden tot ontevredenheid en gemor of kritiek van de baan was.

In elk geval tijdens dat schooljaar verbleef don Oriolo, een diocesane priester, vanaf april 1882 in het Oratorio. “Met volledige vrijheid, die hem toegestaan werd om rond te kijken en te observeren”, bestudeerde hij “het reilen en zeilen (het leven) van het Oratorio.” Die priester had in zijn bisdom moeilijkheden gekend en zijn bisschop had hem voor een tijd aan de zorgen van don Bosco en de salesianen in het Oratorio toevertrouwd. Hij schreef zijn indrukken op in “*Het huis van don Bosco te Turijn*.” Daarin lezen we: “In dit huis merk je enkel innemende omgangsvormen die aanzetten om het goede te doen. Op het gezicht van allen is er zoveel vriendelijkheid en blijheid dat men er verbaasd over staat. (...) Als je ze [de oversten] benadert zonder ze te kennen, zou je helemaal niet vermoeden dat ze met gezag bekleed zijn. (...) Hun sociale omgang is van dien aard dat ze zelfs het vermoeden “oversten” te zijn, willen uitschakelen. Maar nog groter is je verrassing wanneer je die directeurs in actie ziet te midden van de jonge scholieren en de arme vakleerlingen, bij wie ze zich meer als vrienden dan als oversten gedragen. In het huis van don Bosco hangt niet die zware drukkende atmosfeer die men in sommige colleges inademt. (...) Niet zonder een levendige ontroering ga ik uit dit huis weg. En wanneer ik voor ogen

heb wat de inspanning als het ware scheidt wanneer de liefde (carità) haar vleugels geeft, druk ik de wens uit dat in iedere stad van Italië ten minste één van dergelijke huizen zou oprijzen."⁴⁷

De eigen medebroeders zagen en beleefden het wel eens anders. Dat getuigt een van de eenentwintig bijdragen ter voorbereiding van het derde Algemeen Kapittel, dat in 1883 gehouden werd. Over de vakleerlingen schreef don Domenico Belmonte inderdaad: "Zij zijn gedemoraliseerd door de slechte voorbeelden van de werkplaatsleiders. Ze zijn ontmoedigd omdat ze geen vooruitgang maken in het aanleren van een vak. [En] ze ergeren zich over de manier waarop ze door de assistenten behandeld worden. Hoe kunnen ze dan genegenheid opvatten voor het huis?"⁴⁸ In die jaren was don Belmonte directeur van het tehuis in Sampierdarena, wat erop wijst dat de "echte geest van don Bosco" niet alleen in Valdocco zoek kon zijn.

Aan de andere kant beschikken we dan weer over het getuigenis van een van de lerse jongens die don Bosco in Valdocco opgenomen had. Op 26 augustus 1882 schreef hij aan zijn verwanten: "Er zijn zo wat 13 of 14 oversten, die allen onder don Bosco staan. Zij zijn allemaal heel wellevend en vriendelijk."⁴⁹ Die mededeling klinkt werkelijk niet minder lovend dan het verslag van don Oriolo.

Aan de lerse jongen en don Oriolo te horen deden de oversten en de leerkrachten zichtbaar hun best om met de jongeren om te gaan in de echte geest van Frans van Sales. En had don Bosco juist daarop niet zo indringend geïnsisteerd tijdens het tweede Algemeen Kapittel? Aan een algemeen falen tegenover die omgang kon men het gebrek aan "goede geest" onder de jongens dus moeilijk wijten.

- *Een pijnpunt in het bestuur van een almaar complexer geworden Oratorio in Valdocco*

Op het einde van het verslag van de bijeenkomst met de bespreking van de zogenaamde profanatie wordt wel een oorzaak van het gebrek aan goede geest onder de jongens aangeduid. Een heel verrassende dan nog: "De oorzaak is dat er geen eenheid van bestuur is. Allen spelen centrum op zichzelf in plaats van een enkel centrum te vormen in de aangestelde directeur."⁵⁰

Of toch niet zo verrassend? Inderdaad, na de eucharistie op kerstnacht 1881, noteerde G. Lazzerio in zijn dagboek: "Er werd toelating gegeven – maar ik weet niet door wie – dat de mensen van buiten ook in de sacristie konden komen. Enkele lomperiken kwamen ook in de sacristie. Ze stelden zich rond de kleine clerus [misdienaars] op, lachten en schertsten [zelfs] tijdens de communie en gingen zo voort tot op het einde."⁵¹ Het zat hem duidelijk dwars dat iemand zomaar een persoonlijk initiatief genomen had zonder hem te raadplegen.

In dezelfde aantekening stortte hij zijn hart uit over iets dat hem gedurende de voorbereiding van het kerstfeest veel pijn gedaan had. "Op de 22ste van deze maand december 1881 gaf don Bosco, op grond van het zeggen van een kleingeestig iemand aan wie hij volledig vertrouwen schonk, streng bevel dat voortaan op geen enkele plechtigheid aan tafel nog worst, koekjes of een bekertje (wijn) zouden geserveerd worden; dat aan de zangers en muzikanten geen drank of koekjes zouden gegeven worden; en zelfs niet één koekje aan de acteurs. De dingen die gisteren voorgevallen waren, werden als echte misbruiken beschouwd. Maar in werkelijkheid zijn het zaken die de schrijver [van deze regels] altijd al gezien heeft, althans gedurende de 25 jaar dat hij in het Oratorio is. De schrijver [van deze] is niet iemand die ooit een beslissing van de overste zal afkeuren. Toch kan hij niet anders dan in de hoogste

mate verbaasd zijn over de manier waarop dat gebeurd is. Vooral als men rekening houdt met het feit dat juist hij, als directeur van dit huis, de zaaier van dergelijke misbruiken zou zijn, terwijl hij precies gewetensvol de oude gebruiken probeerde te volgen. Om op dat gebied niet in gebreke te blijven, had hij zelfs een handleiding ad hoc samengesteld. Dan maar alles verdragen *ad majorem Dei gloriam*.⁵² De woede tegen de bekrompen aanklager is nog niet gaan liggen en de onvrede en ontgoocheling over de handelwijze van don Bosco zijn nog niet overwonnen. Ze trillen na in de heftige bewoordingen en de krachtige zelfverdediging. Pas toen hij zijn hart op die manier gelucht had, kon hij zich herpakken en met een zucht besluiten de weg van religieuze gelatenheid op te gaan.

Gebrek aan eenheid moet inderdaad een stekend pijnpunt geweest zijn, want een maand na de vergadering in juni werd dat item weer op tafel gelegd. Namelijk op 31 juli 1882: "Op het einde kwam de kwestie van de eenheid van bestuur. Over het algemeen erkenden allen dat er in het Oratorio geen eenheid van bestuur bestond. De voorzitter gelastte alle leden van de raad, behalve de prefect die wegging, om de kwestie te bestuderen en tijdens de volgende vergadering verslag uit te brengen."⁵³ Daarbij mag de vraag gesteld worden of het weggaan van de prefect, dat speciaal vermeld staat, niet een teken was van een zekere onenigheid.

In latere notities maakte don Lazzero jammer genoeg geen gewag van een openhartige en goed geargumenteerde gedachtewisseling.

- *Tijdens het schooljaar 1882-1883 bewandelt don Lazzero de ingeslagen weg verder*

- Onontbeerlijk blijft dat iedereen goed op de hoogte is van de vereisten van zijn taak en dat hij die vervult met respect voor de bevoegdheid van anderen.

Een poging om iedereen op het goede spoor te houden of te krijgen, deed don Lazzero in het begin van het schooljaar 1882-1883. Al in de eerste bijeenkomst gaf hij de opdracht "dat ieder zijn eigen reglement las en ook dat van de anderen om te weten wat men moest doen."⁵⁴ Dat lag volledig in de lijn van zijn handelen sinds het Algemeen Kapittel van 1880, waarvan de besluiten eindelijk in 1882 gepubliceerd en daarvoor waarschijnlijk opgefrist werden.⁵⁵ Hoorbaar is echter een paar dagen later dat daarmee niet alle problemen van de baan waren. De notities op 26 oktober 1882 vermelden immers dat de vraag gesteld werd "aan wie het toekwam de briefjes uit te schrijven met de toelating aan de clerici om het huis te verlaten. Aan de directeur of aan de prefect. Op het ogenblik van de wandeling van de jongens gaan ook zij zonder briefje naar buiten, maar ordelijk zoals hun catechist het zal voorschrijven." Zo lijken er drie oversten bij betrokken. Op de eerste vraag volgde dan ook logischerwijze een tweede: "Hoe de botsingen vermijden over de toepassing van het eigen reglement bij hen die de voornaamste ambten bekleeden?" Het woord "botsingen" zegt genoeg en laat meteen vermoeden dat die wrijvingen onder oversten de geest onder de jongens werkelijk geen goed deden. Het antwoord op de gestelde vraag staat heel diplomatisch of met de grootste schroom geformuleerd: "Door de beoefening van de voorzichtigheid. Verder moet niemand zich beledigd voelen als hij ziet dat anderen op ons terrein komen door te bedenken dat hij het doet om goed te doen. Op het gepaste ogenblik en op de juiste plaats zal men de kleine vergissing tactvol en vriendelijk en beleefd (in bel modo) laten aanvoelen en verbeteren."⁵⁶ Dat is ongetwijfeld zijn manier om raad te geven en oplossingen voor te stellen in de geest van don Bosco's "carità e dolcezza" in de toespraak op het Algemeen Kapittel. In de pas uitgegeven besluiten van dat Algemeen Kapittel lag die hoofdbekommering van don Bosco nu klaar en duidelijk geformuleerd of geherformuleerd voor. Op deze wijze: "Het voorbeeldige, vrome, stipte leven van de salesianen, de on-

derlinge naastenliefde, de wellevende, innemende omgangsvormen en de zachtheid [vriendelijkheid en minzaamheid] tegenover de leerlingen zijn krachtige middelen om de roepingen tot de geestelijke levensstaat te doen gedijen.”⁵⁷

Om iedereen op de juiste weg te krijgen, was het natuurlijk nodig dat ze allemaal naar de vergadering kwamen. Daarop insisterde don Lazzero.⁵⁸ Waarschijnlijk met hetzelfde geduld en dezelfde voorzichtigheid.

In de verslagen getuigt de hele aanpak van don Lazzero van omzichtigheid en fijngevoeligheid en eveneens van een zekere afkeer van assertiviteit of zich krachtig doorzetten. Die trekken kenmerkten hem, ook daar waar wellicht een stevige hand en kordate overtuigingskracht nodig geweest waren om orde op zaken te stellen en als directeur de organisatie in huis beslist te coördineren en te leiden.⁵⁹ Morele en uitgesproken steun in de rug ontbraken daartoe nochtans niet.⁶⁰ Die manier van optreden moet wel aan de aard van de man gelegen hebben.

- *Op de bres voor de assistentie als wanorde en kwaad verhinderende en ook ondersteunende, bezielende en geïnteresseerde aanwezigheid onder de jongens*

Voorzichtigheid en zelfs aarzelend optreden klinken ook door in de verslagen waarin G. Lazzero dringend verzocht een kerntaak van het preventieve systeem trouw op te nemen, namelijk de assistentie. Dat gebeurde onder meer in november 1882, niet zo lang na het begin van het nieuwe schooljaar. Toen “besliste men”, op het materiële gebied, “de banken van de jongens in de kerk goed te schikken omdat zij daar veel te dicht op elkaar zaten.” Waar het dan de assistentie tijdens de godsdienstoefeningen zelf betreft, vinden we de aanvoegende wijs en het relativerende “zo mogelijk”: “De leerkrachten moeten zo mogelijk de eigen klas assisteren om de leerlingen het goede voorbeeld te geven. Daartoe moeten

ze een stoel hebben om op te knielen en te zitten.”⁶¹ Met een uitdrukking uit de volkstaal zouden we zeggen: er moesten nogal wat eieren onder gelegd worden. Ook als het erom ging preventief en stimulerend bij de jongens aanwezig te zijn tijdens het gebed of de diensten in de kapel.

Het was niet de enige plaats waar salesianen het met de preventieve en ondersteunende assistentie niet zo nauw namen. In een volgende vergadering op 15 november 1882, nog geen veertien dagen later, werd vrij cru vastgesteld: “De speeltijd: de jongens worden niet geassisteerd.” Om dat te verhelpen, “werd besloten een bijeenkomst te beleggen voor alle clerici en priesters die op een of andere manier met de jongens te maken hadden – en we kozen de volgende dag om hun enkele normen te geven.”

Toch werden op die 15de november al een paar richtlijnen vastgelegd. Eerst: “Een beetje vastberadener de scheiding van de speelplaatsen handhaven.” Het aarzelende woordje “een beetje” zal niet meer verrassen. Ook niet als men weet dat ze drie dagen tevoren al gehandeld hadden over “de ongemakken die de contacten tussen de scholieren en de vakleerlingen veroorzaakten.”⁶² Vervolgens werd voorgeschreven dat men erover moest “waken dat ze [de jongens] niet de trappen gebruikten om naar boven te lopen, vooral niet naar het hoogste punt en de gang van de oversten. Daartoe werd men het erover eens de hoofdgang af te sluiten met een traliehek en ook de kleine trap naar boven om te verhinderen dat ze helemaal naar boven klommen.” Verder werd aangedrongen op “het zoeken naar nieuwe spelen.”⁶³ Ongetwijfeld met de bedoeling de speeltijd aangenamer te laten verlopen en op die manier allerlei kattenkwaad en grotere wanordelijkheden te voorkomen.

De bijeenkomst de daarop volgende dag is de salesiaanse geschiedenis ingegaan als “la gran conferenza”, d.w.z. de

grote vergadering. Don Lazzero vermeldt dat clerici assistenten, leerkrachten en priesters, allen samen ongeveer 35 medebroeders, aanwezig waren en dat hij van halfzes tot kwart over zes een aantal punten uiteenzette.

Allereerst de levensbelangrijke vraag: "Assistenten wie zijn dat?" En het laconieke antwoord: "Dat zijn wij allemaal." Daarbij aansluitend het tweede punt: "Niet alleen mag men geen onderscheid maken tussen de klassen, maar ook niet tussen vakleerlingen en scholieren", waarbij hij zijn voorkeur liet spreken door vakjongens voorop te plaatsen. Ten derde: "De speeltijd niet onder elkaar doorbrengen, maar met de jongens." Daarna: "De orde bij de jongens en bij degenen die een of andere dienst verrichten, moet het voorwerp uitmaken van onze zorg op alle plaatsen in huis." Vervolgens "las men het Reglement van de assistenten en maakte daarbij enkele opmerkingen." Eens te meer dus het Reglement als referentiepunt.

"Op dat ogenblik, kwart over zes," zo noteerde don Lazzero, "kwam don Bosco binnen. Nadat men hem in het kort meegedeeld had wat hierboven staat, keurde hij alles goed en bevestigde het. Hij voegde eraan toe er goed op te letten dat wanneer een leraar, assistent in functie is, hij overste is voor de jongens. Wanneer de dienst [functie] beëindigd is, moet hij voor de jongens vriend, vader zijn. Hij maakte nog enkele nuttige opmerkingen die ik weglaat om kort te gaan."⁶⁴ Die laatste handelwijze van G. Lazzero valt nu natuurlijk te betreuren, omdat ons daardoor misschien waardevolle wenken onthouden werden. Vooral wat het "vriend en vader" zijn betreft.

- *Gebrek aan eenheid blijft door don G. Lazzero als knelpunt gevoeld*

"Daarna" [vermoedelijk nog in aanwezigheid van don Bosco] "las men het derde hoofdstuk *Tucht onder de opvoeders*.

Praktijk van de christelijke opvoeding van P.A. Monfat." Die leetuur "gaf aanleiding tot verdere opmerkingen, in het bijzonder tot deze dat men één moet zijn, akkoord moet gaan en dat ons overeenkomen moet uitstralen naar de jongens die wij opvoeden." Om kwart over zeven eindigde die belangrijke vergadering. Daarna zou later nog expliciet verwezen worden, onder andere op 8 maart 1883.⁶⁵

Tijdens de bespreking van de "profanatie" in de kapel poneerde G. Lazzero de stelling: "De oorzaak is dat er geen eenheid van bestuur is". Wie die woorden nog in het geheugen heeft, zal begrijpen dat hij juist de gedachte over de onmisbaarheid en de impact van de éénheid [eensgezindheid] in het boek van Monfat in reliëf plaatste.

In de volgende vergadering kwam don Lazzero op de noodzaak van eenheid terug. Zij het dat hij het op een nieuwe wijze formuleerde: "Wij beperkten ons ertoe te zeggen dat het nodig is zich als een stevig blok (*in solidum*) op te stellen." Dat betekende de noodzaak aan één zeel te trekken of als één man te handelen en dat bleek nodig als het erom ging "aanbevelingen in het openbaar en privé te doen; in het algemeen en in het bijzonder telkens we een jongen ontmoeten die er behoefte aan heeft."⁶⁶ Zo vrijmoedig, maar ook zo delicaat met jongeren omgaan was een manier van handelen die don Bosco heel vaak aangeraden heeft en die hem heel dierbaar en eigen was.⁶⁷ Don Bosco zelf zal dan ook graag alles goedgekeurd en bevestigd hebben. Hij moet heel tevreden geweest zijn, want don Lazzero had helemaal gehandeld in de lijn van zijn verlangen en zijn eigen toespraak op het tweede Algemeen Kapittel.

- *Inspanningen om de groepen jongeren beter te structureren en tegelijk oorzaken van ongenoegen weg te werken*

De opdracht als "vriend en vader" met de jongens om te gaan, moet in het leven van elke dag meer dan eens onder druk gestaan hebben. Zo waren de scholieren en vakleerlingen gewoon door elkaar te lopen op de speelplaats en onder de zuilengang. Geleidelijk constateerden de oversten echter dat er nogal wat nadelen mee gepaard gingen. Daarom stuurde men aan op scheiding van de twee groepen, maar dan moest men ook zorgen voor materiële voorzieningen. Zo zag men in dat er moest gezorgd worden voor de aanvoer van drinkbaar water aan de kant van de scholieren en voor meer wc's aan de zijde van de vakleerlingen, waar die "wat schaars waren." Dat inzicht werd gevolgd door "Er moet in elk geval geprobeerd worden", een wending die het vermoeden wekt dat de uitvoering wel eens op zich zou hebben kunnen laten wachten.⁶⁸

Een andere vaststelling betrof de orde en de tucht op de slaapzalen. Die had te lijden onder het feit dat de jongens nog kannen en teilen gebruikten. Het aanbrengen van wasbekkens zou niet alleen per jaar een flinke besparing betekenen, maar ook de hygiëne en de zedelijkheid ten goede komen.⁶⁹ De "zou-"vorm wekt de indruk dat er meer goede wil dan beslistheid aanwezig was.

Op zichzelf genomen waren het redelijke en op preventie mikkende beschouwingen en "zachte" beslissingen, maar het lijkt erop dat hun hetzelfde lot kon beschoren geweest zijn als de maatregelen die nodig waren om het verlies aan linnengoed en kleding te voorkomen. Op dat punt "sprak men over en weer en kreeg men de kwestie maar niet opgelost." Het was nochtans "een ernstige zaak! Haast allen klagen erover dat zij niet alles wat ze in huis in de was geven, terugkrijgen. Na zes maanden hebben de jongens bijna niets meer van hun uitzet. Waar gaan die zaken naartoe? (...) Uiteindelijk na anderhalf uur praten, liet men het aan iedere aanwezige over om erover na te denken en in de eerstvolgende vergadering

verslag uit te brengen.”⁷⁰ Eens te meer valt er in de volgende verslagen geen resultaat van dat nadenken of berichten te bespeuren. Indien er echt niets concreets aan gedaan werd, zal dat de “goede geest” onder de jongens zeker niet bevorderd hebben.

Dergelijke omstandigheden en het feit dat jongens nu eenmaal jongens zijn [in het Engels “boys will be boys”] zullen de opvoeders, leraren en assistenten, meer dan eens ertoe gebracht hebben op een of andere manier straffend op te treden. Maar hoe moesten ze te werk gaan met eerbiediging van het dwingende voorschrift van don Bosco: “Waar het mogelijk is, zal men nooit gebruik maken van straffen”?⁷¹ Was een vermaning, weliswaar een “strengere vermaning” bijvoorbeeld in het geval van de “profanatie” in juni van het vorige schooljaar wel genoeg geweest?

- *De positie van don Lazzero en zijn medewerkers in de discussie over de plaats van de straf in de opvoeding en het intact bewaren van het “preventieve systeem”*

Hoewel de verslagen van don G. Lazzero het niet laten vermoeden, moet er in die periode toch opnieuw aardig wat gediscussieerd zijn over het element straffen in de opvoeding. Inderdaad opnieuw, want al in 1880 was een nieuwe versie van don Bosco’s kleine traktaat over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*” verschenen in het tijdschrift *Bollettino Salesiano*. In die versie werd het beknopte laatste hoofdstuk “Een woord over de straffen” uitgebreid met twee artikelen, die trouwens onmiddellijk werden overgenomen in het decembernummer van het Franse “*Bulletin Salésien*.”⁷² Het is een open vraag of don Bosco van tevoren op de hoogte was en of hij de uitgave goedkeurde. De publicatie toont in elk geval aan dat zijn medewerkers het nodig en opportuun achtten zijn richtlijnen aan te vullen.

De toegevoegde teksten stroken zeker met zijn inzichten en opvattingen, maar de formulering is zonder de minste twijfel schatplichtig aan het werk van twee tijdgenoten. De eerste is A.M. Teppa (1806-1871) met het boek *“Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici della gioventù”* dat in 1868 gepubliceerd werd en dat don Bosco zelf onmiddellijk aan zijn naaste medewerkers aanpreeft.⁷³ De tweede is de Fransman A. Monfat (1820-1898). Van het volume *“La Pratique de l' éducation chrétienne”* verscheen in 1879 een “vrije” Italiaanse vertaling. Die kwam hiervoor ter sprake naar aanleiding van de mededeling van don Lazzero dat het derde hoofdstuk gelezen en becommentarieerd werd tijdens de “grote vergadering” op 16 november 1882.

Houden we rekening met de omstandigheden en bepaalde “botsingen” onder de personeelsleden in Valdocco en met de grote bezorgdheid van G. Lazzero over het behoud of het tot stand brengen van eenheid, dan begrijpen we dat hij in die vergadering dat gedeelte onder de aandacht wilde brengen.

Andere medewerkers waren om andere redenen blijkbaar meer geïnteresseerd in de laatste hoofdstukken (21-26) van het boek van Monfat. Die paragrafen behandelden het onderwerp “repressie” of straf, dat zo delicate onderwerp in de opvoeding naar de geest van don Bosco. Die materie werd in dat boek echter op zulke wijze uiteengezet dat de salesianen er zich werkelijk in konden herkennen. Voor zijn lessen pedagogie, neergeschreven in *“Appunti di Pedagogia Sacra, esposti agli ascritti della Pia Società di S. Francesco di Sales”*, nam de novicemeester G. Barberis trouwens hele passages eruit over.

Het mag dan ook geen verwondering wekken dat er in salesiaanse kringen aan een document gewerkt werd met de titel: *“Dei castighi da infliggersi nelle case salesiane”* (*Over de straffen die in de salesiaanse huizen moeten opgelegd wor-*

den). Volgens recent onderzoek is het oudste bekende manuscript van de hand van G. B. Francesia en was de klus geklaard op 29 januari 1883, de dag vóór don Bosco naar Frankrijk vertrok voor een reis waarvan hij pas op 30 mei van dat jaar zou thuiskomen in Turijn.⁷⁴ In een inleiding bij de latere publicatie van het document over de straffen in de verzameling brieven van don Bosco [Epistolario IV, gepubliceerd in 1959] verstrekte E. Ceria meer details. Hij noteerde: “Alvorens voor een niet zo korte tijdspanne afwezig te zijn uit het Oratorio en uit Italië, gelastte hij don Rua zijn lange brief over een thema dat van kapitale betekenis is voor de toepassing van het preventieve systeem, aan de directeuren te overhandigen of te sturen. (...) Don Rua had een voldoende aantal exemplaren laten gereedmaken. Maar geleidelijk raakte de tekst van het stimulerende schrijven in de vergeethoek. Eén enkel exemplaar dat bij toeval in 1935 ontdekt werd, bracht hem weer in herinnering.”⁷⁵

Als we die informatie over de opdracht van don Bosco aan don Rua aanvaarden, blijven we het toch moeilijk hebben met het feit dat van een vrij ruim aantal exemplaren van een zorgvuldig bewerkte en ingrijpende tekst, die don Bosco zelf zou aangeprezen hebben, geen enkele kopie bewaard werd. Dan is het al evenmin begrijpelijk dat er in de verslagen van de vergaderingen van de raad van het huis in Valdocco geen enkele verwijzing naar die tekst terug te vinden is. Zeker als we bedenken dat don Lazzero “niet iemand was”, zoals we hem hiervoor al van zichzelf hoorden zeggen, “die ooit een bevel van de overste zou afkeuren” of, mag eraan toegevoegd worden, zou negeren. Anderzijds zou het heel vreemd geweest zijn, mocht don Francesia zijn verhandeling niet aan een of meer salesianen voorgelegd hebben met de bedoeling ze op een of andere manier gedrukt en verspreid te krijgen, maar zijn voorstel werd waarschijnlijk afgewezen. Het lijkt me de moeite waard daar op in te gaan.

Na het begin van het burgerlijke jaar 1883 vertonen de verslagen van de vergaderingen in Valdocco drie hiaten. De eerste duurde een maand: van 7 februari tot 7 maart. De tweede van 9 maart tot 19 april en de derde, veruit de langste, van 20 april tot 20 oktober. De bijeenkomsten die verslagen werden, bevatten echter waardevolle, heel waardevolle informatie.

Op 7 maart, dat betekent twee maanden na de zogenaamde opdracht tot distributie van het document, terwijl don Bosco nog op reis was, werd beslist "Aan allen een klein boekje te geven: *Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici della gioventù* van Alessandro M. Teppa, barnabiet."⁷⁶ 's Anderendaags (8 maart) "waren aanwezig alle clerici en priesters die op een of andere manier verantwoordelijkheid dragen voor de goede gang van zaken in huis."

Eerst "bracht men de dingen die op 16 november [de zogenaamde "grote vergadering"] gezegd werden, bondig samengevat in herinnering." Die kwamen onder meer neer op de herhaling van de vraag "Wie zijn de assistenten?" en van het laconieke antwoord: "Dat zijn wij allen." Vervolgens van het accent op de noodzaak van intense samenwerking van allen onder leiding van de directeur. Die punten zijn te belangrijk om er hier stilzwijgend aan voorbij te gaan.

Daarna "draaide de vergadering rond de straffen." Het vervolg van het verslag geeft een klaar inzicht in de wijze waarop dat agendapunt behandeld werd: "Na de lectuur van het hoofdstuk over de straffen van pater Teppa, barnabiet, en de woorden van don Bosco die in ons Reglement staan, kwamen wij met druk uitgewisselde aansporingen tot het besluit, de voorkeur te geven aan die mannen, ervaren voorbeelden in de opvoeding van de jeugd."⁷⁷ De laatste regels kunnen niet anders geïnterpreteerd worden dan als een reactie tegen het te rade gaan bij A. Monfat met zijn boek *"Praktijk van de*

christelijke opvoeding.” Althans wat de kwestie van het straffen betreft. Bijgevolg ook tegen het onlangs door don Francesca opgestelde geschrift *“Over de straffen die in de salesiaanse huizen moeten opgelegd worden”*, dat naar structuur en inhoud volledig of voor een hoog percentage schatplichtig was aan het boek van Monfat. Als we tenminste aannemen dat enkele oversten op de hoogte geweest zijn van zijn poging.⁷⁸ Om te bepalen hoe leraren en opvoeders zich moeten gedragen als er gestraft moet worden, hebben de salesianen in het Oratorio van Valdocco het werk van A. Monfat niet nodig. Evenmin een document dat voor dat probleem zo opzichtig van hem afhankelijk is. Dat hoeft niet gedrukt en verspreid te worden. Zij kiezen met een overdonderende meerderheid, haast met *“staande ovatie”*, als richtsnoer in die pedagogisch gevoelige kwestie het betreffende hoofdstuk uit *“Avvertimenti”* van A.M. Teppa en het laatste hoofdstuk van don Bosco’s *“Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd.”* Dat laatste waarschijnlijk nog in de eerste, niet uitgebreide uitgave. Met de uitdrukking in het verslag *“de voorkeur geven aan”* schoven zij om zo te zeggen ook het nieuwe document terzijde, ja verwierpen ze het.

Voor zij het daarover eens waren, moeten zij die achtste maart nochtans heel geanimeerd gediscussieerd hebben. Het gesprek nam zoveel tijd in beslag dat een aantal onderwerpen niet kon besproken worden. Daarom kwam men overeen de volgende dag 9 maart opnieuw samen te komen.

De inhoud van het beknopte verslag van die nieuwe bijeenkomst is zo belangrijk dat het me verantwoord voorkomt die tekst eerst in zijn geheel aan te halen. *“Uitzoeken het waarom [van het feit of de indruk] dat de jongeren ons meer vrezen dan graag zien. Dat is tegen onze geest of althans tegen de geest van don Bosco enz. Over dat belangrijke onderwerp discussieerden wij ongeveer twee uur lang zonder nochtans de echte oorzaak te ontdekken. Toen viel het ons te binnen dat*

we een boekje bezaten dat als gids kon dienen; en we besloten aan iedereen de “*Avvertimenti*” van Alessandro M. Teppa, barnabiet, te bezorgen.”⁷⁹

Eigenlijk is het niet begrijpelijk dat ze slechts heel korte tijd na het eventuele ter hand stellen van het rondschrĳven over “*Het geven van straffen*” (januari 1883) uren vruchteloos van gedachten zouden gewisseld hebben. Daar staat immers onverbloemd het volgende geformuleerd: “Gewoonlijk pakken zij [leerkrachten en assistenten] de kinderen niet aan zoals het hoort. Ofwel doen ze niets anders dan materiële straffen opleggen en bereiken er niets mee. Ofwel laten ze alles maar in het honderd lopen. Ofwel grijpen ze terecht of ten onrechte in.” En onmiddellĳk daarop wordt dat alles samen juist de oorzaak van de “malaise” genoemd: “Dat is de reden waarom we vaak vaststellen dat het kwaad zich uitbreidt, dat zelfs bij de beste jongens ontevredenheid ontstaat en dat hij die met straffen beterschap beoogde, geen goed meer kan doen.” Misschien vergissen we ons niet als we veronderstellen dat de medebroeders die tekst moeilijk konden slikken en verteren omdat hij – veralgemenend - hun manier van handelen in vraag stelde, ja de salesianen ronduit beschuldigde. Even verder in het document wordt dat wel enigszins gemilderd: “Tot mijn verdriet moet ik daarom bekennen dat het gemis aan bereidwillige onderwerping bij de jongens altijd voor een deel onze eigen schuld was.”⁸⁰ “Voor een deel” dus. Een mildering die echter niet zonder reden [er staat immers ook “altĳd”] als een versterking kon overkomen. Alles wel beschouwd mogen we zeggen dat het opstel over straffen hun de pap in de mond zou moeten gegeven hebben. Het feit dat zij niet slikten, kan slechts betekenen dat zij die tekst toen ofwel niet kenden ofwel niet lustten. Dat laatste omdat ze niet akkoord konden gaan met de diagnose en met de beschuldiging: “voor een deel onze schuld”.

Ook de uitdrukking “meer vrezen dan graag zien” in het begin van het bondige verslag zou kunnen ingegeven zijn door het regulerende document “Over het geven van straffen...” Daar lezen we op het einde van paragraaf I inderdaad: “Laten we liever (eerst) ernaar streven dat de jongens ons graag zien dan dat ze ons vrezen.”⁸¹ Vrezen in de zin van “met afstand veroorzakend ontzag benaderen of niet graag contact zoeken.” Het is echter niet zo zeker dat ze tijdens die vergadering door die uitdrukking in dat document geïnspireerd werden. Met dat motto waren zij immers al langer vertrouwd. Het kwam tweemaal voor in de editie van het *Reglement voor de huizen*. Een eerste keer in het laatste heel korte hoofdstuk van don Bosco’s kleine verhandeling over het preventieve systeem, namelijk “Een woord over de straffen” (1877). Op deze manier: “De opvoeder moet bij de jongens ernaar streven zich bemind te maken, als hij wil gevreesd worden.” Dat wil zeggen dat iedere leraar en opvoeder ervoor moet zorgen dat de jongens hem graag zien, als hij wil dat ze hem respecteren. Als hij wenst dat zij achting voor hem hebben, dat zij ontzag voor hem hebben of dat zij hem gezag laten hebben en dat ze hem niet uit de weg gaan. Dan in dezelfde bundel amper twee bladzijden verder waar in het tweede van de tien “Algemene Artikelen” herhaald wordt: “Iedereen moet ervoor zorgen zich bemind te maken als hij wil gevreesd worden.” Dat artikel behelst verder een toelichting bij het principe: “Hij [de opvoeder] zal dat grote doel bereiken als hij met woorden en meer nog door daden laat ervaren dat zijn bekommelingen uitsluitend gericht zijn op het geestelijke en tijdelijke voordeel van zijn leerlingen.”⁸² En werd in de vergadering van 8 maart niet juist naar “ons Reglement” verwezen? Ik wil hier in het voorbijgaan extra beklemtonen dat het effect “bemind te worden, geliefd te zijn” uitsluitend afhankelijk gemaakt wordt van de actieve, zich inzetende naastenliefde.

G. Lazzero zelf kende het motto hoogst waarschijnlijk nog beter. Het werd de directeuren immers voorgehouden in de eerste paragraaf van de zogenaamde “*Vertrouwelijke raadgevin-*

gen aan de directeur van het huis...”, die sinds don Bosco ze in 1863 aan M. Rua meegaf, verschillende versies beleefden. Een ervan in 1876. Altijd echter bewaarde dat vertrouwelijke schrijven – zij het in licht variërende bewoordingen - deze aanbeveling: “Getroost je eerst (of: veeleer) moeite om je bemind te maken, dan om je te laten vrezen.”⁸³ Dat betekent: dan om afstand scheppend gezag te verkrijgen.

De volgende zin van de aantekening in dat belangrijke verslag: “Dat gaat in tegen onze geest of althans tegen de geest van don Bosco” is niet van ironie of zelfs sarcasme gespeend. Zou dat immers niet betekenen dat die ware geest van don Bosco bij hen niet of althans niet meer volledig te vinden was? Hoewel de teloorgang van de trouw aan de geest van don Bosco precies de reden van de malaise kon geweest zijn en de salesianen bijgevolg zelf oorzaak of althans medeoorzaak waren, zagen zij dat blijkbaar niet in. Ze raakten er alleszins niet uit. Gelukkig kwam iemand op het lumineuze idee te herinneren aan de handleiding van A.M. Teppa met de hoop dat die een goede gids zou zijn en dat de confrontatie met de uiteenzettingen van die schrijver naar voldoende en bevrijdend inzicht kon leiden. Misschien was die wenk tegelijk een voorzichtig aandringen om werk te maken van de beslissing die twee dagen voordien al genomen werd.⁸⁴ Toch zou het nog anderhalve maand duren voor men op 19 en 20 april die “gids” zowel aan de opvoeders en leraren bij de scholieren als aan het personeel bij de vakleerlingen overhandigde. Bij die gelegenheid liet men niet na al “analoge gedachten” uit-een te zetten.⁸⁵ Waar “analoge” (gelijkluidende) waarschijnlijk betekent dat men ze in de onderrichtingen en richtlijnen van don Bosco aanwijzen kon.

Na die intense gedachtewisselingen is het meer dan verbazend dat tot in het nieuwe schooljaar 1883-1884 geen enkel verslag meer te vinden is. Wilde men elkaar voldoende tijd geven om het werk van A.M. Teppa met zijn 69 bladzijden

door te nemen? Hadden ze intussen de oorzaak of de oorzaken kunnen achterhalen? Hadden ze een strategie kunnen plannen?

4. Aanbevelingen van het derde Algemeen Kapittel in september 1883 en follow-up in het Oratorio van Valdocco

- *Het Algemeen Kapittel van 1883*

Op de hiervoor gestelde vragen krijgen we geen antwoord. Don Lazzero heeft er van 20 april tot 20 oktober het zwijgen toe gedaan. Dat betekent nochtans niet dat de gedachtewisseling niet voortgezet werd. Dat getuigt een goed jaar later een antwoord van don Canepa aan don Bonetti die een bevraging moest organiseren. Op 8 juni 1884 begon don Canepa zijn eerste bijdrage op deze wijze: "1° Verleden jaar stelde men al voor na te gaan welke de reden kon zijn waarom de hoogste klassen geen vertrouwen hadden en geen vertrouwen hebben. Het antwoord dat ik toen gaf, geef ik nu weer."⁸⁶ Het is anderzijds mogelijk dat na 20 juni 1883 de aandacht van de medebroeders of althans van de leden van de raad van het huis voornamelijk naar de voorbereiding van het derde Algemeen Kapittel moest gaan. Zij werden door don Bosco zelf opgeroepen te "handelen over zaken die zij het meest noodzakelijk oordeelden om voor te stellen." Om de voorbereiding te stimuleren en te leiden, stuurde hij hun "schema's van de thema's die zouden besproken worden." Hun inzendingen moesten "ten laatste in de maand augustus naar Turijn gestuurd worden."⁸⁷ Of er echt zoveel van de voorbereiding in huis kwam, is niet duidelijk. Het Kapittel vond plaats in het college van Valsalice van 1 september 's avonds tot 7 september 's avonds. Van de acht opgegeven thema's vermeld ik er hier twee. Het vijfde: "De instructie die [of: het onderricht dat] men aan de arbeiders in de salesiaanse huizen

moet geven, en middelen om de roepingen bij de vakleerlingen te bevorderen." En het achtste: "Herziening en wijziging van het Reglement van de huizen."⁸⁸ De behandeling van beide onderwerpen kan misschien licht werpen op de omgang met pastoraal-pedagogische problemen.

▪ *Enkele belangrijke aanbevelingen uit de laatste zitting*

Als we de aanbevelingen die op het einde van het Kapittel geformuleerd werden, ter hand nemen, lijkt het op het eerste gezicht nuttig er drie uit te lichten, die als veelbelovend voorkomen in het kader van deze studie.

1° Het is nodig dat wij onze tijd leren kennen en ons eraan aanpassen. Dat bestaat hierin: eerbied hebben voor de mensen en dus waar het kan, goed spreken over de overheden en waar dat niet mogelijk is, zwijgen. (...)

2° Tot op heden konden wij op het gebied van zedelijkheid het hoofd opgericht houden. Nu hebben wij ons door de schuld van een onvoorzichtige enigszins gecompromiteerd. Onze goede naam is zich aan het herstellen, maar de directeuren, die tegenover het publiek verantwoordelijk zijn, moeten zich met al hun krachten inspannen opdat de moraliteit zou bewaard blijven.

5° Wat de straffen betreft, moet er *opportune* [te pas, gelegen] en *importune* [te onpas, ongelegen] op aangedrongen worden, dat het preventieve systeem in praktijk gebracht wordt. Het gebeurt dat sommigen klappen geven of de jongens een hele week lang aan de straf tafel laten staan. Men moet bedenken dat de meester/leraar de jongens wel mag berispen, terechtwijzen, maar nooit lichamelijke straffen mag toedienen. Hij moet zich tot de directeur wenden, die het preventieve systeem zal toepassen. Het komt vaak voor dat de jongens minder schuldig zijn dan men denkt, zoals de ervaring aantoont.

En als er jongeren zijn die men zou willen straffen? De directeur zal vermanen, maar nooit in het publiek, nooit in aanwezigheid van de jongens. Onder vier ogen kan men heel gemakkelijk verkrijgen dat ze zich schikken naar de wil van de overste en naar het preventieve systeem. Zo zal men verscheidene voordelen verkrijgen: a) Men zal het vertrouwen van de jongens winnen; b) we zullen het aantal roepingen vermeerderen; c) wanneer ze weggaan, zullen we vrienden aan hen hebben; in het tegenovergestelde geval vijanden; d) ze zullen nooit slechter worden; ze zullen al dan niet het goede voorbeeld geven, maar nooit het slechte.”⁸⁹

- De pedagogisch-pastoraal belangrijke 5de aanbeveling

Het eerste en het tweede besluit komen in de context van de vergaderingen en bijeenkomsten die hiervoor uitgelopen werden, niet aan bod. Ze zijn wel belangrijk voor de korte en lange versie van de “brief uit Rome”. Hier moet de aandacht ten volle naar het vijfde onderwerp gaan. Te oordelen naar de inhoud ervan moet de pedagogische en - laten we maar zeggen - de pedagogisch-pastorale onopgeloste kwestie “straffen” op dat Kapittel een heet hangijzer geweest zijn. Ongetwijfeld omdat de praktijk al te vaak tegenstrijdig was met de voorgehouden theorie. Misschien ook als gevolg van het op een of andere wijze aanwezige document “Over het geven van straffen in de salesiaanse huizen.” Die indruk moet nu nader onderzocht worden.

Uit de geciteerde tekst blijkt in elk geval dat op het gebied van straffen tijdens dat Kapittel nog maar eens een heel zwaar accent gelegd werd op de vrijwaring en handhaving van het preventieve systeem. Tot driemaal toe wordt er immers op aangedrongen. In het begin van het citaat al. Nog wel ingeleid met de niet mis te verstane sterke uitdrukking “gelegen en ongelegen.”⁹⁰ Straf geven blijkt de grootste bedreiging te vormen voor het preventieve systeem. Een tweede keer is die

klemtoon te horen waar de centrale rol van de directeur in reliëf geplaatst wordt. Ten slotte in de toelichting bij het principe dat een jongen die op een of andere wijze tekortgeschoten is, persoonlijk of "onder vier ogen" moet aangesproken worden.

Nu wordt in een van de inleidende alinea's van de tekst over straffen (1883) inderdaad een gelijkaardig accent gelegd: "Het opvoedingssysteem dat wij moeten toepassen, wordt gewoonlijk *preventief* genoemd." Er staat wel degelijk "moeten." Ter staving legde de auteur in die alinea door middel van een voetnoot tegelijk een band met het al gedrukte "*Reglement voor de huizen van de Sociëteit van de H. Frans van Sales*" (1877). In dat *Reglement* had don Bosco juist het verschil tussen repressief en preventief kernachtig uit de doeken gedaan.⁹¹ In de inleiding van de zogenaamde "rondzendbrief" over straffen (1883) wordt de omschrijving van don Bosco uit 1877 nochtans aangepast en toegespitst op het te behandelen onderwerp. Op deze wijze: "Het (preventief systeem) bestaat hierin dat wij het gemoed van onze leerlingen zodanig overtuigen dat zij zonder enige vorm van uitwendige dwang (geweld) zich schikken naar wat wij van hen verlangen." Het is betekenisvol dat die wending "zich schikken naar" opduikt in dat gedeelte van het verslag van het derde Algemeen Kapittel waarin de gunstige impact van het "onder vier ogen" spreken omschreven wordt. Een mogelijk teken dat het document van 1883 toen werkelijk ter beschikking lag?

De principes: "nooit in het publiek terecht te wijzen of te vermanen" en "nooit in het bijzijn van jongens" [vijfde aanbeveling] lijken inderdaad aan te sluiten bij de tekst van 1883. Toch is er een opmerkelijk verschil. De uitdrukking van het derde Algemeen Kapittel "onder vier ogen" (Italiaans "a tu per tu") komt in dat uitgebreide document niet voor en de Latijnse wending "*in camera charitatis*" van het uitvoerige document niet in het Kapittelverslag. Anderzijds werden het ver-

bod "nooit in het publiek" en de gedachte "niet in het bijzijn van medeleerlingen" al in andere belangrijke en onder de salesianen bekende geschriften van don Bosco gebruikt. Onder meer in zijn kleine verhandeling over *"Het preventieve systeem"* en in de (tien) *"Algemene Artikelen."*⁹² Ze moeten gemeengoed geweest zijn.

Volgens het geschrift van don Francesia (januari 1883) is de persoonlijke terechtwijzing of de privébestrafning (*la correzione privata*) de taak van de directeur. Ook in de aanbeveling van het derde Kapittel moet de directeur ervoor zorgen dat het preventieve systeem toegepast of gewaarborgd wordt. Maar ook die beklemtoning van de rol van de directeur is niet noodzakelijkerwijze te danken aan het zagezegd rond te sturen schrijven van januari 1883. Zo bepaalde het *Reglement voor de huizen* van 1877 dat de leraren die "zich gedwongen zagen om een straf op te leggen buiten de klas of een heel belangrijke beslissing te nemen, dat moesten melden en overlaten aan de studieleider of de directeur van het huis." De assistent van zijn kant kon wel "dreigen met een straf, maar de toepassing ervan wordt voorbehouden aan de prefect of de directeur."⁹³ Op het einde van het document *"Over het geven van straffen"* wordt de belangrijke, maar delicate opdracht van de directeur klaar en genuanceerd geformuleerd. De aanbeveling van het derde Kapittel laat het dan weer bij het toch eerder onscherpe "zorg dragen dat het preventieve systeem toegepast wordt."

Een volgend punt van een zekere overeenkomst betreft de straf van de "afgezonderde tafel" in de eetzaal. Het is normaal dat die maatregel in de eventueel voorgestelde rondzendbrief over het toedienen van straffen opgenomen werd in de lijst van mogelijke straffen, namelijk als een ingrijpen van de zwaardere soort. De straf bestond erin dat een jongen recht moest blijven staan, hetzij op zijn gewone plaats in de refter, hetzij aan de speciale tafel. Het is echter veeleer on-

verwacht dat ze onder de aanbevelingen van het Kapittel extra vermeld wordt. Hoewel. Al in 1866 besliste men een gradatie in te voeren: “ontzeggen van een schotel – ontzeggen van wijn – in het midden van de eetzaal doen eten – bij de deur van de eetzaal laten eten – op de knieën – onder de zuilengangen.”⁹⁴ Instaan voor en handhaven van de orde in een refter is nooit een gemakkelijke taak geweest. En de toepassing van straffen in dat verband blijktbaar evenmin. Het is niet gemakkelijk dergelijke straffen op een redelijke en evenwichtige wijze te geven. Vandaar de noodzaak er geregeld op terug te komen.

Een andere manier van straffen die in het Kapitteldocument uitdrukkelijk vermeld wordt, is het slaan of het lichamelijke geweld. Die fysieke straf komt al expliciet voor in een artikel van het *“Reglement voor de huizen”* dat in 1877 samen met de kleine verhandeling over het preventieve systeem gepubliceerd werd. Dat is het reglement dat don Lazzerio trouwens al vóór het derde Algemeen Kapittel deed lezen en herlezen. In het zesde hoofdstuk van het eerste deel stond voor de leraren klaar en duidelijk voorgeschreven: “Het is ten strengste verboden te slaan of eerrovende en de gezondheid schade berokkenende straffen op te leggen.”⁹⁵ Ook in een brief van maart 1881 aan don Ronchail, directeur in Nice, drong don Bosco erop aan dat men de jongens niet zou slaan.⁹⁶ Temperamentvolle leraren en opvoeders hebben wel eens beweeglijke handen en voeten. Directeuren van de huizen moesten dan ook waakzaam zijn en dergelijke medewerkers tot de orde roepen. Niet zomaar eenmaal, maar herhaaldelijk.

De overtuiging dat “het vaak voorkomt dat jongeren minder schuldig zijn dan men denkt zoals de ervaring aantoonst” sluit dan weer dicht aan bij het geschrift van 1883. Daar vinden we: “Toen ik dan met kalmte en zonder overhaasting informatie over de ware toedracht van de zaak ingewonnen had,

moest ik bij mezelf zeggen dat de schuld heel wat lichter was en in bepaalde gevallen praktisch onbestaande.”⁹⁷

In het slot van het vijfde thema van de aanbevelingen na het derde Algemeen Kapittel schuilen echter nog meer punten van overeenkomst met het bondige traktaat over het preventieve systeem dan met het document van 1883. Het betreft onder meer de gedachte dat de opvoeders “vrienden zullen hebben aan de jongeren als die op het einde van hun opleiding of schooltijd weggaan.” En het gaat ook om de verzekering dat de jongens via de toepassing van dat systeem nooit “slechter zullen worden.” In het traktaat over het preventieve systeem lezen we inderdaad: “De leerling zal steeds de vriend blijven van zijn opvoeder” en: “Ouders kunnen gerust zijn dat hun zoon niet slechter kan worden. Men kan zeker zijn dat er altijd een bepaalde verbetering intreden zal.”⁹⁸ Het lijkt me nodig hierbij aandacht te vragen voor het feit dat don Bosco zo goed als altijd uitgaat van het standpunt van de jongeren: “De leerling zal (...) vriend blijven.” Met andere woorden, de jongens zullen vertrouwen schenken, zij zullen vrienden worden van de leraren, opvoeders en assistenten. Dat zullen ze echter niet zomaar doen. De salesianen moeten van hun kant trachten de jongens “tot vrienden te maken” én door wat zij doen voor de jongens én door de manier waarop ze het doen. Onder meer “door hen honderduit te laten praten en zelf weinig te zeggen.”⁹⁹ En dat kon toch maar gebeuren als opvoeders en leraren ongedwongen, vertrouwelijk, gemoedelijk en geïnteresseerd luisterend bij en onder hen aanwezig waren. Dan pas zouden de jongeren hun vrienden kunnen en willen worden.

In haar geheel wekt de vijfde aanbeveling heel sterk de indruk dat ze bedoeld is als antwoord op de vraag die in de vergadering van 9 maart voordien gesteld werd: “Waarom vrezen de jongens ons meer dan dat ze van ons houden?”¹⁰⁰ Dat antwoord is: door volgens de geest van het preventieve sys-

teem minder of niet te straffen, door op redelijke wijze en persoonlijk te straffen, door ervan uit te gaan dat de jongens niet altijd zo schuldig zijn als men eerst zou gedacht hebben en door beheerst, delicaat en respectvol met hen om te gaan, kunnen de salesianen als eerste resultaat het vertrouwen van de jongeren winnen en bijgevolg argwaan en wantrouwen overwinnen of voorkomen. Zo kunnen zij in de nabije toekomst de vastgestelde kloof tussen leraren en assistenten enerzijds en jongeren anderzijds weer dichten. Het minste wat men kan zeggen is dat die aanbeveling impliceert dat de malaise in het Oratorio en wellicht ook in andere instellingen voor een niet onbelangrijk percent bij de leraren en assistenten zelf gelegen was. De jongens worden, zeker gedeeltelijk, vrijgesproken. Zij zijn niet altijd zo schuldig als men zou denken.

Al met al is het frappant dat het thema "straffen" op dat Algemeen Kapittel behandeld werd en dat het in de aanbevelingen een ruime plaats toebedeeld kreeg. Daarom is het raadselachtig dat tijdens die toch belangrijke samenkomst van een grote groep Kapittelleden niet in alle openheid gewezen werd op het bestaan van een document dat slechts enkele maanden voordien aan de directeuren zou bezorgd geweest zijn. Een document bovendien waarin alles zo systematisch, nauwkeurig en synthetisch uiteengezet lag. Nog raadselachtiger is dat dan juist andere teksten van don Bosco de aanbevelingen zo overheersend beïnvloed hebben. Vreemd is verder nog dat precies dat belangrijke onderwerp bij de verlate publicatie van de Kapittelbesluiten niet eens meer vermeld werd. Men kan zich afvragen of het toen niet meer dringend was. Of bestond de oorzaak hierin dat men voor dat thema liever niet zo een prominente plaats wilde inruimen?

Op welke teksten de aanbevelingen in de slottoespraak op het Kapittel ook berustten, don Lazzero had in elk geval weer

enkele prioritaire richtlijnen op zak met de opdracht er gedurende het nieuwe schooljaar 1883-1884 werk van te maken.

- *Follow-up van die aanbeveling in Valdocco: don G. Lazzero blijft trouw aan zijn methode om zijn personeel te begeleiden*

Op dat derde Algemeen Kapittel werd nog een voorstel op tafel gelegd, waarvan de gevolgen voor het Oratorio heel ernstig hadden kunnen zijn. Men wilde de Hoofdraad van de congregatie verbreden en een medebroeder benoemen die als algemene studieleider verantwoordelijk zou zijn voor alle professionele scholen. De aanwezige Kapittelleden zagen niemand beter geschikt dan G. Lazzero. Daarom zou men hem die taak toevertrouwen en don Francesca belasten met de leiding van het (hele) Oratorio. Don Bosco was ervoor gewonnen. Maar anderen betwijfelden of dat wel de beste oplossing zou zijn voor het Oratorio.¹⁰¹ Daarbij lijkt het op dat ogenblik gebleven te zijn.

In elk geval was het G. Lazzero die met hernieuwde ijver in de maanden oktober en november 1883 op enkele dagen tijd vier en drie vergaderingen organiseerde. Vier voor de raad van het huis en drie voor allen in huis: "leraren, assistenten, priesters en oversten."

Op 20 oktober noteerde hij: "Een andere zaak waar haast mee gemoeid is, bestaat hierin dat iedereen zijn eigen reglement opnieuw ter hand neemt en dat we het daarna nog eens samen lezen. We moeten nagaan hoe we het in praktijk kunnen brengen zonder met elkaar in botsing te komen." Zijn manier om de zaken aan te pakken bleef dezelfde. Ook tegenover de jongens zo blijkt. Er "werd beslist de volgende zondag, de dag dat het gebruikelijke triduüm [bij het begin van het schooljaar] afgesloten werd, het Reglement voor de huizen in aanwezigheid van de jongens voor te lezen."¹⁰²

Het eerste element, namelijk de bevordering van de kennis van de artikelen die op ieders specifieke functie betrekking hadden, vereiste trouw aan de opdracht die don Bosco vroeger gegeven had en eiste ook de voortzetting van zijn werkwijze na het tweede Algemeen Kapittel. Ook het doel bleef: de onderlinge eenheid en de duidelijkheid voor de leraren en assistenten en de jongeren zelf. Ja, ook de jongens. In de geest van het traktaat over de preventieve opvoedingswijze was naast de geëigende opfrissing voor de salesianen eveneens goede informatie voor de jongens over wat van hen verwacht werd, absoluut nodig. Die had men hun trouwens in vroegere tijden ook gegeven.¹⁰³

Tijdens de vergadering voor het hele personeel twee dagen later “lazen ze het hoofdstuk dat over het preventieve systeem handelt.” Daarbij “maakten ze analoge opmerkingen.” Met dat agendapunt trok G. Lazzero het spoor van het schooljaar voordien verder, maar handelde hij ook conform de aanbevelingen op het einde van het derde Algemeen Kapittel. Het is zo goed als onmogelijk uit te maken over welk hoofdstuk het in die vergadering ging. Het kan best, zoals in februari 1881, het hele traktaat geweest zijn, wat goed zou gepast hebben bij het begin van het schooljaar.¹⁰⁴

Iets wat in de beginfase van dat schooljaar ook moest uitgeklaard worden, was de taak van de studieleider van de scholieren. Dat gebeurde pas twee dagen later tijdens een besloten zitting van de raad van het huis. Met zin voor praktische psychologie: “We handelden over het opvoedingssysteem dat enkele jaren geleden in het Oratorio ingevoerd werd, namelijk dat heel de opvoeding of het gewicht ervan helemaal op de schouders van de studieleider gelegd werd. Nu wilde men terug naar het vroegere systeem, wat wil zeggen dat een goed deel, om niet te zeggen de hele verantwoordelijkheid naar de leraar moest gaan. De assistent moest een hulp zijn en wel als

één geheel met de leraar. Nadat we enkele gevolgen onderzocht hadden, besloten wij het te proberen.”¹⁰⁵

Een kleine week later “werd die beslissing voorgesteld of liever meegedeeld” in een bijeenkomst “waaraan de leraren en de assistenten van de scholieren deelnamen. Na het opperen van enkele moeilijkheden werd het besluit unaniem aanvaard, zowel door de enen als de anderen.”¹⁰⁶

Waarschijnlijk wilde men op die manier de studieleider wat ontlasten en/of de leraren met hun (jonge) assistenten meer waarderen door hun grotere zelfstandigheid en zeggingsmacht te geven.

Met dat alles leek bij het begin van dat nieuwe schooljaar in goede verstandhouding de basis gelegd voor een vreedzaam en voorspoedig pastoraal-pedagogisch werkjaar. Eens te meer lagen echter tussen droom en daad praktische bezwaren. Half november al bleek verdere afbakening van verantwoordelijkheid en bevoegdheid nodig. Ze lazen weer de artikelen van het Reglement die betrekking hadden op de directeur, de prefect en de catechist. (De catechist heeft ook de ziekenzaal van de jongens onder zijn hoede.) Maar op 16 november konden ze “niets afspreken of beslissen, omdat de catechist niet aanwezig wilde zijn.”¹⁰⁷

Hoe dat nadien verlopen is, blijft een geheim. Don Lazzero heeft nog enkel over twee vergaderingen gerapporteerd. In december om het goede verloop van het kerstfeest in de basiliek van Maria Hulp te garanderen. Het zijn regelingen die hij in een ander schrift, het zogenaamde “Dagboek”, genoteerd heeft. Vervolgens half januari 1884 om op te tekenen dat don Bosco als maatregel genomen had dat de jongens niet meer naar buiten mochten gaan om catechismus te geven of andere diensten [in de parochies] te bewijzen.”¹⁰⁸ Of dat naar de zin van don Lazzero was, is maar de vraag. Het is een vraag

die rijst naar aanleiding van de bondigheid van zijn aantekening tegenover de uitgebreide beschouwingen in *Memorie biografiche* XVII. Op aandringen van verscheidene medebroeders oordeelde don Bosco wellicht dat orde en discipline en de algemene geest in huis te veel leden onder die activiteiten buitenshuis en de daarmee gepaard gaande misbruiken. Er is echter geen woord te vinden over de eventuele reactie van de jongeren zelf.

In datzelfde "Dagboek" noteerde G. Lazzero nog uitvoerig de voornaamste aspecten van het feest van de H. Frans van Sales. Op 29 januari 1884 uitte hij bijzonder grote tevredenheid: "In feite was het een van de mooiste, om niet te zeggen de mooiste plechtigheid van de vele die in het verleden in het Oratorio gevierd werden." Dat was te danken "zowel aan de kwaliteit van de personen die eraan deelnamen, als aan de prachtige orde van de dagindeling die de hele dag door aangehouden werd, met inbegrip van de toneelvoorstelling. Daarbij was ook Zijne Eminentie kardinaal Alimonda, [de nieuwe aartsbisschop van Turijn] aanwezig en ze eindigde stipt om 20.00 uur. Opvoering van het toneelstuk *Toni* en zanguitvoering van *Het koor van de gevangenen van Edinburgh* en ter afsluiting het koor van de *Gekken*."¹⁰⁹ Het was voelbaar een opgewekte, ontspannen dag geweest. Om vele redenen, maar ongetwijfeld ook om het deugddoende getuigenis van een fantastische samenwerking tussen leraren-opvoeders en jongens om er een feest van te maken dat nog lang in het geheugen zou blijven plakken.

Na die aantekeningen eind januari schreef G. Lazzero tijdens dat schooljaar niets meer. Noch in het "Dagboek" noch in het schrift met verslagen van vergaderingen. Hij herbegon slechts in oktober 1884. Dat is een hele tijd na de brief van 10 mei van don Bosco aan de jongens in Valdocco. In feite herbegon hij dus in het begin van het schooljaar 1884-1885.

Over de redenen van zijn inactiviteit op dat gebied tasten we in het duister. Allicht had hij niet alleen teveel werk met de veeleisende algemene leiding van het Oratorio, maar het kan ook dat de verantwoordelijkheid als lid van de Hoofdraad op heel wat van zijn tijd en energie beslag legde. Bovendien baarden verschillende omstandigheden de oversten in Turijn voortdurend angst en grote zorgen. Daaronder was heel zeker de onrustwekkende gezondheidstoestand van don Bosco in de maanden januari-februari. Maar ook de moeizame reis door Ligurië naar Frankrijk met de uitputtende contacten en preken van de zieke en lijdende stichter en vervolgens, zonder tussenpauze aansluitend, het reizen vanuit Frankrijk weer door Ligurië naar Rome in de lente van 1884.¹¹⁰

Misschien nog meer dan dat alles miste don Lazzero in de loop van die lange maanden de aanwezigheid en de steun van don Bosco. Tijdens de weken in Rome schreef don Bosco maar zelden en slechts eenmaal eigenhandig aan don Lazzero. Die korte brief staat gedateerd op 23 april 1884. Daaruit kunnen we een paar zaken afleiden die don Bosco gedurende die dagen van wisselende fysieke pijn en psychische druk in Rome bezighielden: "Wil aan onze geliefde medebroeders en dierbare jongens van het huis meedelen dat het, vooral sinds twee dagen, merkkelijk beter gaat met mijn gezondheid. Daarom wens ik dat we bij mijn terugkeer een mooi feest mogen beleven in de kerk om de Madonna te danken voor de ontelbare weldaden die zij ons bewezen heeft. En ook in de eetzaal om de droefgeestigheid [zwaarmoedigheid, bedrukte stemming] te verjagen en blij te zijn in de Heer."¹¹¹ Daarmee wilde hij persoonlijk de directeur in Valdocco geruststellen en hem tegelijk enkele opdrachten geven met het oog op een deugddoende viering van 24 mei, het feest van Maria Hulp van de christenen. Op dat ogenblik maakte don Bosco nog helemaal geen allusie op een brief die hij aan de jongens wilde sturen of op een schrijven dat hij voor de salesianen zelf bestemde. Het volstond dat don Lazzero de jon-

gens goed nieuws liet horen over zijn gezondheidstoestand en dat hij ervoor zou zorgen dat het ook feest zou zijn in de eetzaal om op die manier “de droefgeestigheid te verjagen.” Het woord “droefgeestigheid” lijkt de eerste regel van de notities in het handschrift B aan te kondigen. Die luidt: “Waarom zoveel verveling en zoveel lusteloosheid?”¹¹²

Uit de tweede opdracht aan don Lazzero spreekt in elk geval grote bezorgdheid om zijn oogappel wat het Oratorio in Turijn inderdaad was. Als een paal boven water staat het vast dat hij tijdens die dagen in Rome met het reilen en zeilen in Valdocco in zijn hoofd zat. Waarschijnlijk nam zijn bezorgdheid nog toe nadat G. Buzzetti in Rome toegekomen was en met don Bosco gesproken had.¹¹³ Toch kwam don Bosco er niet toe om don Lazzero middelen aan de hand te doen waarmee hij de algemene sfeer kon verbeteren, of om hem aan te sporen de zaken eventueel kordater en steviger aan te pakken.

Anderzijds moet hij met de situatie in het Oratorio zo intens bezig geweest zijn dat zijn secretaris G.B. Lemoyne onderweg naar Rome op 8 april 1884 aan een medebroeder in Turijn schreef: “Onze teergeliefde vader kan niet spreken zonder gewag te maken van de heroïsche tijden van het Oratorio.”¹¹⁴ En tijd om met zijn secretaris te spreken, had don Bosco meer dan hem lief was. Hij moest dagenlang vergeefs wachten op een gelegenheid tot een audiëntie bij de paus. Hij kon maar weinig bezoeken afleggen omdat hij heel slecht te been was en onderhevig bleef aan plots opkomende ongesteldheden. Hij leed aan de lever en een oog was ontstoken. En als hij 's avonds wegens hoofdpijn toch wat aan de frisse lucht wilde, was dat enkel mogelijk leunend op de arm van don Lemoyne.¹¹⁵ In die omstandigheden is het heel goed te begrijpen dat hij don Lemoyne flarden van gedachten toevertrouwde die hij zou verwerken tot een brief aan de jongens in Valdocco. Op het einde van diezelfde aantekeningen in het manuscript A

vinden we een drietal elementen die de salesianen zelf betreffen, namelijk (1) de "gewetensplicht", dat betekent de plicht bepaalde zaken aan de overste te melden, (2) bijzondere vriendschappen en (3) jaloezie.¹¹⁶ Tekortkomingen van de medebroeders in Valdocco drukten hem dus eveneens. Het is dan ook mogelijk dat hij eraan dacht hen op een of andere wijze tot de orde te roepen en hen onder meer te herinneren aan het tweede en vierde besluit van het derde Algemeen Kapittel. Maar dat leek hem zo te zien minder dringend dan een schriftelijk contact met de jongens.

Afsluitende samenvatting

Tijdens de periode van september-oktober 1879 tot mei 1884 vertoont het dagelijkse leven in het Oratorio en andere huizen van don Bosco, naar het woord van don Bosco "vooral in de scholen", hoogtes en laagtes. Het is een wisselende opeenvolging van vreugde, enthousiasme en geluk en van verdriet, neerslachtigheid en ontevredenheid. Rustige, vredige, haast routineachtige periodes worden doorkruist door woelige dagen, getekend door onvrede, wrevel, weerspannigheid en wrijvingen. Oversten en jongens beleven zonovergoten, onvergetelijke, succesrijke dagen naast tijden met schaduw, tegenslag en malaise. Ze mogen zich verheugen over schitterende schoolresultaten, overrompelende toeloop bij toneelvoeringen en prachtige religieuze vieringen, een ervan zelfs de mooiste ooit. Ze mogen zich verheugen over en trots zijn op een heel eigen goede geest, die te danken is aan "de toepassing van een speciaal tuchtstelsel", aan "ons opvoedingssysteem."¹¹⁷ Van don Bosco moeten ze anderzijds horen dat de uitzonderlijke geest, de geest van de H. Frans van Sales en van hemzelf, verzwakt, taant en wegwijnt zodat hun huizen, in het bijzonder hun scholen, zich amper nog of niet meer on-

derscheiden van zovele andere. Tot hun grote scha en schande moeten ze dat ook zelf vaststellen en toegeven.

- *De salesianen, oversten, leraren en assistenten maken zich op verschillende vlakken schuldig en dat gaat ten koste van de goede geest*

Ondanks door de praktijk ingegeven taakomschrijvingen in het *Reglement* komt het geregeld tot botsingen op het gebied van bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Ondanks herhaaldelijke beklemtoning van de centrale plaats van de directeur gaan velen hun eigen weg. Hoewel men meer dan eens op de noodzaak van eenheid in het bestuur en het handelen "in solidum" aanstuurt, trekt men toch niet aan hetzelfde zeel. De saamhorigheid en samenwerking zijn zoek. Men speelt liever directie op het eigen terrein. Hoe vaak en hoe sterk de oversten ook op assistentie, als verhinderende en opbouwende aanwezigheid te midden van de jongens, in het bijzonder op de speelplaats, aandringen, toch verwaarlozen velen ze. Hoe vaak hun ook voorgehouden wordt dat straffen, vooral zware en fysieke straffen, niet pedagogisch te verantwoorden zijn en helemaal niet in de geest van don Bosco passen, toch nemen verschillende medebroeders er steeds weer opnieuw hun toevlucht toe.

- *De jongens maken zich door kritiek en wangedrag schuldig en schaden daardoor de goede verstandhouding met oversten, leraren en assistenten*

Moeten de salesianen zich op de borst kloppen, zij zijn nochtans niet de enigen die steken laten vallen. Dat doen ook de jongens. De medewerkers van don Bosco stellen immers vast dat de jongens ongehoorzaam, ja weerspannig zijn. Soms worden zij geconfronteerd met heel erge wanordelijkheden, die ze zelfs als vandalenstreken bestempelen. De jongens zijn ontevreden over het gebrek aan zorg voor hun kleren.¹¹⁸

Waarschijnlijk oefenden sommige jongens kritiek uit over bepaalde inperkingen van vrijheid die hun tevoren wel geschonken werd. Anderen ergerden zich wellicht omdat ze in de klas niet meetelden. De leraren overhoorden hen niet of corrigeerden hun taken niet. Nog andere jongens misten de bezielende en toegankelijke aanwezigheid van de salesianen op de speelplaats en ze schenen het traditionele spelaanbod niet meer te appreciëren. Die waren niet naar hun smaak. Enkelen zullen verbitterd geworden zijn ten gevolge van de straffen, zelfs slagen, die ze kregen. De brief aan de jongens van 10 mei 1884 maakt uitdrukkelijk gewag van "gemor" of afbrekende kritiek. Een vrij groot aantal - in het verslag van 9 maart 1883 is er inderdaad sprake van "de" jongens - schonk de oversten geen vertrouwen meer. Integendeel. Hun gedrag verried dat ze de oversten, leraren en assistenten "meer vreesden" dan dat ze van hen hielden. Ze gingen de salesianen uit de weg.

Daarnaast zal de brief aan de jongens het gebrek aan vrede met God zelfs als voornaamste oorzaak van de malaise vermelden. (32) Hun geloofspraktijk is niet meer te vergelijken met die van vroeger.

Ontegensprekelijk verkeerde het Oratorio van Valdocco in een crisis. Het oorspronkelijke elan was gebroken. Hoewel het zo goed als onmogelijk is de reële ernst, de ware omvang ervan goed in te schatten, toch bestaat er geen twijfel over dat men in een impasse terechtgekomen was.¹¹⁹ De oversten namen maatregelen die op zichzelf beschouwd adequaat leken, maar in feite weinig of ten hoogste slechts tijdelijk resultaat opleverden. Ze zochten naar inzicht in de oorzaken, maar vonden het waarom niet. In de vroege jaren tachtig bleef de malaise aanslepen. Daardoor ontstond een zogenaamde "barrière" tussen oversten, leraren en assistenten enerzijds en de jongens anderzijds.

Uit de gegevens van het eerste deel mogen we afleiden dat don Lazzerio en zijn onmiddellijke medewerkers nog geruime tijd op de gebruikelijke manier zouden voortgegaan zijn om de neergang te stoppen en de zaken weer op het goede spoor te krijgen. Maar voor zij dat konden doen, gebeurde er iets totaal onverwachts.

▪ *Een onvoorziene tussenkomst van don Bosco*

Het kon niet anders of don Bosco moest lijden onder de precarie toestand van het Oratorio, zijn "oogappel." In het bijzonder onder de verziekte situatie in het gymnasium, waarin hij zoveel roepingen voor zijn Congregatie had zien ontluiken. Dat aantal verminderde echter met de jaren. Waar hij ook ging of was, moet hij die zorgen meegedragen hebben. Ook naar Rome waar hij in april en mei 1884 heel wat tijd had tot nadenken en gesprekken voeren met don Lemoyne, met sommige medebroeders in huis, maar ook met G. Buzzetti nadat die op verzoek van don Bosco zich bij hem gevoegd had.

Zo kwam don Bosco eind april begin mei op het idee een heel ernstige brief te schrijven aan zijn jongens en daarnaast misschien ook een indringend schrijven te plannen voor de oversten, leraren en assistenten in Valdocco. Die laatste veronderstelling wordt me ingegeven zowel door het einde van de suggesties in het handschrift A als door het begin van het handschrift B. Dat tweede wordt ingeleid met de vraag: "Waarom zoveel verveling en zoveel lusteloosheid?"¹²⁰ (ms. A 24; ms. B 9) Alleen al het woord "perchè" (waarom?) klinkt als een echo op het agendapunt van de vergadering op 9 maart 1883. Dat luidde: "Het waarom ("il perchè") vinden", of uitzoeken.¹²¹ Het wekt de indruk dat don Bosco en in het bijzonder G.B. Lemoyne tijdens het verblijf in Rome een bijdrage tot antwoord op die vraag wilden formuleren en een weg aanwijzen om de malaise te overwinnen.

Voor de brief aan de jongens suggereerde don Bosco zijn secretaris enkele gedachten die we terugvinden in het handschrift A. Aantekeningen die direct de salesianen betreffen, staan eerder verspreid. Een paar aandachtspunten op het einde van datzelfde manuscript A. Daarnaast enkele rake opmerkingen en aanwijzingen aan hun adres in het handschrift B. Soms zijn dat gedachten in telegramstijl, soms stukken die veeleer wijzen op een eerste poging tot redactie. Met onder andere de prangende vraag: " Maar hoe kan men [kunnen wij] de jongens opnieuw bezielen zodat ze de vroegere levendigheid, vrolijkheid, uitbundigheid kunnen herwinnen?" (12-13) Dat was inderdaad de kernvraag.

Het handschrift C is dan een uitwerking van B. Een redactie die ook in Rome tot stand kwam, maar er niet voltooid werd of kon worden. Het manuscript D bevat zowel stukken die letterlijk of haast letterlijk overeenstemmen met C of K, alsook gedeelten die een herschrijving zijn, een nadere uitwerking of verfijning van C, of die toevoegingen of nieuwe elementen en overnames uit de brief aan de jongens bevatten. Het handschrift D is een definitieve redactie die pas later haar beslag kreeg. Dat is een stelling die ik terloops en geleidelijk wil onderbouwen.

Volle aandacht wens ik intussen te besteden aan de schematische voorstelling van de inhoud van de lange versie en vervolgens aan de behandelde thema's en tegelijk aan het mogelijke redactieproces van de tekst. Jarenlang werd die versie wijd verspreid onder de titel "Brief van don Bosco uit Rome van 10 mei 1884." Een titel die overigens met een zeker voorbehoud aangehouden werd in verschillende uitgaven van de reeks "Don Bosco Studies". Auteurs die de opvoedingsmethode en spiritualiteit van don Bosco trachten grondig te bestuderen, verkiezen sinds geruime tijd echter de benaming "de lange versie." Voor het uitvoerige eerste gedeelte daarvan,

dat onbetwistbaar voor de salesianen in Valdocco bedoeld was, heb ik in deze studie bovendien de voorkeur gegeven aan een nieuwe benaming: "Schrijven of uiteenzetting voor de salesianen (in Valdocco)" en ook "samengevoegde versie".

Of en in hoeverre die tussenkomst van don Bosco en van don Lemoyne effect gehad hebben, zijn vragen die pas op het einde van de studie op hun plaats zijn.

Om de voortschrijdende behandeling van de tekst goed te kunnen volgen, zal het nuttig zijn het bijgevoegde dossier met de synoptische kolommen van de gebruikte handschriften bij de hand te houden.

¹ E(m), vol. quarto, p. 194: “Caro mio D. Rua e cari tutti voi che abitate nell’ Oratorio di Valdocco” (“Beste don Rua en jullie allen die in het Oratorio van Valdocco wonen”); E III, p. 5: “Miei cari amici Direttore, Maestri, Professori, Allievi” (“Mijn dierbare vrienden directeur, vakmeesters, leraren, leerlingen”). Die brieven kwamen ter sprake in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens van Valdocco (10 mei 1884)*, Sint-Pieters-Woluwe, 2007, pp. 27-36.

² E (m), vol. terzo, p. 126. MB IX 689; MBN IX, p. 521.

³ MB IX, pp. 985-999. De Nederlandse versie van de *Memorie* vermeldt slechts de titel (MBN IX, p. 753), maar de bladzijden 527-543 van het 56ste hoofdstuk geven toch een vrij goed inzicht.

⁴ Dat gebeurde onder meer uitdrukkelijk op het einde van een brief in het Latijn na het tweede Algemeen Kapittel. (E III, pp. 617-618)

⁵ E (m), vol. quarto, pp. 113-115; 178-180; 215-217; 255-256; 358-359. MB X, pp. 1099-1110; MBN XB, pp. 858-869. Enkel in de brief met de vraag naar intens gebed voor de goedkeuring van de constituties kan en wil hij de jongens bij de zaak betrekken. In een nota bene lezen we: “De directeur van elk huis zal dit schrijven aan de medebroeders voorlezen en uitleggen. Hij zal dat ook aan de leerlingen meedelen op de manier en met de woorden die daarvoor het meest geëigend zijn” (E (m), vol. quarto, p. 256. MB X, p. 1108; MBN XB, p. 866).

⁶ E IV, pp. 248-250. MB XVII, p. 17; MBN XVII, pp. 4-5.

⁷ E (m), vol. quarto, pp. 178-180. MB X, pp. 1102-1103; MBN XB, p. 862.

⁸ In november 1884 en in maart 1885 verschenen nog twee minder omvangrijke circulaires over de thema’s lectuur en boeken voor de jongens (MB XVII, pp. 197-200; MBN XVII, pp. 140-143) en algemener “de verspreiding van goede boeken” (E IV, pp. 318-321). Ook die twee werden door J.B. Lemoyne geschreven. Zie daarover een bondige notitie in: BRAIDO, P., *Don Bosco prete dei giovani nel secolo della libertà II*, Rome, LAS, 2003, pp. 563-564.

⁹ De problematiek werd behandeld in “*Over de grens. Gezag en structuur*”, Oud-Heverlee, Don Boscovormingscentrum, 2005, pp. 17-21, in “*Begeesterd door Don Bosco, Opvoeding en Spiritualiteit*”, Oud-Heverlee, Don Boscovormingscentrum, 2003, pp. 17-21 en in BIESMANS, R., *De brief aan de jongens van Valdocco (10 mei 1884)*, Don Bosco Studies nr. 16, Sint-Pieters-Woluwe, 2007, pp. 18-19 en 26.

¹⁰ “Vollediger” betekent dat de bladzijden 68-78 uit de studie “*De brief uit Rome aan de jongens...*” zullen aangevuld worden.

¹¹ *Regolamento per le case della Società di S. Francesco di Sales*, Turijn, 1877. Zie OE XXIX [97-196] en BRAIDO, P., (a cura di), *Don Bosco educatore scritti e testimonianze*, Rome, LAS, 1992, p. 227.

De nummering van de voetnoten, die met de inleiding begon, loopt door.

¹² Om dat te ontdekken volstaat het al de ervaringen en het omgaan ermee in de periode 1866-1876 te vergelijken met de bepalingen in het Reglement zelf. Voor het leren uit die ervaringen zie BIESMANS, R., “Op weg naar de ‘brieven’ van 10 mei 1884, 1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer en minzame, maar vastberaden gids, Don Bosco Studies nr. 8, 1996.

¹³ R. BIESMANS, “1876-1884 Doelstellingen van opvoeding en opleiding gevat in een kernachtig motto”, Don Bosco Studies nr. 11, 1998, pp. 16-21. Vgl. PRELLEZO, J.M., *Het “Oratorio van Valdocco” in het dagboek van don Chiala en don Lazzero (1875-1888. 1895)*, Don Bosco Studies nr. 5, 1995, 18-20; 79.

¹⁴ R. BIESMANS, “1876-1884 Doelstellingen...”, 19-20. “Oratorio” staat voor al de jeugdwerken daar ter plaatse.

¹⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco nell’ottocento tra reale e ideale, documenti e testimonianze*, Rome, LAS, 1992, p. 65/658; ID., *Het “Oratorio van Valdocco” ...*, p. 64.

¹⁶ Meer informatie over die strijd in BRAIDO, P., *Don Bosco prete dei giovani...II*, pp. 392-408. Vgl. MB XIV, pp. 149-215; MBN XIV, pp. 118-179.

¹⁷ MB XIV, pp. 193-194; MBN XIV, p. 159. Ook intern sprak don Bosco zijn voldoening uit in een andere omstandigheid. Zie E III, p. 578; MB XIV, p. 472; MBN XIV, p. 397.

¹⁸ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 80/1075-1079; 1085-1089. ID., *Het “Oratorio van Valdocco” ...*, p. 81. Zie ook MB XIV, p. 504/2; MBN XIV, p. 424/2, waarin de enthousiaste stemming van G. Lazzero begrijpelijker wordt door een toegevoegd citaat uit een verslagje in de *Unità Cattolica*.

¹⁹ BIESMANS, R., *1876-1884 Doelstellingen...*, pp. 26-28; 34; 36-54.

²⁰ Bijvoorbeeld in juni 1880. Excerpten in MB XIV, pp. 508-510; MBN XIV, pp. 427-429.

²¹ Die commentaar wordt me ingegeven onder meer door het begin van een brief van don Bosco aan scholieren van de 4de en 5de klas in Borgo S. Martino op 17 juni 1879: “Eerst had ik graag geantwoord op enkele kleine brieven die jullie goede leraar en verscheidene jongens mij geschreven hebben. Omdat ik dat niet voor ieder van jullie afzonderlijk kan doen, schrijf ik een brief aan jullie allen terwijl ik me voorneem met ieder privé te spreken tijdens het aanstaande feest van de H. Aloysius.” (E III, p. 476)

²² *I verbali del CG 2*. Copia pulita di don Barberis, FdB 1857 C 9-10. Zie BIESMANS, R., *Amorevolezza (1876-1884)*, Don Bosco Studies nr. 15, pp. 100-101; 170; 226-227.

²³ OE XXIX [129-130]. Vgl. “*Besluiten van het Algemeen Kapittel*” (1877) in: OE XXIX [392] en “*Besluiten van het tweede Algemeen Kapittel van de vrome salesiaanse sociëteit*” (1880) in OE XXXIII [79-80]. In een rondzendschrijven amper een jaar na de dood van don Bosco zal M. Rua op zijn beurt erop aandringen. (*Lettere circolari don. Michele Rua ai salesiani*, Turijn, 1910, pp. 41-42.)

²⁴ OE XXIX [251].

²⁵ Don Bosco wilde zoveel mogelijk jongens vooruithelpen en trachtte dat te verwezenlijken door ingenieuze didactische richtlijnen, waarvan de toepassing echter niet zo gemakkelijk bleek te zijn. Zie BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, p. 44 en MB XI, pp. 217-218; MBN XI, pp. 166-167.

²⁶ Zie voetnoot 17. Meer informatie en cijfergegevens daarover voor de jaren vóór 1877 in MB XI, pp. 219-221; MBN XI, pp. 167-168.

²⁷ *I verbali del CG 2...*, FdB 1857 C 10-11.

²⁸ Ibid., 1857 C 11-12. Wat “weiniggen” betreft, zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 42; 67. Zie ook MB XI, p. 227; MBN XI, p. 173. Het is natuurlijk mogelijk dat don Bosco in meer dan één geval “weiniggen” zei of schreef, maar “heel wat, verschillenden”, zelfs “velen” bedoelde.

²⁹ BIESMANS, R., *Amorevolezza ...*, pp. 33-36. Zie ook MB XI, pp. 217-218; MBN XI, pp. 166-167 en hiervoor voetnoot 25.

³⁰ E III, p. 638. MB XIV, pp. 520 en 795; MBN XIV, p. 438. Bespreking van dat punt in BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 106-107; 229-231. De vertaling “zachtmoedigheid” werd ingegeven door het Latijnse woord “mansuetudine” in de Latijnse brief; de suggestie “zachtheid” door de Italiaanse omschrijving of vertaling van de hand van E. Ceria in MB XIV, p. 520. Daarmee sloot E. Ceria nauwkeuriger aan bij het woordgebruik van don Bosco in zijn toespraak op het tweede Algemeen Kapittel. Eens te meer treedt de inwisselbaarheid van begrippen op de voorgrond. Zie ook CERIA, E., *Annali della Società Salesiana I*, Turijn, SEI, 1941, pp. 466-467.

³¹ OE XXXIII [65]. BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 101-103.

³² PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 245/342-349.

³³ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 80/1080-1081.

³⁴ OE XXIX [185].

³⁵ Zie voor de hele alinea BRAIDO, P., *Prevenire non reprimere. Il sistema preventivo di don Bosco*, Rome, LAS, 1999, p. 218 en pp. 347-348. P Braidò relateert de gevolgen van dergelijke wegzendingen voor de betrokken jongeren. De relativering komt hierop neer dat die jongens “niet terugkeerden naar een plaats van verderf. Zij deden niets anders dan terugkeren naar hun familieleden en weer ‘de last van de dag en de brandende hitte’ (Mt. 20,12) die ze ontlucht waren”, op zich nemen.

³⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 246/358-364.

³⁷ OE XXIX [129-131]; [132-134] en eventueel [131-132].

³⁸ E IV, p. 34. Zie ook MB XV, p. 133/ punt 4°; MBN XV, p. 102 (waar tweemaal “3°” gedrukt werd).

³⁹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 248/400-404.

⁴⁰ Ibid., p. 248/407.

⁴¹ Ibid., p. 248/413-415.

⁴² Ibid., p. 248-249.

⁴³ Ibid., p. 247/369-376.

⁴⁴ Ibid., p. 248/420-422 en 249/449-460. Misschien ging het om een sinds jaren ingeroest probleem. Zie daartoe BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 19-20.

⁴⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 250-251.

⁴⁶ Ibid., p. 249/431-447.

⁴⁷ MB XV, pp. 562-564; MBN XV, pp. 464-465. Zie ook BIESMANS, R., *Assistentie, de essentie van don Bosco's preventief systeem in de periode 1876-1884*, Sint-Pieters-Woluwe, 2000, p. 65/voetnoot 75.

⁴⁸ PRELLEZO, J.M., *La "Parte operaia" nelle case salesiane*, RSS (31) XVI nr. 2, 1997, p. 358.

⁴⁹ DICKSON, W. J., *The dynamics of growth. The formation and development of the Salesians in England*, Rome, LAS, 1991, p. 51.

⁵⁰ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 251/495-497. Zie ook het gebrek aan eenheid en echte samenwerking in een verslag van G. Barberis uit 1879 in ASC 0562, *Verbali del Capitolo superiore* op 8 mei 1879.

⁵¹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 85/1234-1236; vertaling in: *Het "Oratorio van Valdocco"...*, p. 87. Iets gelijkaardigs zou hem overkomen met Kerstmis 1883. (Ibid., p. 86/1268-1272 en in *Het "Oratorio van Valdocco..."*, p. 88).

⁵² Ibid., p. 85/1243-1253; vertaling in: *Het "Oratorio van Valdocco"...*, p. 87. Zie voor de mogelijke context MB XV, p. 460; MBN XV, p. 379 en E IV, pp. 102-103.

⁵³ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 251-252.

⁵⁴ Ibid., p. 252/527-528. Dat was in eenklank met de opdracht van don Bosco zoals hij die ter gelegenheid van de conferentie van de H. Frans van Sales in februari 1879 gegeven had: "Ieder lid moet een afschrift van het Reglement van de colleges bezitten; hij moet het zo bestuderen dat hij, als hij over het Reglement, vooral met betrekking tot zijn eigen ambt ondervraagd zou worden, zou moeten kunnen antwoorden zoals dat in het boek gedrukt staat. Zelfs wanneer een directeur niets anders zou kunnen doen en verkrijgen dan dat ieder dat deel dat hem aangewezen is, goed volbrengt, dan zou hij al veel doen. (...) Ik verlang eveneens dat men aan alle leden een afschrift zou geven van de beslissingen van het Algemeen Kapittel [het eerste], niet alleen om ze te kennen, maar ook om te zien wat er bijgevoegd moet worden." (MB XIV, p. 44; MBN XIV, p. 28.)

⁵⁵ OE XXXIII [1-96].

⁵⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 252/544-550.

⁵⁷ OE XXXIII [65]. Zie ook voetnoot 31.

⁵⁸ Tot tweemaal toe op korte tijd. Zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 252/526 en 530.

⁵⁹ Meer daarover in BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 15-16 en BIESMANS, R., *1876-1884 Doelstellingen...*, pp. 14-35. Ook PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 26-29.

⁶⁰ Tijdens de jaarlijkse directeurenconferentie ter gelegenheid van het feest van de H. Frans van Sales meende men in februari 1876 bijvoorbeeld “speciale zorg te moeten besteden aan het formuleren van de voorschriften zodat het niet zou voorkomen alsof de vrijheid van de directeur verengd en zijn gezag beknot werd. Dat betekende niet dat de macht van de directeur onbeperkt moest zijn. Maar omdat het Reglement ook gelezen zou kunnen worden door de jongens, de clerici en de oversten van lagere rang, wilde men in elk geval dat de directeur zijn prestige (gezag) zou kunnen handhaven ten opzichte van zijn ondergeschikten. De vergadering was van oordeel dat zowel uit de Regel van de Congregatie als door de verklarende notities die hun in het geheim meegedeeld waren, de directeuren op voldoende wijze de billijke grenzen van hun gezag zouden (moeten) kennen.” (MB XIII, p. 84; MBN XIII, p. 65.)

En op het eerste Algemeen Kapittel zei don Bosco daarover: “Dit moet de grondslag zijn: de directeur moet de rol van directeur vervullen, dat wil zeggen dat hij de anderen moet kunnen doen werken. Hij moet toezicht uitoefenen, maatregelen nemen, maar nooit zelf aan het werk gaan. (...) Hij moet erover waken dat allen hun eigen werk doen. Daarom meen ik nooit teveel de norm te hebben ingeprent dat de directeur, als hij enigszins kan, iedere dag een ronde moet doen in het huis. Op vele plaatsen zal hij zich niet ophouden, op andere plaatsen zal hij niets zeggen, maar hij moet aanlopen, zowel in de keuken als in de eetzaal en zelfs in de kelder, in de kamers en overal. Als hij zo handelt, zal in het huis nooit een wanordelijkheid kunnen wortel schieten en zullen duizenden kwalen vermeden worden.” (VERHULST, M., *I Verballi del primo capitolo generale salesiano (1877)*, Rome, 1980). Vgl. MB XIII, p. 258; MBN XIII, pp. 227-228.

Weer wat later, naar aanleiding van de conferentie van de H. Frans van Sales in februari 1879, zei don Bosco: “Een ander groot kwaad voor de roepingen en voor de algemene goede orde veroorzaken zij die proberen een apart centrum te vormen te midden van de leerlingen. Men moet erop aandringen dat in elk huis allen centrum vormen met de directeur. (...) Maar wee jullie, wanneer in een huis twee centra ontstaan! Ze zijn als twee kampen, als twee vaandels en als ze al niet tegenover elkaar staan, dan zijn ze op zijn minst genomen verdeeld.” (MB XIV, p. 45; MBN XIV, pp. 29-30.)

⁶¹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 253/555-558.

⁶² *Ibid.*, p. 254/581 en p. 253/565-567.

⁶³ Voor de hele vergadering op 15 november: PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 253-254. Don Bosco zelf over de speeltijdanimatie in februari 1877 in MB XIII, p. 85/7°; MBN XIII, p. 66/7°.

⁶⁴ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 254/590-602. BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 65, waar iets misgelopen is met de vermeldingen van de tijdstippen. Over de gemeenschappelijke aard van de assistentie sprak don Bosco zelf in februari 1877: “De assistentie moet solidair (eensgezind) gebeuren.” (MB XIII, p. 85; MBN XIII, p. 67). Onder het voorzitterschap van M. Rua werd in

augustus 1871 besloten: “De speeltijd moet men altijd met hen [de jongens] doorbrengen en voor zover het mogelijk is met degenen die assistentie het meeste nodig hebben.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 262/46-47).

⁶⁵ Het verslag van die “historische” bijeenkomst in PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 254-255. Voor de verwijzing naar 8 maart: *ibid.*, p. 257/676.

⁶⁶ Voor de hele alinea PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 255/610-612.

⁶⁷ Zie bijvoorbeeld BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 125-126; 128; 142 en BIESMANS, R., *Reflecties bij de circulaire over het toedienen van straffen in de salesiaanse huizen* in *Over de Grens*, Don Boscovormingscentrum, nr. 07, 2005, p. 62.

⁶⁸ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 253/565-567; 254/581; 586-588.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 253/568-571.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 255/614-623. Nog anders vertaald: “Men raakte er niet uit.” Dat ondanks de maatregelen van amper een jaar voordien. (*Ibid.*, p. 249/431-447). Zie voetnoot 46.

⁷¹ In het geschrift over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*” in: *Don Bosco passie voor jongeren gisteren en vandaag*, Oud-Heverlee, Don Boscovormingscentrum, 2000, p. 65.

⁷² BRAIDO, P., *Il sistema preventivo nella educazione della gioventù*, Piccola Biblioteca nr. 5, Rome, LAS, 1985, pp. 24-25; 137; 156. Het is veelbetekenend dat na de dood van don Bosco juist die uitgebreide versie verspreid werd. Eerst in 1892 door BONETTI, G. in: *Cinque lustri di storia dell’Oratorio Salesiano fondato dal sacerdote D. Giovanni Bosco*, Turijn 1892; vervolgens in 1904 door LEMOYNE, G.B. in MB IV, p. 552; MBN IV, p. 353.

⁷³ In een brief van januari 1869 aan M. Rua: “Neem het boekje van P. Teppa: *Avvisi (sic) agli Ecclesiastici* etc.: stuur er eentje naar Lanzo en een ander naar Mirabello, waaruit men tijdens mijn afwezigheid iedere zondag een hoofdstuk moet lezen in de bijeenkomst van de clerici en de priesters. Men moet hetzelfde doen in Turijn.” (E III, p. 4.)

⁷⁴ PRELLEZO, J.M., “*Dei castighi*” (1883): *puntualizzazioni sull’autore e sulle fonti redazionali dello scritto*, RSS (52), jg. XXVII, nr. 2, 2008, pp. 289-291, 297. Vgl. MB XVI, p. 15/voetnoot; MBN XVI, p. 4/voetnoot. J.B. Francesia was toen nog directeur van het college Valsalice, dat niet zo ver van Valdocco verwijderd lag.

⁷⁵ E IV, p. 201. Dat die reconstructie van don Ceria problematisch is, toont J.M. Pellezo aan in zijn opstel “*Dei castighi*” (1883)..., p. 290.

⁷⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 257/663-665.

⁷⁷ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 257/677-680. Zie ook BIESMANS, R., *Redelijkheid in de omgang met jongeren (1876-1884)*, Don Bosco Studies, nr. 14, p. 109. Als genoteerd wordt dat die richtlijnen “in ons reglement staan”, dan heeft don Lazzero normaal gesproken de uitgave van 1877 voor ogen. Daarin gaat het kleine traktaat over het preventieve systeem de artikelen van het Reglement voor de huizen vooraf. Het geheel onder de titel: “Re-

golamento per le case della società di S. Francesco di Sales,” OE XXIX, [97-196]. In de verslagen van don Rua in de periode 1866-1877 kwam het onderwerp “straffen” vaker op tafel. Zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 146, 147, 148, 154, 162.

Ook de gebundelde lesvoorbereidingen van G. Barberis uit 1897 laten doorschemeren dat het werkstuk over de straffen als geheel niet zo een goede beurt maakte. In zijn “*Appunti*” wijdde hij een hoofdstuk aan “Repressief optreden en straffen.” Hij nam daarvoor echter de tekst van januari 1883 niet over. Wel kopieerde ook hij alinea’s en alinea’s uit “*La Pratica*” van A. Monfat, maar het gaat dan vaak om andere citaten dan in het document van 1883. Bovendien laste hij enkele zinnen uit don Bosco’s geschriften bijna letterlijk in. Een eerste gedachte uit de verhandeling over het “*Preventieve systeem...*” en een tweede uit de tien “*Algemene Artikelen*”. (BARBERIS, G., *Appunt idi Pedagogia Sacra, esposti agli ascritti della Pia società di S. Francesco di Sales*, Lithografia Salesiana, 1897, pp. 348 en 356). Eigenaardig genoeg liet hij in don Bosco’s uitdrukking “*uno sguardo non amorevole*” (een niet-vriendelijke, niet-innemende blik) het adjectief “*non amorevole*” weg of verving het door “*uno sguardo severo*” (een strenge blik). Ter verklaring van zijn procedure schreef hij inleidend: “Ter aanvulling en als uitleg bij wat don Bosco heel wijselijk over de straffen zegt waar hij over het preventieve systeem handelt, is het volgende nuttig (...)” (Ibid., p. 347). Meteen liet hij daardoor natuurlijk horen dat voor hem de weinige artikelen in don Bosco’s traktaat van 1877 niet volstonden voor de opvoedingspraktijk van elke dag. De aanvulling hoefde ook voor hem in die jaren nochtans niet op de manier van het document uit 1883. Hij verwees er in elk geval niet naar.

⁷⁸ Zie over die afhankelijkheid: *Over de grens...*, pp. 25-27; 55, 81. Dat zijn verhandeling over straffen niet aanvaard werd, moet voor don Francesca een zware ontgoocheling geweest zijn. Waarschijnlijk één van de klappen die aanleiding gaven om in zijn “*Alcune memorie*” voor de periode 1882-1885 de woorden “sofferenze” (zaken die lijden veroorzaken), “minachting” en “wantrouwen” te gebruiken. (PRELLEZO, J.M., “*Dei castighi*” (1883)..., pp. 293 en 295).

⁷⁹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 258/685-690. Om oorzaken “van de verslapping op het gebied van de discipline” op te zoeken, richtte don Bosco al eens in de jaren zeventig een commissie op. (AMADEI, A., *Il servo di Dio Michele Rua successore del beato D. Bosco*, vol. I, Turiijn, 1931, pp. 291 en 278).

⁸⁰ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 328/65-71, 329/89-91; *Over de grens...*, pp. 33-34 en 35. Vgl. tekst van don Lemoyne via **Hulpboekje** pp. 17, 25, 24.

⁸¹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 329/97; *Over de grens...*, p. 35.

⁸² OE XXIX [108] en [111]. BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 270/190-191 en 289/7. Vgl. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 65; *Een opvoedingsproject in dialoog met don Bosco. Achtergronden*, Oud-Heverlee,

Don Boscovormigscentrum, pp. 29/2, 27/1. Ook BIESMANS, R., *Fatti amare...*, pp. 23-26.

⁸³ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 159/15. BIESMANS, R., *Fatti amare...*, pp. 18-19. MOTTO, Fr., *I "Ricordi confidenziali ai direttori" di don Bosco*, RSS, jg. III, nr. 1 (4), 1984, p. 151. Zie ook FdB 1.362 E 5.

⁸⁴ Zie voetnoot 76.

⁸⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 258/692-695.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 292/5-7.

⁸⁷ Rondzendbrief van don Bosco in E IV, pp. 221-222.

⁸⁸ MB XVI, p. 411; MBN XVI, p. 319.

⁸⁹ ASC 1.864 B 2. Vgl. MB XVI, pp. 416-418; MBN XVI, pp. 323-324. Mogelijke vertaling: "Als [er bijzondere gevallen zouden voorkomen waarbij] men zou willen straffen enz." Ingekorte versie in CERIA, E., *Annali della società salesiana I*, p. 472. Zie ook BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 126 en BRAIDO, P., *Don Bosco prete... II*, p. 528.

⁹⁰ De uitdrukking "opportune ed importune" had don Bosco zich misschien tijdens zijn vormingsjaren eigen gemaakt door de lectuur van de tweede brief aan Timoteus (2 Tim. 4,2). Zie BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 143. Vgl. MB XIV, p. 513/1; MBN XIV, p. 432/2.

⁹¹ OE XXIX [97]; [99-100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 58-59.

⁹² G. Bosco, *Il sistema preventivo nella educazione della gioventù*, Rome, LAS, 1985, p. 91; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 66; OE XXIX [113]; *Een opvoedingsproject in dialoog met don Bosco*, pp. 28 en 31. Vgl. BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 125 en ook p. 83. Om misverstand te voorkomen, zou in "Over de grens..." (pp. 32 en 51), de vertaling "onder vier ogen" voor "in privato" en "correzione privata" dan ook mogen vervangen worden door "privé" of "persoonlijk." Voor elementen van het zoeken naar evenwicht tussen de verschillende opdrachten en mogelijke evolutie op dat punt zie: BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, p. 24/voetnoot (1) en BRAIDO, P., *Prevenire non reprimere...*, p. 346/voetnoot 29.

⁹³ OE XXIX [130] en [136-137].

⁹⁴ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 147/46-48. Zie BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 33-34.

⁹⁵ OE XXIX [130/art. 6].

⁹⁶ G. Bosco, *Il sistema preventivo...*, p. 91/II en uitdrukkelijk in OE XXIX, p. 108/IV; *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 65-66 (zonder die toevoeging uit OE XXIX). Vgl. BRAIDO, P., *Prevenire non reprimere...*, p. 346. Verder MB XV, p.133; MBN XV, p. 102 waar de vertaling moet luiden: "om erop aan te dringen dat men de jongens niet slaat"; E IV, p. 34. Zie ook voetnoot 38. Vgl. eveneens BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 143; *Id., Amorevolezza...*, pp. 58-59.

⁹⁷ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 329/86-89; *Over de grens...*, pp. 34-35.

⁹⁸ G. Bosco, *Il sistema preventivo...*, pp. 90/511-513; 84/418; 90/516-518; *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 64/1; 60/3; 65/2.

⁹⁹ Zie bijvoorbeeld de *Algemene Artikelen* in BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 289/25; *Een opvoedingsproject...*, p. 28/6.).

¹⁰⁰ Zie voetnoot 79.

¹⁰¹ Volgens chronologisch niet heel duidelijke informatie in MB XVII, pp. 200-201; MBN XVII, pp. 143-144. De dodenlijst “*Dizionario biografico dei salesiani*”, Turijn, 1969 (p. 165A) laat de benoeming tot verantwoordelijke voor de professionele scholen plaatsvinden in 1833, waarmee natuurlijk 1883 bedoeld wordt. Op 12 september 1884 wordt op een zitting van de Hoofdraad nog gediscussieerd over de aanstelling van twee directeurs. (MB XVII, pp. 201-203; MBN XVII, pp.144-146. Eveneens MB XVII, p.206; MBN XVII, pp.147-148). P Braido vermeldt dat G. Lazzeri lid van de Hoofdraad is geweest van 1875 tot 1898 en directeur van het Oratorio van 1879 tot 1886. (BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 388). Dat hij in 1884 nog directeur was, kan afgeleid worden uit de laatste alinea van “*De Brief uit Rome ...*”, p. 120/kolommen D en K. Ook uit het verslag van een vergadering van de Hoofdraad op 5 juni 1884. Daar zei don Bonetti inderdaad: “Als directeur van het Oratorio moet don Lazzeri beter dan alle andere leden van de Hoofdraad op de hoogte zijn van de zaken.” (MB XVII, p. 185; MBN XVII, p. 130). In september 1884 kwam de taakverdeling in Valdocco opnieuw aan de orde en werd er ook beslist. Zie deel VIII van deze studie voetnoot 93.

¹⁰² PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 258/702-705. Vgl. voetnoten 54 en 56 in dit deel.

¹⁰³ G. Bosco, *Il sistema preventivo...*, p. 83/389-393 en p. 91/543-545; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59; en p. 66/punt 4. Dat gebeurde al in 1871 en bij het begin van het schooljaar 1877-1878. (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 166/41; p. 60/520-522). Zie ook MB XIII, p. 441; MBN XIII, p. 402; MB VI, p. 772; MBN VI, p.572; MB IX, p. 397; MBN IX, p. 291.

¹⁰⁴ Zie voetnoot 36.

¹⁰⁵ In een versie van het *Reglement* in 1852 was er nog helemaal geen sprake van een studieleider. (MB IV, p. 543 en pp. 735-755; MBN IV, p. 347 en pp. 469-481.) In de versie van 1877 had de studieleider de opdracht “Al die zaken te regelen en erin te voorzien die leraren en scholieren kunnen nodig hebben voor de lessen en de studie.” (OE XXIX [127/1.]) En een van de besluiten ter gelegenheid van de jaarlijkse bijeenkomst van de directeurs in de maand januari of februari 1878 luidde: “De discipline in de school, de speeltijd en alles wat (daarbij) de goede orde betreft, de wandeling en dergelijke zaken hangen af van de studieleider.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 259/voetn. bij de regels 713-714).

¹⁰⁶ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 259/718-721.

¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 259/730-733.

¹⁰⁸ Ibid., p. 260 en p. 86/1259-1281. Vroeger waren dergelijke opdrachten buitenshuis heel gewoon. Zie *ibid.*, p. 240/207 en p. 256/651. Een echo in MB XVII, p. 187; MBN XVII, p. 132. Vgl. voetnoot 41.

¹⁰⁹ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 86/1282 en p. 89/1357-1362. Zie eveneens MB XVII, pp. 22-24; MBN XVII, pp. 9-10. Die dag mochten don Bosco en zijn naaste medewerkers zich in het bijzonder verheugen over de goodwill en de tegemoetkomende belangstelling van de aartsbisschop na zoveel jaren waarin men op heel gespannen voet moest leven met zijn voorganger, monseigneur Gastaldi.

¹¹⁰ Zie onder meer MB XVII, pp. 206-207; MBN XVII, pp. 148-149.

¹¹¹ E IV, p. 256.

¹¹² Handschrift B in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 87. Hulpboekje p. 9.

¹¹³ Zie voetnoten 24, 25 in dit gedeelte en 58 in het derde gedeelte van de studie.

¹¹⁴ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 354; BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 39. In die periode moet don Bosco gemakkelijk over het verleden verteld hebben. Dat blijkt uit deze notitie in de *Memorie Biografiche*: “In zijn vrije ogenblikken zocht don Bosco wat opbeuring voor zijn geest door te vertellen over vroegere belevenissen. Op 8 april schreef don Lemoyne aan don Bonetti: “Onze teergeliefde vader kan geen gesprek voeren zonder de heroïsche tijden van het Oratorio in herinnering te brengen” (MB XVII, p. 66; MBN XVII, p. 39).

¹¹⁵ MB XVII, pp. 80, 84, 89; MBN XVII, pp. 49, 51-52, 55.

¹¹⁶ BRAIDO, P., *La lettera di don Bosco da Roma del 10 maggio 1884*, Rome, LAS, 1884, p. 34. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 103 en 107. Hulpboekje pp. 24-25 en pp. 28-29.

¹¹⁷ E III, pp. 482 en 499.

¹¹⁸ Ierse jongens waren ook ontevreden over de hygiënische omstandigheden, het voedsel, de controle van de brieven en de ervaring van druk om salesiaan te worden. Zie DICKSON, W.J., *The dynamics of growth...*, pp. 45, 49, 52, 53-54.

¹¹⁹ Enige hulp tot een realistische beeldvorming vinden we bij don A. Amadei. In 1931 schreef hij als volgt over die periode: “Het Oratorio veroorzaakte toen niet weinig zorgen. Tussen de oversten en de leerlingen ontbrak zelfs die familiariteit die de geesten verenigt en mirakels van christelijke liefde en vurigheid bewerkt.” “Het waren moeilijke dagen, hebben we gezegd.” En wat behoedzamer uitgedrukt: “In die jaren vertroebelde de perfecte harmonie onder de confraters en onder de leerlingen die het mooiste kenmerk van het Oratorio geweest was, een beetje. Dat gebeurde ten gevolge van kleine en heel kleine dingen, als men zo wil, maar die in ieder instituut schadelijk zijn, maar bijgevolg nog meer in het moederhuis van de salesiaanse familie.” (AMADEI, A., *Il servo di Dio Michele Rua...*, pp. 335, 336 en 324).

¹²⁰ BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 34 en 35. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 103,107 en 87.

¹²¹ Zie voetnoot 79.

II. De opbouw van het eerste gedeelte van een schrijven dat bestemd was voor de salesianen in het Oratorio in Valdocco

Om het verloop van de verklarende beschouwingen bij de tekst van het schrijven voor de salesianen in Valdocco, ook “lange”, of samengevoegde versie gemakkelijker om volgen te maken, lijkt het me nuttig vooraf een ondersteunende structuur te ontwerpen. Die kan men wanneer het wenselijk is, telkens weer raadplegen. Het skelet van het schrijven is niet altijd direct duidelijk zichtbaar zodat in een of ander opzicht een andere indeling kan geclaimd worden, maar de volgende is zeker aanwezig in de Nederlandse vertaling die ik in een hulpboekje in de kolom D opgenomen heb.

Het eerste uitvoerige gedeelte van de “lange” of samengevoegde versie [*IIIde deel van deze studie*]

1. De algemene inleiding van het geheel

1.1 De aanspreking: “Mijn dierbare zonen in Jezus Christus”

1.2 Beschouwingen en gevoelens naar aanleiding van de langdurige afwezigheid uit het Oratorio

1.3 Verklaring van het feit dat hij niet vroeger geschreven heeft

1.4 Gevoelvolle beweegredenen die hem ertoe aangezet hebben nog voor zijn afreis uit Rome te schrijven

1.5 Bijzondere aansporingen: oproep tot aandacht en het in praktijk brengen van wat hij te zeggen heeft

2. De uitvoerige uiteenzetting voor de salesianen in het Oratorio van Valdocco

2.1 Inleiding tot de beschrijving van de tegengestelde tafere-len op de speelplaats tijdens de recreatie

2.1.1 Herneming van de gedachte dat hij “altijd” aan hen denkt

2.1.2 Zijn avondgebed: “De gebeden die zijn goede moeder hem geleerd had”

2.1.3 Slaperigheid of verstrooidheid tijdens het gebed

2.1.4 Het “gezicht” dat hem verstrooide

2.2 Beschrijving van de ontspanning op de speelplaats vóór 1870

2.2.1 Voorstelling van Valfrè

2.2.2 Beschrijving van de vrolijke en bruisende ontspanning op de speelplaats in de periode vóór 1870

2.2.3 De indruk die de recreatie op don Bosco maakte

2.2.4 Commentaar van Valfrè met de hoofdgedachte: “Familiariteit scheidt genegenheid en genegenheid wekt vertrouwen”

2.2.4.1 Familiariteit als omgangsstijl

- De weldoende kracht van “familiariteit”: de opwekking van genegenheid

2.2.4.2 De vrucht van wederzijdse genegenheid: vertrouwen

2.2.4.3 De gunstige invloed van vertrouwen in het opvoedingsproces

2.3 De recreatie rond 1884 onder begeleiding van G. Buzzetti

A. Het eerste luik van die ontspanning focust op de gedragingen van de jongens

2.3.1 Kennismaking met Buzzetti

2.3.2 Beschrijving van de lusteloze ontspanning gefocust op de gedragingen van de jongens

2.3.2.1 Enkele jongens spelen onbekommerd

2.3.2.2 Andere die niet weinig talrijk zijn,

- vervelen zich
- vormen verdachte klikjes

2.2.3.3 Sommige spelende jongens doen lusteloos mee

2.3.3 Nabeschouwingen in dialoogvorm

2.3.2.1 Enkele gevolgen van die lusteloosheid onder de jongens

- Het eerste gevolg is lauwheid op het gebied van het ontvangen van de sacramenten
- Het tweede gevolg: verwaarlozing van de godsvrucht-oefeningen
- Men is niet graag meer in het Oratorio
- Het vuur van de religieuze roepingen dooft
- "Ondankbaarheid" van de jongeren tegenover hun oversten
- "Geheimzinnigdoenerij"
- "Gemor" of kritiek

2.3.3.2 Het tweede deel van de commentaar ontwikkelt een antwoord op de vraag van Don Bosco: "Hoe kunnen wij mijn dierbare jongens opnieuw bezielen?"

- Het heilmiddel heet "l'amore" [de genegenheid]

- Verheldering van het begrip door te laten ontdekken wat “amore” niet is
 - Krachtig pleidooi pro domo van don Bosco, dat echter op een verkeerde interpretatie berust
 - Wederwoord van Buzzetti
 - Don Bosco pleit ten voordele van zijn medewerkers
- Verheldering van het begrip: kern van wat hij met “amore” bedoelt, van wat “amore” wel is
- Aandringen van don Bosco: “Wil dat nader verklaren!”

B. Het tweede luik van het tafereel met de lusteloze ontspanning in 1884

2.4 Hetzelfde tafereel op de speelplaats, nu gefocust op de salesianen

2.4.1 Inleiding: aanmaning tot scherper toekijken

2.4.2 Tekortkomingen van priesters en clerici op het gebied van de assistentie, de opvoedende aanwezigheid bij de jongens

- Weinig priesters en clerici onder de jongens aanwezig
- Waar ze wel waren en wat ze deden
- Het merendeel wandelde samen en praatte met elkaar
- Anderen bekommerden zich niet om de jongens
- Nog anderen hielden toezicht van op een afstand
- Een zeldzame overste gaf waarschuwingen, maar op een repressieve wijze
- Niet geslaagde pogingen van enkele salesianen om contacten te leggen

2.4.3 Sleutelpassage: beschrijving van wat onder “amore”, affectieve liefde moet verstaan worden

- Evocatie van de relatie tussen don Bosco zelf en de jongens en vice versa in de jaren vóór 1870
- De kern van de sleutelpassage: “amore” betekent wederkerige genegenheid, affectieve liefde. Zij was en moet nog de norm zijn.
- Verontschuldiging van don Bosco
- Buzzetti wijst don Bosco op blijvende verantwoordelijkheid
- Heftig verweer en bittere ontgoocheling van don Bosco
- Conclusie van G. Buzzetti en beloftevolle herhaling van zijn standpunt

2.4.4 Tussenstuk dat de loop van de gedachtegang onderbreekt

- De oorzaak van de huidige malaise ligt bij een aantal jongeren

Zij hebben geen vertrouwen, gehoorzamen niet onmiddellijk en beschouwen de oversten niet meer als vaders, broers en vrienden

- Om het hartelijke vertrouwen te herstellen is de gehoorzaamheid van de jongens nodig

2.4.5 Voortzetting van de gedachtegang van vóór het tussenstuk waarin het aspect “familiariteit”, een tweede sleutelwoord, uitgewerkt wordt

- Betekenis van de term familiariteit
- Illustraties die verhelderen waarin familiariteit en het zich klein maken met de kleinen bestaan
 - De leraar en de predikant die handelt naar de geest van don Bosco

- Het karakteristieke “oorwoordje” van don Bosco
- Positieve uitwerkingen van wederkerige liefde en wederzijds vertrouwen
- Effecten van de herstelde psychologische en geestelijke weerbaarheid
 - Niemand zal “meer werken met het oog op ijdele glorie”
 - Niemand zal meer straffen “uit gekwetste eigenliefde”
 - Niemand zal zich meer terugtrekken “uit jaloezie”
 - Niemand zal nog roddelen
 - Niemand zal nog “zijn hart laten veroveren door een schepsel”
 - Niemand zal nog zijn “eigen gemak” zoeken
 - Niemand zal nog toegeven aan “menselijk opzicht”
- Het algemene reveil brengt de salesianen weer op het spoor van de uiteindelijke bedoelingen van hun pastoraal-pedagogisch engagement

2.4.6 Aanvullende beschouwingen over de teloorgang van het preventieve systeem en de noodzaak het opnieuw van kracht te laten worden

- Aanklacht tegen het vervangen [verraden] van het opvoedingssysteem van don Bosco
 - Almaar regels uitvaardigen verkilt de opvoedings sfeer
 - De oversten wijken af van de opvoedingsregels van don Bosco
 - Men verraadt de kern van het preventieve systeem: waakzaam en liefdevol voorkomen

- Nadere omschrijving van de rol van de overste [directeur] in de toepassing van het preventieve systeem
- Weldoende invloed op het gedrag van de jongens
- Bijkomende opdrachten voor de oversten en de assistenten

2.4.7 Afronding van de beschouwingen betreffende het tweede sleutelwoord: familiariteit

- De opvoeders in Valdocco moeten vóór alles tactvol, vriendelijk, hartelijk, onthalend bij de jongens aanwezig zijn
- Er moet tijdens de maaltijd een blije, opgeruimde sfeer heersen

2.5 Slot van het eerste uitvoerige gedeelte van “de lange versie” dat voor de volwassen bestemd was

III. Bespreking van de opbouw, de inhoud en belangrijke pedagogisch-pastorele thema's die in het handschrift C en het eerste uitvoerige gedeelte van het manuscript D voorkomen (3-30)

1. De algemene inleiding tot "de lange versie" (ms. D) ¹

Wie het inlegboekje of de handleiding met de synoptische tabellen inkijkt, zal vaststellen dat de inleiding van het schrijven aan de medebroeders in de kolom D haast identiek is met die van de brief die aan de jongens gestuurd werd. (Tekst in de kolom K).² Die inleiding schreef J.B. Lemoyne specifiek voor de jongens. Ze ontbreekt trouwens in de handschriften B en C, dat zijn de voorlopige aantekeningen en de verdere redactiepoging voor een geschrift dat uitsluitend voor de salesianen in het Oratorio van Valdocco bestemd was. Toch wil ik uitvoerig ingaan op de verschillende elementen van die algemene inleiding van het schrijven. Vooral om na te gaan hoe het mogelijk was dat de redacteur ze zo klakkeloos kon overnemen.

1.1 De aanspreking: "Mijn dierbare zonen in Jezus Christus"

Bij het lezen van die aanspreking, zoals ze in de vertaling van de lange versie luidt, zou de argeloze lezer zonder meer kunnen afleiden dat don Lemoyne die aanspreking gemakkelijk kon toepassen op de volwassen medewerkers van don Bosco. De salesianen waren immers evenzeer "zijn zonen" als de jongens, die hij volgens de vertaling van de brief aan de jongens in het Oratorio, zo had aangesproken. Ja, zij waren dat nog meer. Terloops zij opgemerkt dat voor het schrijven aan de salesianen net dezelfde datum bewaard werd als die voor de brief aan de jongens, die werkelijk uit Rome verstuurd werd met de datum 10 mei 1884. Toch zag P. Braidò zich genoodzaakt te schrijven dat er van die "lange versie" van de brief twee redacties bestaan: een onafgewerkte (ms. C) en een vol-

ledig uitgewerkte (ms. D). Die twee zijn nochtans, zo gaat hij voort, "waarschijnlijk door een zekere tussentijd van elkaar gescheiden" tot stand gekomen.³ Op die voorzichtig geformuleerde stelling zal ik later terugkomen.

Het is echter niet zo eenvoudig als het in het Nederlands lijkt. De nu vertaalde aanspreking gaat terug op de Italiaanse: "Miei carissimi figliuoli in Gesù Cristo" (brief aan de jongens) respectievelijk "Miei carissimi figliuoli in Gesù C." (schrijven aan de medebroeders). Nu is "figliuolo" of "figluolo" een verkleinwoord van het grondwoord "figlio." Het werd en wordt gebruikt om meer familiariteit, vertrouwelijkheid en affectie uit te drukken. Vanuit onze cultuur in het noorden begrijpen we echter zonder meer dat het verkleinwoord in de vertaling van de brief aan de jongens toch met "zoon" wordt weergegeven. Toch liever met "zonen" dan met "jongens" om het familiere van de Italiaanse aanspreking te suggereren. Rekening houdend met zijn gemoedelijke, affectrijke omgang met jongeren mag men zelfs verwachten dat don Bosco die aanspreking juist graag gebruikte tegenover "zijn jongens", eerder dan tegenover zijn volwassen medewerkers. Dat is echter niet het geval. Jarenlang, zo in de jaren zeventig, verkoos hij in brieven aan de jongens van de verschillende instituten volgende aansprekingen: "voi tutti miei cari figli di S. Martino", (jullie allen mijn dierbare jongens van Sint-Martino), "Car.mi miei artigiani" ("Mijn heel dierbare vakleerlingen"), "Miei cari amici Direttore, Maestri, Professori, Allievi" ("Mijn dierbare vrienden directeur, vakleraren, leraren, leerlingen") en "Miei cari figli di S. Nicolas."⁴

Een dankbrief aan de jongens in Villa Colón (Argentinië) in 1878 maakt daar echter een uitzondering op. Don Bosco gebruikte toen het verkleinwoord: "Figliuoli miei amatissimi" ("Mijn heel dierbare jongens").⁵ Jammer genoeg ontbreken gegevens over de brief die don Bosco in 1884 vanuit Rome liet sturen aan don Febraro en zijn jongens uit het 4de en 5^{de}

jaar middelbaar onderwijs, leerlingen die als het ware zijn oogappel waren.⁶

In die jaren zeventig richtte hij zich op diezelfde wijze tot de salesianen. In 1874 "Aan de beminde zonen ("figli") van de H. Frans van Sales", maar in de tekst zelf: "o, zeer geliefde zonen (figliuoli)." Vervolgens: "Aan mijn dierbare zonen van het huis van...", "Mijn dierbare zonen salesianen", "Heel geliefde zonen in J. C.." Zijn "Herinneringen" ("Memorie dell'Oratorio), waaraan hij waarschijnlijk in 1873 begon, bestemde hij toen heel expliciet uitsluitend voor zijn "zeer geliefde zonen salesianen ("pe' miei carissimi figli Salesiani)." En slechts een paar regels verder gewoon "miei figli." En dat hoewel het een vertrouwelijk document betrof. Nog in 1878 in de Latijnse brief na het eerste Algemeen Kapittel: "Zeer beminde zonen" ("figli").⁷ Daartegenover nochtans al in 1874 "Aan mijn zeer beminde zonen ("figliuoli") directeuren en clerici van de salesiaanse Congregatie."⁸

Pas in de jaren tachtig lijkt dan de gevoelvolle aanspreking werkelijk te overheersen. Zo in de nieuwjaarsbrief van 6 januari 1884: "Mijn dierbare en beminde zonen" ("figliuoli") wat in diezelfde brief nog herhaald werd. Verder in een gedeelte van de voortzetting van zijn "Herinneringen", namelijk in het zogenaamde "geestelijke testament" (1884-5-6). Tweemaal kort na elkaar: "Aan al mijn dierbare zonen ("figliuoli") in G. C." en "Mijn dierbare en beminde zonen in G. C."⁹ Wel moet gezegd worden dat het geestelijke testament toen natuurlijk nog niet geschreven was.

Voor G.B. Lemoyne zelf was die aanspreking helemaal niet ongewoon. Althans niet als het de jongens betrof. Hij gebruikte die wending zelf. Al in een brief aan de jongens van Lanzo op 18 april 1868: "Mijn dierbare jongens ("cari figliuoli") van het college van Lanzo." Hij gebruikte ze ook op 23 april 1884 in een brief aan don M. Rua: "Hij (don Bosco) gaat voort zich

met de zaken van de Congregatie bezig te houden. We zien ieder ogenblik hoeveel hij van ons houdt en hoeveel offers, vernederingen hij voor zijn zonen ("figliuoli") verdraagt."¹⁰ Volgens de context bedoelde hij met die wending toen natuurlijk de medebroeders. Ook voor de salesianen was die aanspreking dus perfect mogelijk, al was het maar na die nieuwjaarsbrief van 1884 en die brief van G.B. Lemoyne. De impact van zulke brieven in Valdocco mag inderdaad niet onderschat worden.

Volledigheidshalve moet eraan toegevoegd worden dat don Bosco tijdens zijn verblijf in Rome een brief van 23 april 1884 aan don Lazzerio stuurde. Hij gaf hem de opdracht: "aan onze beminde medebroeders ("confratelli") en dierbare jongens in huis ("figli della casa") mee te delen."¹¹ Met die eerder weer vereenvoudigde aanduidingen bedoelde hij wel niet tweemaal de salesianen, maar de twee groepen: enerzijds de volwassenen (confratelli) en anderzijds de jongens (figli).

Hoe dan ook, de overname van de aanspreking uit de brief aan de jongens in het uitgebreide schrijven aan de salesianen komt niet uit de lucht vallen. En zelfs een detail als de afkorting "in G. C." in de brief aan de salesianen blijkt heel normaal te zijn. De oorspronkelijke aanspreking in de brief uit Rome aan de jongens zelf ligt misschien iets minder in die lijn van de gewoonten, maar is helemaal niet uitzonderlijk. Vooral niet in de omstandigheden waarin don Bosco in Rome verkeerde en waarvan de gevoelige verbondenheid met het Oratorio en de jongens een belangrijk aspect was. Die omstandigheden zijn in de algemene inleiding, die allereerst voor de jongens bestemd was, voelbaar aanwezig. Zo paste dezelfde aanspreking, met het aangeduide detailverschil (Gesù C. tegenover Gesù Cristo), voor beide geschriften.

1.2 Beschouwingen en gevoelens naar aanleiding van de langdurige afwezigheid uit het Oratorio

Ondanks een onrustwekkende en tevens meelijwekkende gezondheidstoestand was don Bosco op 1 maart 1884 naar Frankrijk vertrokken en vandaar begin april naar Rome doorgereisd. Half mei was hij bijgevolg alweer meer dan twee maanden uit het Oratorio afwezig.

Dat was lang genoeg weg om, zoals gedurende vroegere afwezigheden, en zelfs meer dan bij andere gelegenheden, de behoefte te voelen om door middel van een brief met de jongens te praten en het verlangen uit te drukken in werkelijkheid bij hen te zijn. Lang genoeg “van hen verwijderd” om, zoals hij dat in andere brieven en avondwoordjes deed, ook in mei 1884 een allusie op die lange duur te maken en de jongens te verzekeren dat hij vaak, ja “altijd” aan hen “denkt”, zoals het in de brief aan de jongens uitgedrukt werd. Zo had hij het trouwens al vele jaren geleden verwoord tegenover de jongeren die in 1870 in het Oratorio verbleven. Ook toen vanuit Rome via een brief aan don Rua: “Hoewel ik mij hier in Rome [niet] alleen maar om het huis en onze jongens bekommer, vliegt mijn gedachte toch altijd naar de plaats waar ik mijn schat in Jezus Christus bezit. Dat zijn mijn dierbare zonen van het Oratorio.”¹² Het is iets wat don Lemoyne trouwens zelf ook had gedaan en geschreven toen hij directeur in Lanzo was.¹³ Voor die gedachte en de verwoording ervan had hij niet eens de inspiratie of de wens van don Bosco nodig. Hij kon zich zonder moeite met het gebruik van de “ik-persoon” inleven in de gevoelens en gedachten van don Bosco. Ze waren in eenklank met zijn eigen gedachten en gevoelens in dergelijke omstandigheden.

Gelijkaardige uitdrukkingen over langdurige afwezigheid zijn niet aanwezig in rondzendbrieven aan de salesianen, maar de mededeling van don Lemoyne over “het voortdurend denken

aan" in de brief van 23 april 1884 spreekt boekdelen. Hij schreef: "Ieder ogenblik kunnen we zien (ervaren) hoeveel hij van ons houdt."¹⁴ "Ieder ogenblik" klinkt zeker niet minder intens dan "altijd" met betrekking tot de jongens in zijn brief een paar dagen voordien (16 april): "Don Bosco draagt hen allen [de jongens] in zijn hart en hij bidt altijd voor hen."¹⁵ "Altijd denk ik aan jullie" was dan ook tegenover de volwassen medewerkers geen overdrijving en bijgevolg best bruikbaar.

- Een van de voornaamste redenen waarom don Bosco zijn jongens zo intens in gedachten had, is dat hij innig "verlangt hen gelukkig te zien." Zijn leven stond in de dienst van hun geluk. Hun geluk zowel "in deze tijd als in de eeuwigheid." Het is het enige verlangen waarvoor don Bosco altijd opnieuw openlijk en vrijmoedig was uitgekomen. Al van in 1847 met de eerste editie van zijn gebeden- en bezinningsboek voor de jongens: "*Il giovane provveduto*." In zijn inleiding schreef hij immers: "Ik stel jullie een korte en gemakkelijke levenswijze voor, maar ze volstaat om voor jullie ouders tot troost en voor jullie vaderland tot eer te worden, (en) om goede burgers op aarde en ooit gelukkige bewoners van de hemel te zijn"¹⁶, met andere woorden om in "deze tijd en in de eeuwigheid" gelukkig te zijn. Die formulering zou uitmonden in zijn pastoraal-pedagogische motto: "Goede christenen en rechtschapen (achtenswaardige) burgers vormen."¹⁷ Wat tijdelijk en eeuwig geluk concreet kon betekenen in het leven van elke dag schuilt in een zin als deze in een brief uit 1864: "Maar dat alles is voor de ziel. En is er dan niets voor het lichaam? (...) Nu al beveel ik me bij de prefect aan dat hij het nodige doet om een mooie dag door te brengen. En als het weer het toelaat zullen we samen een wandeling maken."¹⁸ Ingeval de prefect in die tijd er werkelijk bij betrokken werd, dan zal hij zich wel van zijn opdracht gekweten hebben en zal het er aan tafel feestelijk aan toegegaan zijn.

De inhoud van de formulering zelf “in deze tijd en in de eeuwigheid” had hij pas in januari in een nieuwjaarsbrief aan zijn salesianen op 6 januari 1884 nog eens krachtig gebruikt met de variante: “Onze regel onderhouden, de regel die onze Moeder de Heilige Kerk zich verwaardigd heeft goed te keuren tot onze gids, voor het welzijn van onze ziel en voor het geestelijke en tijdelijke welzijn van onze geliefde leerlingen.”¹⁹ Het was een brief die wel grote indruk moet gemaakt hebben op de naaste medewerkers van don Bosco, inclusief op don Lemoyne. Niettemin kan het onderscheid niet geloofwaardig worden. Voor de jongens worden beide aspecten uitdrukkelijk vermeld; voor de salesianen enkel “het welzijn van de ziel.”

In de ogen van don Lemoyne was het verlangen om bij te dragen aan het alzijdige geluk “in deze tijd en in de eeuwigheid” – ook van de medebroeders - blijkbaar even sterk de drijfveer van het schrijven aan de salesianen. Daarom mocht die gedachte bewaard worden.

1.3 Verklaring van het feit dat hij niet vroeger geschreven heeft

“Maar”, zo zouden de jongens, de bestemmelingen van de brief die hij hun uit Rome wilde sturen, kunnen opwerpen, “moest u daarom zo kort voor uw terugkeer zo nodig nog schrijven? Zou u bij uw thuiskomst het niet beter kunnen zeggen?” Die vraag en die opwerping wilde de schrijver blijkbaar voorkomen. Alleszins wordt extra vermeld dat don Bosco graag “een week geleden” geschreven had, maar er niet toe gekomen was omdat hij door “onophoudelijke bezigheden” verhinderd was geworden.

- Dat hij inderdaad “een week geleden al die regels had willen schrijven” aan de jongens, blijkt uit een brief van don Lemoyne aan don Rua op 6 mei 1884. Als 5de punt van zijn brief schreef hij: “Tot slot deel ik je mee dat don Bosco een

brief aan het voorbereiden is die hij aan de jongens wil schrijven. Hij wil er zoveel mooie dingen in zeggen aan zijn beminde zonen ("figliuoli").²⁰ Het is de moeite waard vast te stellen dat "jongens" en "beminde zonen" daar samenvallen. Meteen werpt die mededeling bijkomend en helder licht op het gebruik van het woord "figliuoli" in de aanspreking van de brief aan de jongens. Ze verstrekt waarschijnlijk nog de beste verklaring voor het gebruik in die brief, waar de aanspreking waarschijnlijk eveneens uit de pen van de secretaris, don Lemoyne, vloeide. Anderzijds laat die notitie er geen twijfel over bestaan dat don Bosco op dat ogenblik enkel zinnens was een brief aan zijn jongens te sturen.

Het is natuurlijk ook mogelijk dat don Bosco beseftte dat het hem niet meer zou lukken bij zijn thuiskomst de jongeren toe te spreken en mondeling uiteen te zetten wat hem allemaal op het hart lag en daarom absoluut wenste te schrijven. E. Ceria bericht inderdaad dat don Bosco sinds januari 1884 "de jongens niet meer toesprak na de avondgebeden", maar dat "de oversten voortdurend over hem spraken."²¹

Het manuscript B en in het spoor daarvan ms C tonen aan dat don Bosco en/of G.B. Lemoyne tijdens het verblijf in Rome aan een uiteenzetting of eventueel schrijven aan de salesianen dachten. Het motorische moment was misschien het gesprek van een medewerker van *Journal de Rome* met don Bosco. Dat interview verscheen op 25 april 1884. Een van de vragen van de journalist was geweest: "Zou u me willen vertellen waarin uw opvoedingssysteem bestaat?" Don Bosco had geantwoord: Dat is heel eenvoudig: De jongens de volle vrijheid geven om te doen wat hun het meest bevalt. Het komt erop aan bij hen de kiemen te ontdekken van hun begaafdheden en te zorgen dat ze die tot ontwikkeling kunnen brengen. En omdat iedereen slechts met genoeg doet wat hij weet te kunnen doen, volg ik dat principe, en al mijn leerlingen werken niet alleen vlijtig, maar ook met liefde. In zesenvestig

jaar heb ik niet een straf opgelegd en ik durf u te bevestigen dat mijn jongens me heel graag zien [heel veel van me houden].”²² Daar zijn gedachten bij die enigszins aangepast in het eerste gedeelte van de lange versie voorkomen. Zo kon een tweede inspiratiemoment het eerste, na de komst van G. Buzzetti, doorkruisen en don Lemoyne voor een dubbele opgave plaatsen. Voor de eerste notities en een poging tot uitwerking van een schrijven aan de leraren, assistenten en oversten in Valdocco (ms. B) en een vrij volledige redactie (ms. C), gebruikte don Lemoyne in elk geval hetzelfde papier als voor zijn beknopte notities (ms. A) en het handschrift K van de brief aan de jongens. Van een aankondiging van een schrijven aan de salesianen is echter in de drukke correspondentie van don Lemoyne met don Rua in die dagen geen spoor te bekennen.

▪ Als verklaring van het laattijdige schrijven wordt het argument van de “onophoudelijke bezigheden” gebruikt. En terecht. Het is zonder twijfel juist dat twee problemen, namelijk de organisatie van een loterij en het verkrijgen van kerkelijke privilegiën voor zijn congregatie hem al langer heel wat kopzorgen en niet weinig ergernis bezorgden. Met persoonlijke contacten in Rome, waar hij op 14 april was aangekomen, wilde hij er schot in brengen en de kwesties ter plaatse oplossen. Maar toen hij ter plaatse was, wilde het niet vlotten.

Voor zijn vertrek naar Frankrijk had hij tijdens een zitting van de Hoofdraad al zijn beklag gedaan: “Wegens de traagheid van hen die in Rome ermee belast zijn, is deze loterij voor mij een voortdurende kwelling.” En “als de ijveraars daar eens ernstig mee bezig waren, dacht hij de zaken door zijn aanwezigheid op gang te kunnen trekken, zodat de loterij zeker de waarde van honderdduizend biljetten zou opbrengen.”²³ In Rome aangekomen, “zette hij zich dan ook gezwind aan het werk”, om tot een oplossing te komen voor de twee vermelde problemen. Maar wat de loterij betreft, moest hij al gauw vaststellen dat de salesianen in Rome teveel werk hadden, dat ze

die zaak niet aankonden en dat men daar van de loterij bovendien bitter weinig verwachtte. Men zei vlakaf, zo schreef don Lemoyne op 16 april aan don Rua, dat "de verkoop van biljetten in Rome zo goed als niets zou opleveren. Het was een zaak om gek van te worden."²⁴ Na enige tijd zag don Bosco geen betere oplossing dan de coadjuteur G. Buzzetti uit Turijn naar Rome te laten komen om met zijn ervaring de materiële kant van de zaak in handen te nemen.

Toch liet don Lemoyne nog op 24 april aan don Rua weten dat de kwestie van de loterij een zaak van lange duur zou worden. Een paar dagen later besloot hij dat de katholieken in het bestuur bleken tegen te werken. Bitter en ironisch voegde hij eraan toe: "Zoals andere keren zullen deze keer de kinderen van de duisternis ons misschien de hulp verlenen die de kinderen van het licht ons weigeren." Op 9 mei kwam dan eindelijk de "officiële mededeling dat de burgemeester van Rome in naam van het stadsbestuur de formele aanvraag tot vergunning om de loterij te organiseren bij de prefect ingediend had."²⁵ Dat leek eindelijk een ferme stap in de goede richting.

De tweede, volgens don Lemoyne "eeuwige kwestie", was die van de privilegiën. Ook in die zaak leerde don Bosco harde tegenstanders kennen. Niet een van de minsten was kardinaal Ferrieri. Op zekere dag was het dossier dat don Bosco in januari opgestuurd had, in Rome nergens meer te bespeuren. Er bleef niets anders over dan een nieuwe tekst op te stellen en in te dienen. In zijn situatie helemaal geen sinecure. Toen de kardinaal de aanvraag ingekeken had, liet hij op 1 mei weten dat de tekst niet conform de regels was geformuleerd. Daarop zou don Bosco gereageerd hebben: "Ik weet niet meer waar mijn hoofd staat. Ik zal genoodzaakt worden van de privilegiën af te zien. Ik zal er maar één of twee van de voornaamste aanvragen en dan naar Turijn terugkeren."²⁶ Ondanks die tegenslag en diepe ontgoocheling werd opnieuw geprobeerd

om aan de gestelde eisen te voldoen. Zonder onmiddellijk succes, want zelfs na de mondelinge toestemming van de paus tijdens de audiëntie van 9 mei doken nieuwe bezwaren op.²⁷

Aan die audiëntie ging in de ervaring van don Bosco nog een zware kruisweg vooraf. Hij had er zozeer naar verlangd met paus Leo XIII te spreken en hij had gedacht dat hij hem even gemakkelijk zou kunnen ontmoeten als zijn voorganger Pius IX. Maar het viel lelijk tegen. Hij moest de regels respecteren en een schriftelijke aanvraag indienen. Hij moest het beleven dat anderen die later in Rome angekommen waren, voor hem ontvangen werden. Op 5 mei had hij na anderhalve week uitkijken nog geen antwoord gekregen van Mgr. Macchi. Dat ontlokte don Lemoyne de bedenking: "Het is bitter, maar geduld."²⁸ Don Bosco voelde het verplichte wachten en de schriftelijke procedure die moest gevolgd worden, als een vernedering aan. En dat werkte in op zijn zenuwen en heel zijn gestel. Op het einde van april leed hij weer drie dagen lang onder koortsaanvallen.²⁹

▪ Met zijn gezondheid was het sinds 9 februari op en af gegaan. Zijn dokter Albertotti trachtte vergeefs hem de reis naar Frankrijk af te raden. Maar op 1 maart was hij toch vertrokken. Was het de lever niet dan waren het de benen of de maag en hoofdpijn. Op verzoek van de salesianen in Marseille kwam op 25 maart een dokter van de medische faculteit in Montpellier naar don Bosco. Zijn diagnose was overduidelijk. Die dokter legde een niet te miskennen verband tussen geestestoestand en irritatie van de organen. Het was werkelijk erg gesteld met don Bosco.³⁰ Hij zou trouwens nooit meer de oude worden. Wel maakte hij het soms beter, maar herviel dan weer. En dat bleef duren tot in Rome. Van waaruit don Lemoyne nu eens kon meedelen dat "don Bosco zich beter voelde, dat de last die de lever en het ontstoken oog veroorzaakten, verdwenen waren", dat de gezondheidstoestand van

don Bosco "bevredigend bleef", dan weer dat don Bosco "veel te moe" was en "zich nergens mee kon bezighouden, omdat het hoofd niet meewilde" of dat "de koorts teruggekeerd was."³¹

Het is dan ook heel begrijpelijk dat hij soms het bed moest houden en ten gevolge van gezwollen benen en plots opkomende ongemakken veel minder bezoeken kon afleggen dan hij gedurende een verblijf in Rome gewoon was te doen. Kon hijzelf niet gaan, dan probeerden velen toch tot bij hem te komen.³² In de mate van het mogelijke ontving hij hen en stond hen te woord. Ook dat komen en gaan behoorde tot de reeks "onophoudelijke bezigheden."

Ondanks zijn kennis van de situatie als ingewijde maakte don Lemoyne in de inleiding van het schrijven aan de salesianen geen gewag van de gezondheidstoestand van don Bosco als een van de redenen waarom hij er niet toe gekomen was een brief te schrijven. In de inleiding tot het schrijven aan de salesianen veranderde don Lemoyne inderdaad niets aan de inleiding tot de brief aan de jongens.

Een verklaring voor dat zwijgen aangaande de gezondheidstoestand, ligt niet voor het grijpen. Noch wat de brief aan de jongens, noch wat het schrijven voor de salesianen betreft. Misschien wilde don Lemoyne in de brief aan de jongens geen herinnering meer aan al die lichamelijke ellende, omdat het al enkele dagen beter ging.³³ En wilde vooral don Bosco geen allusie meer op zijn gezondheidstoestand. Inderdaad, op 23 april, op de dag dat don Lemoyne aan don Rua liet weten dat "don Bosco zich absoluut nergens mee kon bezighouden", deelde don Bosco zelf in een van zijn weinige persoonlijk geschreven brieven uit Rome dit aan don Lazzerio mee: "Zeg aan mijn beminde medebroeders en dierbare zonen (jongens) in huis dat het in het bijzonder sinds twee dagen merkkelijk beter gaat met mijn gezondheid."³⁴ Dat belet na-

tuurlijk niet dat zijn minder goede en soms ronduit slechte gezondheidstoestand zijn activiteiten in Rome zwaar gehypothekeerd en meer dan eens verhinderd heeft. De salesianen in Turijn waren intussen voortdurend vrij nauwkeurig op de hoogte gehouden van de toestand en ze hebben tijdens de lectuur door don Rua zich misschien verwonderd over het stilzwijgen vanwege de redacteur van de brief aan de jongens. Misschien hebben ze zich later, toen ze het schrijven dat aan hen gericht was, onder ogen kregen, nog meer verwonderd.

- Over de echte reden waarom hij dan vanuit Rome toch nog aan de jongens schreef, werd in de inleiding van die brief evenmin iets gezegd. Feitelijk bestond ze in zijn bezorgdheid over de situatie in het Oratorio en het aandeel van de jongens daarin. De eigenlijke bedoeling van het schrijven aan de volwassenen werd nadien ook niet ingelast. En zo bleef het bij die wat vage “onophoudelijke bezigheden.”

1.4 Gevoelvolle beweegredenen die hem ertoe aangezet hebben nog vóór zijn afreis uit Rome te schrijven

In plaats daarvan schakelt de tekst over op enkele diepe, persoonlijke beweegredenen van don Bosco. Die wat verhullende manier om de hele zaak aan te pakken, is vrij aannemelijk tegenover de jongeren. In het schrijven aan de oversten, leraren en assistenten is ze misschien minder op haar plaats. Anderzijds konden die gevoelvolle beweegredenen ook voor hen gelden. Wat hem tot schrijven aanzette en wat we persoonlijke beweegredenen mogen noemen, waren tegenover de salesianen evengoed sterke gevoelens. Namelijk dat hij hen “innig liefheeft in Jezus Christus” en zich evenzeer “verplicht” voelt “te spreken met de vrijheid van een vader.” Die gedachten en zinnen konden eigenlijk zonder bezwaar tale quale bewaard worden. Vooral in een inleiding tot een uiteenzetting in het kader van de vertrouwelijke briefvorm. Een inleiding die als zodanig al verschilt van een inleiding tot een zakelijke confe-

rentie.

- Dat hij echt van de jongeren hield in Jezus Christus is de zekerheid die hij de jongens al van in 1847 in *"Il giovane provveduto"* gaf: "Mijn dierbaren, ik houd van harte van jullie allen en het volstaat dat jullie jong zijn om jullie graag te zien. En ik kan jullie verzekeren dat jullie boeken zullen vinden die jullie door personen aangeboden worden die veruit deugdzamer en geleerder zijn dan ik, maar jullie zullen moeilijk iemand vinden die meer van jullie houdt in Jezus Christus dan ik."³⁵ En achter die uitspraak bleef hij staan tot in de 101ste uitgave in 1885 waarin hij zijn gevoelsbetuiging wel beperkte tot de eerste zin. Niet alleen hield hijzelf van de jongeren en wijdde hij zich daarom met heel zijn hebben en houden aan hun tijdelijke en eeuwige welzijn, maar hij riep op verschillende wijzen zijn medeopvoeders op zo van de jongens te houden en zo met hen om te gaan dat die jongeren op hun beurt eerder van hen konden houden dan ontzag (eerbiedige vrees) voor hen hebben.³⁶ En was het niet juist de omkering van beide aspecten die in maart 1883 betreurd werd en waarvoor men nog altijd geen "waarom" of oorzaken gevonden had?³⁷ Intussen had don Bosco inzicht verworven en daarmee wilde hij nu een bijdrage tot oplossing leveren. Dat deed hij door zich - gedreven door de liefde in Jezus Christus - tot de jongens en de volwassenen samen te richten en vervolgens tot de volwassenen in het bijzonder.

- De tweede beweegreden is het onuitroeibare bewustzijn van de verantwoordelijkheid en de taak die hij als vader tegenover zijn jongens had. De uitdrukkelijke uitnodiging om in hem een vader te zien, moet hij ooit gedaan hebben tegenover een van de jongens die het in de beginjaren van zijn Oratorio thuis zwaar te verduren had. "Denk erom", zei hij, "dat, wat er ook gebeurt, ik altijd een vader voor je zijn zal. En als je in de knel zit, neem dan je toevlucht in mijn huis."³⁸

Later schreef hij in een brief van 1867 aan de jongens van het instituut in Mirabello: "Ik kom onder jullie als vader, vriend en broer."³⁹ Hij kon het precies niet nauwkeurig genoeg zeggen, maar "vader" staat in de voorstelling van zichzelf toch voor-aan.

De elkaar opvolgende generaties jongens hebben hem ook als zodanig ervaren en erkend. Toen ter gelegenheid van zijn naamfeest in 1872 iedereen don Bosco in de bloemetjes zette, namen onder anderen de leden van de compagnie van de H. Aloysius het woord en ze zeiden: "Sta ons toe van vandaag af alle titels achterwege te laten en u met de zoete naam *Vader* aan te spreken."⁴⁰ En die aanspreking van de leden van de compagnie liet don Bosco zich welgevallen op een ogenblik dat hij pas hersteld was van een zware ziekte gedurende de eerste maanden van het schooljaar 1871-1872.

Die citaten zijn belangrijk om enigszins aan te tonen dat don Bosco zelf zich als vader van zijn jongens beschouwde en zich tegenover hen ook als zodanig voorstelde. Wat in de inleiding van de brief uit Rome aan zijn jongens als vanzelfsprekend weer gebeurde. Die aanhalingen laten ook aanvoelen dat die benaming bij de jongeren in goede aarde viel, zodat ze hem niet alleen als vader beschouwden, maar hem ook met die "titel" wilden aanspreken. Ten derde tonen ze aan dat hij van zijn directeurs dezelfde gevoelvolle instelling verlangde tegenover leerlingen en medebroeders.

Met het oog op het uitvoerige schrijven, bestemd voor de salesianen, zijn die citaten bovendien de moeite waard om te laten vermoeden dat het pastoraal-pedagogische vaderschap een geleefde constante was nog voor don Bosco dat in 1877 vastlegde in het traktaat over "*Het preventief systeem in de opvoeding van de jeugd.*" Daar stelde hij dat in zijn systeem "de directeur of de assistenten (...) als liefdevolle vaders spreken". En verder dat dankzij dat toegepaste systeem "een leer-

ling" als oud-leerling "zal doorgaan met zijn vroegere leraren en oversten als vaders en broers te beschouwen."⁴¹

Het zou een onvergeeflijke fout zijn hier niet opnieuw te wijzen op de tussenkomst van don Bosco tijdens "de grote bijeenkomst" van de oversten in Valdocco in 1882 met "35 aanwezigen." Don Bosco was later toegekomen. Nadat hij geluisterd had naar wat ze al besproken hadden, zei hij: "Willen jullie er goed op letten dat wanneer een leraar, assistent in functie is (een ambt uitoefent), hij in de omgang met de jongens overste is. Wanneer de dienst (functie) beëindigd is, moet hij voor de jongens vriend, vader zijn."⁴²

Dat principe moet bij de medewerkers van don Bosco gemeengoed geworden zijn. Dat werd in 1883 nog eens stevig bevestigd door don Francesca bij het schrijven van zijn ontwerp tekst "*Over het geven van straffen*": "Het is nodig dat jullie nooit vergeten dat jullie de ouders van die dierbare jeugd vertegenwoordigen. (...) Als jullie daarom echte vaders van jullie leerlingen willen zijn, dan is het nodig dat jullie ook het hart van een vader hebben." En: "Het hart van een echte vader dat wij toch moeten hebben (...) Dan zullen jullie waarachtige vaders zijn en een waarachtige terechtwijzing of straf geven."⁴³

Die teksten zijn in de context des te belangrijker omdat we mogen aannemen dat don Lemoyne ze heel goed of voldoende kende. Meer nog, we mogen veronderstellen dat ze hem stimuleerden om die kenschetsende eigenschap als doorzichtige toespeling aan de oversten, leraren en assistenten in de inleiding te bewaren. Dat alle opvoeders op hun beurt als vaders moeten zijn, zal in het corpus van het schrijven overigens onverbloemd gethematiseerd worden.

- Tegelijk wilde don Bosco voor zijn naaste medewerkers vader zijn. Daarvan getuigt bijvoorbeeld weer de nieuwjaarsbrief van januari 1884: "Ik aanvaard die woorden graag en

als vader beantwoord ik ze heel eenvoudig met jullie van harte te danken." En hij ging voort: "Daarom, als jullie mij in die grote onderneming te hulp komen, doen jullie alles wat mijn vaderlijke hart van jullie verwachten kan." En in het laatste gedeelte van de brief: "(Die) brieven zullen me een gunstige gelegenheid bieden om mijn hart voor jullie open te leggen. Ze zullen ook als antwoord kunnen dienen, meer nog als gids voor diegenen die wegens heilige beweegredenen in verre landen vertoeven en daarom de stem van de vader die zoveel van hen houdt in Jezus Christus, niet persoonlijk kunnen horen."⁴⁴ De herhaling in een en dezelfde brief is opvallend en veelbetekenend. Vooral zo kort voor het schrijven aan de medebroeders in Valdocco.

In de ogen van don Lemoyne was don Bosco trouwens een "heel geliefde vader." Op 10 april 1884, slechts een paar weken vóór de brief aan de jongens, schreef hij aan don Rua: "Waar men ook gaat, overal vind je mensen die ons altijd weer nieuwe dingen weten te vertellen over onze heel geliefde Vader."⁴⁵

Don Bosco wilde ontegensprekelijk een liefhebbende en liefderijke vader zijn, maar ook een vader die een aanvaarde gezagvolle afstand weet te bewaren. Dat schenkt hem immers de vrijheid om op momenten waarop dat nodig is, op te treden en bij te sturen. Zo'n moment was toen blijkbaar aangebroken. En dan is het zelfs de plicht van een vader te spreken.

Die woorden van de inleiding kunnen herinneren aan een avondwoord bij het begin van het schooljaar 1863-1864. Toen zei hij, vooral met het oog op een heel grote groep nieuwelingen: "Jullie hoeven helemaal niet bang te zijn voor mij, helemaal geen vrees te koesteren. Integendeel, jullie mogen veel vertrouwen schenken. (...) Daarom moeten zowel de enen als de anderen grotere oprechtheid aan de dag leggen. Ik stel mijn hart open voor jullie allemaal. Als er iets is, wat me niet bevalt, zeg ik het. Als ik een waarschuwing te geven

heb, geef ik die onmiddellijk. In het openbaar of onder vier ogen. Ik heb nooit geheimen voor jullie. Ik draag mijn hart op de tong. Doen jullie dat ook, mijn dierbare jongens ("figliuoli"). Als er iets is dat jullie niet aanstaat, praat er dan over met mij. We zullen dan proberen de beste oplossing te vinden."⁴⁶

Niet dat die gedachten vaak herhaald worden in latere toespraken of avondwoordjes en brieven. Ze vinden echter wel hun bekrachtiging en voortzetting in zijn levenslange voorkeur voor spontane, gemoedelijke, familiere, ongedwongen omgang met jongeren, voor vriendschappelijke, waakzame, dialogische, ondersteunende nabijheid en voor bestendige, beschikbare, vrijmoedige, corrigerende aanwezigheid.

Hoe hij zich vrij uitte tegenover zijn naaste medewerkers kunnen we horen in een soort preek in maart 1876 en in een toespraak tot de leden van het tweede Algemeen Kapittel in 1880.

In die preek sprak don Bosco over de onderlinge broederlijke liefde en hij zei: "Wij moeten elkaar ondersteunen en niemand mag met misprijzen spreken over het werk van anderen. Nooit mag er de minste afgunst zijn. Waarom die opdracht aan die persoon geven en niet aan mij? Die andere staat goed aangeschreven, terwijl naar mij niemand omkijkt."⁴⁷ In zijn eerste toespraak op het tweede Algemeen Kapittel slikte hij zijn ongenoegen niet in. Integendeel: "Een volgende zaak waarvoor wij ons samen moeten inzetten, is de geest van christelijke liefde en zachtheid (vriendelijkheid, minzaamheid) van de H. Frans van Sales. Hij [die geest] verzwakt bij ons en voor zover ik in verschillende huizen heb kunnen constateren, gaat hij vooral in de scholen achteruit."⁴⁸

Ja, ook tegenover zijn salesianen kon de zin "die de plicht heeft te spreken met de vrijheid van een vader" rustig en te-

recht bewaard worden.

1.5 Bijzondere aansporingen: oproep tot aandacht en het in praktijk brengen van wat don Bosco te zeggen heeft

In die geest en sfeer passen de daarop volgende vraag en aansporingen: "Jullie zullen me dat toestaan, nietwaar? En jullie zullen aandachtig luisteren en in praktijk brengen wat ik jullie nu wil zeggen."⁴⁹ Ze passen naar inhoud en vorm in het bijzonder tegenover de jongens. Bij hen lokte don Bosco op een gelijkaardige manier tijdens avondwoordjes vaker reacties uit. Had hij die geschreven inleiding ooit bij het begin van een avondwoordje gesproken, dan zouden zij daarop gegarandeerd in koor met een luid "Sì, sì" ("ja, ja") gereageerd hebben.

Zo laat hij direct horen dat hij erop vertrouwt dat ze "aandachtig zullen luisteren" en, wat meer is, "ook in praktijk zullen brengen" wat hij hun zal voorhouden. Wat hij te zeggen heeft zullen ze vernemen uit de mond van Buzzetti en van don Bosco zelf. Want op het einde zal hij inderdaad zelf het woord nemen en vragen dat zij hem troosten door hem de hoop te geven en de belofte alles te doen wat hij voor het welzijn van hun zielen verlangt. (39)

Die zinnen in de inleiding passen eigenlijk zelfs uitsluitend tegenover de jongens. Hoe vertrouwelijk hij ook met zijn naaste medewerkers omging, toch vinden we dergelijke jongensachtig, ja kinderlijk geformuleerde vraag en uitnodiging niet in toespraken die hij voor hen hield of in rondzendbrieven die hij aan hen richtte.

Niettemin is de inleiding een *captatio benevolentiae* die om verschillende redenen, die hiervoor aan bod gekomen zijn, in haar geheel ook voor de volwassenen bruikbaar was, hoewel ze in eerste instantie ontegensprekelijk voor de jongeren ge-

schreven werd.

2. Eerste uitvoerig gedeelte, uitsluitend bestemd voor de oversten, leraren en opvoeders in Valdocco (4-29)

2.1 Inleiding tot de beschrijving van de twee tegengestelde tafereelen op de speelplaats tijdens de recreatie.

De specifieke inleiding tot het eerste grote deel van het schrijven bestaat uit een overgangszin en het korte verhaal van de omstandigheden waarin don Bosco op een bijzondere wijze aan de jongens en hun opvoeders en leraren gedacht heeft.

2.1.1 Herneming van de gedachte dat hij "altijd" aan hen denkt

De overgangszin herneemt de eerste gedachte van de algemene inleiding, namelijk dat don Bosco "altijd" aan hen denkt. Ja, zo "voortdurend", dat hij het ook doet wanneer hij bidt. Niet alleen, zoals dat zijn gewoonte bleek te zijn, tijdens de eucharistie, maar in de weken dat hij in Rome verbleef ook terwijl hij het avondgebed bad.

2.1.2 Zijn avondgebed: "De gebeden die zijn goede moeder hem geleerd heeft"

Voor het gebed in zijn kamer, waarin "hij zich teruggetrokken had", koos hij "de gebeden die zijn goede moeder hem geleerd had." Heel eenvoudige, volkse gebeden mogen we aannemen. Dat hij als priester van die gebeden gebruik maakte, kan verwonderen. Daarom is het goed eraan te herinneren dat paus Pius IX al in maart 1858, tijdens een persoonlijke audiëntie, don Bosco de dispensatie van de verplichting het brevier te bidden mondeling verleend had. Het was een gunst waarom don Bosco de paus verzocht had, "omdat

hij dikwijls van de morgen tot de avond in beslag genomen werd door een menigte biechtelingen, door bezoeken en zaken.”⁵⁰ In een van de volgende delen van de *Memorie biografiche* vernemen we dat “de heilige Vader hem mondeling ontslagen had op voorwaarde dat hij, als dat mogelijk was, elke dag welk deel dan ook [van het brevier] zou bidden.” En tegelijk lezen we dat don Bosco in 1864 “een schriftelijk document wenste te bezitten, dat hij tot rechtvaardiging bij elke gelegenheid zou kunnen tonen.” Dat verkreeg hij via een brief op 29 november 1864. Don Lemoyne voegde eraan toe: “Met welgevallen ontving don Bosco het indult. Toch zorgde hij ervoor het [brevier] in zijn geheel of gedeeltelijk te bidden, naarmate de tijd het hem te midden van zijn drukke bezigheden toeliet. Daarom lag het indult altijd op zijn schrijftafel en droeg hij het op reis met zich mee. Wanneer hij later leed aan fysieke ongesteldheid of aan gezichtszwakte, stond hij erop ook dan elke dag ten minste een kort gedeelte te lezen. Toen hij uiteindelijk de laatste jaren niets meer kon doen, ging hij bij anderen te rade over het officie van de dag en liet hij zich de lessen voorlezen. Dat wordt ons door Mgr. Cagliero, don Rua en don Berto bevestigd.”⁵¹ Die bevestiging had don Lemoyne niet eens nodig. Hijzelf leefde in die laatste jaren en zeker gedurende het verblijf in Rome dicht genoeg bij don Bosco om te weten hoe en wat hij deed.

Naar aanleiding van de vermelding van de aard van het gebed, mogen we gerust stellen dat de mededeling zonder meer als moraliserend voor de jongens aandoet. De verschuiving van “maandagnacht” (ms. A) naar “een van de voorbije avonden” (C, K en D) schonk de redacteur de mogelijkheid om don Bosco’s manier van handelen en bidden voor het slapen gaan impliciet tot voorbeeld te stellen van de jongeren. De inhoud en het verloop van dat laatste gebed van de dag zal de jongens trouwens niet onbekend geweest zijn. De allusie erop past in elk geval heel goed in een brief die aan hen gericht was. Om voor de hand liggende redenen past ze min-

der of niet in een schrijven aan de oversten en priesters in Valdocco. Ook al mogen we aannemen dat zij ondanks de vespers en complete van het verplichte breviergebed en de aanwezigheid bij de avondgebeden van de jongens waarschijnlijk vóór het naar bed gaan nog een laatste persoonlijk gebedsmoment in ere zullen gehouden hebben. Helemaal in de traditie van die tijd.

Met de blik op de notities van het handschrift A moet het wel even verrassen dat de schrijver het heeft over “op een van de voorbije avonden.” Want in het handschrift A dat brokjes suggesties van don Bosco bevat, heette het “maandagnacht.” Het hoeft helemaal niet te verwonderen dat de gedachten door zijn hoofd woelden in de loop van een van die nachten in april (27-29 april). Toen sliep hij onrustig, omdat de koortsaanvallen teruggekeerd waren. E. Ceria bericht zelfs over “een nacht” tijdens die dagen “dat hij [don Bosco] zo ongesteld was dat hij uit zijn bed moest komen.”⁵² Daarnaast waren er in die periode dagen dat “de uitputting hem op sommige uren van de dag velde” of dat “op het einde van de dag zijn arm hoofd zo vermoeid was dat hij er vaak niet in slaagde gedachten te formuleren of zijn gedachten bij elkaar te houden.”⁵³ Die laatste mededelingen kunnen verklaren dat er in de tekst van de brief en het schrijven gearzeld wordt tussen door “verstrooidheid buiten mijzelf gebracht” of “door de slaap overmand.” In de omstandigheden van die dagen was zelfs staande indommelen mogelijk, zoals zal blijken uit het slot van het uitgebreide eerste deel van het schrijven.

De toestand van die weken in Rome vertoont een grote gelijkens met de situatie in Lanzo in april 1868. Don Bosco was naar Lanzo gegaan “om uit te rusten.” In het college daar zou don Lemoyne twaalf jaar lang (1865-1877) directeur zijn. Omdat don Bosco erg ziek was, kon hij zich niet met de jongens onderhouden. 's Avonds kon hij geen rust vinden door een opeenvolging van dromen die hem ongeveer tien dagen

lang verontrustten. Hij ging slechts om elf uur naar bed in de hoop, gezien het late uur, diep te kunnen slapen en niet gekweld te worden.⁵⁴ Hij moet toen oververmoeid geweest zijn en door heel veel zorgen geplaagd. Niet alleen door materiële beslommeringen, maar ook door zorgen om het geestelijke welzijn van zijn jongens. De dromen waarover hij nadien in Valdocco vertelde, doen zwaar vermoeden dat het om dwangvoorstellingen of regelrechte nachtmerries in half wakende, half ingeslapen toestand ging.

2.1.3 Slaperigheid of verstrooidheid tijdens het gebed

De eerste uitwerking van wat er op een van die avonden in Rome gebeurde, de versie die we in het begin van het manuscript C vinden, is soberder en natuurlijker dan de definitieve redactie D: "Terwijl ik zo aan het bidden was, overviel mij een verstrooidheid of was het slaap." Het begrip "verstrooidheid" mag nog voorop staan. Het werkwoord "assalire", dat op beide (verstrooidheid en slaap) slaat en dat "aanvallen" (overvallen) betekent, verraadt de connotatie "bekoring." En als zodanig wijst die op iets dat ongewenst en vervelend is en over het algemeen uit een vrij vlug voorbijgaande afleiding bestaat. Het horen voorlezen van die zin door de jongens zou het effect kunnen gehad hebben van een bekentenis van menselijke zwakheid met een knipoog en een tikkeltje zelfspot. Die bekentenis zou tevens getuigd hebben van een geest van open en familiale communicatie. De verdere, definitieve uitschrijving in de handschriften K en D gebruikt twee verschillende werkwoorden. "Door slaap overmand" of "gegrepen door slaap" duidt op een diepere slaap, terwijl "buiten mijzelf gebracht (ja, getrokken) door verstrooidheid" eerder iets ongewoons suggereert, een verstrooidheid van aparte aard. Het gaat niet meer om een lichte, vluchtige afleiding. De verwoording van de hele zin doet in de handschriften K en D barokker en gekunstelder aan. Ze wekt zelfs het vermoeden van

een verborgen agenda.

2.1.4 Het “gezicht” dat hem verstrooide

Dat vermoeden wordt versterkt door wat volgt: “Het leek me dat twee jongens die vroeger in het Oratorio geweest waren, voor mij stonden.” De wending “het leek me” of “het scheen me toe” gebruikte don Bosco immers herhaaldelijk ter inleiding als hij een of ander droomverhaal wilde vertellen. Dat gebeurde dan in de context van een beschouwing over wat men over dromen mocht denken of na een directe mededeling dat hij een “droom” gehad had. Die context ontbreekt hier, maar “het leek me” schijnt toch iets in die richting te suggereren. Dat doet ook de indruk die hij heeft dat plots twee oud-leerlingen voor hem staan die al gauw gesprekspartners en commentatoren worden. Het optreden van een gids in droomverhalen was immers schering en inslag bij don Bosco.⁵⁵ Het gaat om clichés, maar hier zijn het eerder fijn, delicaat ingeweven tips die voor de salesianen in 1884 zeker zullen volstaan hebben om bij eventuele lectuur zich aan een echte droom te verwachten. Zij wisten trouwens niet dat het feit dat het hier nu twee oud-leerlingen zijn in flagrante tegenpraak is met het handschrift A. Daar staat alleen: “Heb Buzzetti gezien.”

Wat in A met “gezien” bedoeld wordt, is niet meteen klaar. Betekent het daar misschien: “Ik heb Buzzetti ontmoet, hem echt met de ogen waargenomen”? Het kan zelfs uitdrukken: “Ik heb met Buzzetti gesproken.” Of is het daar al: “Ik heb in een half bewuste of niet-bewuste, slaperige toestand, dus in de verbeelding, Buzzetti zien opdagen”? De uitdrukking “het leek me” laat ook hier de tweede mogelijkheid veronderstellen. Des te meer omdat iemand “zien” wel meer in een droomvertelling van don Bosco voorkomt.⁵⁶ Wat mij betreft, kan die korte notitie in ms. A echter best betekenen: “Ik heb

met Buzzetti gesproken.” Dan worden het verhaal van de voorbereiding tot het slapen gaan en de wending “het leek me dat twee (...) voor me stonden” natuurlijk literaire inkleiding, enscenering van de redacteur.

Om de grond van de zo-even gegeven interpretatie te begrijpen en de draagwijdte ervan enigszins te vermoeden, is het nodig Giuseppe Buzzetti even nader te leren kennen. Als metselaarsjongen kwam hij in de jaren veertig naar het beginnende Oratorio. Hij wilde priester worden, maar na een ongeluk aan de hand was dat in die tijd niet meer mogelijk. Toch nam hij geen definitief afscheid van don Bosco. Integendeel, hij stelde zich als leek ter beschikking van het werk in Valdocco. Op latere leeftijd, in 1877 werd hij als coadjuteur officieel lid van de Congregatie. Don Bosco stelde heel veel vertrouwen in hem. In zijn *“Herinneringen aan het Oratorio van de H. Franciscus van Sales”* (1873-1875) wijdde don Bosco enkele regels aan hem. Hij schreef: “Onder de jongens die in de beginperiode naar het Oratorio kwamen, moet in de eerste plaats Giuseppe Buzzetti, die altijd op een voorbeeldige manier aanwezig was, vermeld worden. Hij was zozeer aan don Bosco en aan de zondagsbijeenkomst gehecht dat hij zelfs verzaakte naar huis te gaan bij zijn familie (in Caronno Ghiringhello) zoals zijn broers en andere vrienden gewoon waren te doen.”⁵⁷

Volgens de hiervoor vermelde brief van G.B. Lemoyne aan don Rua op 19 april 1884 verwachtte don Bosco hem in Rome. Hij had hem geroepen om de zaak van de loterij ter plekke in handen te nemen en hij zou geld meebrengen dat don Bosco zo hard nodig had. Op 21 april vertrok G. Buzzetti uit Turijn. Hij was bijgevolg in Rome toen don Bosco op 23 april een brief aan don Lazzerio schreef en eind april weer koorts-aanvallen kreeg.⁵⁸

Het is dan ook heel goed mogelijk dat hij don Bosco enkele

dagen in moeilijke momenten bijstond. Bijvoorbeeld om medicamenten te helpen innemen. Hij was blijkbaar op de hoogte van het gebruik van geneesmiddelen. Vanuit Rome gaf hij in die dagen via J.B. Lemoyne nog goede raad aan don Rua om van het spit, waarmee die overste geplaagd zat, af te raken: "Buzzetti dringt erop aan dat je elke dag een lepel van het drankje neemt of van het antireumatische afkooksel van de speciale Belmonte."⁵⁹ Misschien nam hij ook zijn beurt om bij don Bosco tijdens koortsaanvallen te waken en hem na overmatig transpireren te verversen.

Ongetwijfeld heeft don Bosco in die korte periode dat ze in Rome samen waren, meer dan eens met hem gesproken. Zowel overdag als 's avonds, en misschien zelfs 's nachts. Niet alleen over de stand van zaken van de loterij, maar ook over het Oratorio dat G. Buzzetti op vraag van don Bosco pas had moeten verlaten voor activiteiten in Rome. Het is al veelzeggend dat don Bosco juist op 23 april, pas na de aankomst van zijn gewaardeerde medewerker, nog persoonlijk een brief schreef aan don Lazzero en in de omslag een brief toevoegde aan don Febraro, de studieleider van de scholieren. De laatste had don Bosco, zo meent Fr. Desramaut, waarschijnlijk om een persoonlijke tussenkomst gevraagd.⁶⁰ Een interventie die hij nodig achtte omdat de geest onder de 4de - en 5de - jaars te wensen overliet. Juist van die scholieren verwachtte don Bosco heel veel. Het is best mogelijk dat don Bosco zich na gesprek met Buzzetti genoodzaakt voelde alsnog persoonlijk te schrijven. Zowel aan don Lazzero als aan don Febraro. Het is trouwens merkwaardig dat hij in de brief aan don Lazzero een allusie maakte op "het verdrijven van droefgeestigheid" en aanspoorde om "opgewekt te zijn in de Heer."⁶¹

Anderzijds blijft het mogelijk dat don Bosco ook tijdens een verstrooidheid of bij het slapen gaan G. Buzzetti nog voor de geest zag komen. En dat met "Buzzetti gezien" dat bedoeld wordt. Don Bosco heeft hem immers vaker aanwezig gezien in

zijn dromen en an als actieve partner voorgesteld in zijn droomverhalen.⁶²

G. Buzzetti had het Oratorio in verschillende ontwikkelingsfasen gekend. Zowel in de jaren zestig als zeventig en tachtig. Hij kon meespreken over de verschillen tussen toen en nu. En hij durfde voor zijn inzichten uitkomen. Dat blijkt uit een schriftelijke bijdrage aan het derde Algemeen Kapittel. Toen schreef hij onverbloemd: "Als wij vaststellen dat twee derde van de jongeren die hun opleiding beëindigen [en] weggaan, onbekwaam is om hun kost te verdienen."⁶³ Nu is precies de tegenstelling "vroeger – nu" een kerngegeven bij het begin van het manuscript A. Allicht met heimwee naar vroegere tijden. Heimwee dat hij deelde met zijn hoogste en vereerde overste, omdat ook hij weet en aanvoelen had van wat er de laatste tijd gaande was in huis. Dat treedt treffend op de voorgrond in de aanvangsregels van A waar don Bosco vraagt en Buzzetti antwoord geeft en op indringende wijze het verschil tussen nu en vroeger onder woorden brengt. We mogen dan ook in geen geval uit het oog verliezen dat juist de gegevens van het handschrift A het hart van de inhoud van de brief aan de jongens vormen.

Waarom er dan in de uitwerking van C toch twee oud-leerlingen aan het woord mogen komen, blijft een vraag. Het gaat werkelijk om twee volwassen oud-leerlingen, hoewel de vertaling: "Twee jongens die vroeger in het Oratorio geweest waren", niet zo eenduidig is.⁶⁴ De commentaar van beiden op het gebeuren op de speelplaats is immers die van volwassenen. De identiteit van de genaamde Valfrè kon nog altijd niet met zekerheid achterhaald worden.⁶⁵ Een van de drie Valfrè-kandidaten was 17 jaar oud in 1849.⁶⁶ Even oud als G. Buzzetti, geboren in 1832. Hebben zij elkaar in het Oratorio gekend en heeft Buzzetti in herinneringen en gesprekken met don Bosco en don Lemoyne die naam laten vallen? Dat het de tweede mogelijke kandidaat betrof, namelijk Ferdinando Valfrè, lijkt onwaarschijnlijk. Die Ferdinando blijkt van mei

1859 tot juli 1860 scholier te zijn geweest in Valdocco. Een wat korte tijdsspanne om een onvergetelijke indruk na te laten bij don Bosco. Verder is er nog Bartolomeo Valfrè, die in augustus 1866 als scholier in het Oratorio begon. De wijziging van de datum 1860 in 1870 in de passage van de kennismaking lijkt een tip in die richting te geven. Of is het eenvoudigweg een toevallige naam die bij don Lemoyne zelf in de geest kwam, toen hij eraan dacht de evocatie van de twee onderscheiden taferelen van de speeltijd in het Oratorio ter afwisseling en verlevendiging van het verhaal aan twee verschillende begeleiders toe te schrijven? G.B. Lemoyne was inderdaad een literair aangelegde man, die onder meer gedichten en teksten van toneelstukken op zijn naam heeft staan. Feit is dat een zekere Valfrè een erg bescheiden rol mocht spelen in het eerste luik van de beschrijving van het recreatiegebeuren en de beschouwingen daarbij. Als de introductie van die figuur bedoeld was om een zekere afwisseling te verkrijgen, dan is die poging minder geslaagd, want al te gauw verdwijnt die Valfrè onopgemerkt voorgoed uit beeld, wat een minpunt in de uitwerking is.

Ook de keuze van het jaartal 1870 is minder gelukkig. Dat kunnen we afleiden uit de avondwoordjes of, laten we het maar zeggen, avondlijke verhalen die don Bosco eind april begin mei 1868 in Valdocco aan de jongens vertelde. Die verhalen zal ik hierna vaker bij de bespreking betrekken.

Bepaalde kleine verschillen in de tekst tussen de handschriften C, K en D moeten toegeschreven worden aan een stijlmethode die wil dat gedeelten van de dialoog duidelijk worden toegerekend aan een van de deelnemende partners. Bijvoorbeeld: "antwoordde ik" en "voegde hij eraan toe." "Hij" is in D zelfs het erg neutrale en afstandelijke "die man" geworden. Een wat vreemd woordgebruik voor een oud-leerling, namelijk Buzzetti die in 1884 bij de salesianen beter bekend moest zijn dan bij de jongens.

2.2 Beschrijving van de ontspanning op de speelplaats vóór 1870

Het tafereel met de ontspanning op de speelplaats van Valdocco vóór 1870 begint met de

2.2.1 Voorstelling van Valfrè

Hij treedt als eerste naar voren, groet vriendelijk en hartelijk. Beide woorden geven het Italiaanse “affettuosamente” genuanceerd weer. Hij is niet alleen vriendelijk, hij is ook wellevend. Hij gebruikt het beleefdheidswoord “u” als hij don Bosco aanspreekt, terwijl zijn oud-directeur hem met het vertrouwelijke “je” of “jou” antwoordt. In de brief aan de jongens waarschijnlijk geschreven met een belerende bedoeling tegenover de toekomstige jonge luisteraars. Met betrekking tot zijn medewerkers lag het wellicht anders.

Het mag wel even verrassen dat don Bosco onmiddellijk stelt dat hij zich hem “en al de anderen” herinnert. Nu was don Bosco vaker niet beducht voor een of andere overdrijving. Don Lemoyne hier blijkbaar evenmin. In ms. C hield hij het nog bij “de anderen”, wie die anderen of alle anderen op dat ogenblik van de ontmoeting ook mogen geweest zijn. Wilde hij hen laten verstaan dat hij niemand vergat en dat hij van ieder van hen zoveel hield, dat ze de indruk hadden, dat hij het meeste van hem hield?⁶⁷ Of is het een prospectief element met al voor ogen de groepen jongeren die verder de speelplaats gaan bevolken?

Een laatste markante verandering van C naar K en D in de voorstelling van Valfrè is het jaartal. Volgens C “was Valfrè in het Oratorio nog vóór 1860.” Om nog niet achterhaalde redenen is dat in K en D 1870 geworden.⁶⁸

2.2.2 Beschrijving van de vrolijke en bruisende ontspanning op de speelplaats in de periode vóór 1870

Daarmee is de korte voorstelling ten einde. Geen verdere in-volende vraag naar familiale omstandigheden, beroepsleven of gezondheidstoestand. Dat alles is niet ter zake. De redacteur stevent onmiddellijk op de kern af. En die houdt verband met don Bosco's vraag aan Buzzetti in A: "Maar leken de jongens van nu je beter dan die van vroeger?" Valfrè mag nu echter zelf met de deur in huis vallen en de vraag stellen: "Wilt u de jongens zien die in mijn tijd in het Oratorio waren?" En conform de vraag van don Bosco aan Buzzetti gaat het antwoord van Valfrè niet in de richting van hoe zijn medeleerlingen het tegenwoordig maken. Integendeel hij toont don Bosco hoe het hun vroeger gedurende hun schooljaren ging en hoe gelukkig ze bij hem waren. Om dat te laten zien en te illustreren wordt een scène uit het dagelijkse leven van het Oratorio gekozen: het verloop van een recreatietijd op de speelplaats.

Die keuze is helemaal niet verwonderlijk. Een jaar geleden, tijdens zijn verblijf in Frankrijk in de lente van 1883 vond bij de assumptionisten een tafelgesprek plaats. Dat onderhoud verscheen in de vorm van een interview in het blad "Le Pèlerin" van 12 mei 1883. Toen men het had over straf geven, moet don Bosco gezegd hebben: "Geen enkele speciale vorm van repressie. Het is echter waar dat soms iemand weggestuurd wordt. Maar in plaats van straffen hebben wij de assistentie en het spel (i giuochi, de spelen)."⁶⁹

In levensbeschrijvingen van jongeren die don Bosco gekend heeft of over wie hij vertelt, ruimt hij haast altijd enkele passages in over hun activiteiten op de speelplaats. Daaruit blijkt de waarde die hij aan de ontspanning in de opvoeding hechtte. Moest hij Domenico Savio nog aansporen "niet na te laten altijd met de andere jongens aan het spel deel te nemen",

dan mocht hij zijn bewondering uiten voor M. Magone die “de ziel van de ontspanning was en allen in beweging hield.” “Van zijn grote levendigheid gaf hij (Magone) schitterende staaltjes op de speelplaats tijdens de recreatie.” Francesco Besucco nam de zaken zelfs te ernstig op en zei tot don Bosco: “U zei me dat deze speeltijd God bevalt en ik zou willen de gewoonte aannemen alle spelen die mijn kameraden spelen, goed te spelen.” In “*Severino of de avonturen van een alpenjongen*” laat hij de man terugblikken op de eerste jaren van het Oratorio als “plaats van ontspanning.” Daar “wordt gesprongen, gerend, boccia gespeeld, gekegeld en op stelten gelopen, daar wordt gezongen, fanfare gespeeld, gelachen en geschertst. Daar zijn duizend andere mogelijkheden om te spelen.” Severino maakte de verhuis naar het terrein van Valdocco mee. Zijn terugblik mocht hij besluiten met de rake samenvatting: “Omdat de ruimte hier meer geschikt was, kon men de godsvrucht oefeningen, de recreatie, het spelmaterieel, de avond- en zondagsschool ordelijker organiseren.”⁷⁰ De ontspanning kreeg werkelijk een ereplaats in het geheel.

Toen hij in april 1861 zijn jongens toesprak, zei hij: “Ik verlang dus dat de jongens niet zoveel om me heen hangen. Integendeel, ik heb liever dat ze altijd de hele recreatie meemaken.”⁷¹

Dat element bij uitstek van zijn opvoedingswijze bekrachtigde hij voorgoed in een passage van de kleine verhandeling over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*” (1877). Die bevestiging formuleerde hij op deze manier: “Er moet ruim gelegenheid zijn om te springen, te rennen, te roepen naar hartenlust. Gymnastiek, muziek, declamatie, toneel, de wandelingen...”⁷²

Terecht mocht hij tijdens dat tafelgesprek in 1883 dan ook zeggen: “Wij hebben de assistentie en het spel.” De recreatie was een essentieel deel van zijn opvoedingsmethode. Hij kon

er in zijn praktijk als schrijver voor de jeugd niet over zwijgen.

In zijn gesprekken met G.B. Lemoyne en G. Buzzetti beleefde hij blijkbaar evenveel plezier aan het oproepen van de levendige, lawaaierige en deugddoende recreatie van de jongens in vroegere jaren van het Oratorio als hij beleefd had toen hij in "Severino" de ingrediënten van de ontspanning op de speelplaats dik in de verf zette.⁷³ In de beschrijving van de sfeer op de speelplaats en in de opsomming van de spellen worden in K en D gelijkaardige of soms dezelfde woorden gebruikt als in Severino.

Het handschrift K en daarna D voegen het baarspel eraan toe. Misschien op aangeven van don Bosco die er heel veel van moet gehouden hebben. In de biografie van M. Magone luidt het: "Hij [Magone] was in alle hoeken van de speelplaats te vinden. Ieder spel dat lichamelijke behendigheid vereiste, was een lust voor hem. Het spel dat wij "barra rotta" heten, droeg zijn voorkeur weg en hij stond er bekend voor." Ook Severino ging erin op: "Op een zondagavond was ik een en al aandacht voor een spel dat wij onder elkaar "bara (sic!) rotta" noemen. (...) Ik was vuur en vlam."⁷⁴

Nieuw in K en D tegenover de scènes in die boeken voor de jeugd is de introductie van de deelname aan de ontspanning en het spel door priesters en clerici (priesterstudenten). "Aan alle kanten en overal." Ook daarbij wordt in de manuscripten K en D een nieuw spel vermeld: "stomme ambacht." In vergelijking met C worden de activiteiten van de priesters en clerici in K en D omgewisseld. Nu is een priester "een verhaaltje aan het vertellen" en speelt een clericus "alle ezels vliegen en stomme ambacht" mee. Dat strookt overigens beter met de werkelijke situatie van elke dag in de periode vóór 1870. Toen waren er immers nog niet veel priesters aanwezig. Op die plaats van de beschrijving valt wel een heel belangrijk aspect van de eerste redactie (C) weg, namelijk dat "de clerici

en de priesters de ziel van de ontspanning waren." Dat element zal in K pas opgenomen worden na de schets van het speelplaatsgebeuren in 1884 (10-11) en in D nog later in de tekst (16).

Bewaard is echter wel de indruk van de algemene sfeer van dat tafereel die zowel in het begin als op het einde van het gesprek met Valfrè tot uiting komt: "een en al vrolijkheid" en "jongens die vrolijk door elkaar riepen." In het Italiaans zijn dat de woorden "allegria" en "allegramente." Het zijn geliefkoosde woorden waarmee don Bosco graag de sfeer in zijn huizen kenmerkte. Onder meer in de jeugdboeken. Toen Savio zijn voornemen heilig te willen worden aan zijn geestelijke begeleider bekendmaakte, reageerde don Bosco als goede opvoeder: "Ik verlangde als eerste een voortdurende en gematigde vrolijkheid. (...) Ik gaf hem als aanbeveling niet na te laten deel te nemen aan de ontspanning met zijn kameraden."⁷⁵ Waarschijnlijk vreesde hij dat de jongen de zaken te ernstig zou opnemen. In het leven van Francesco Besucco (1864) wijdde don Bosco een heel hoofdstuk aan de "allegria" (vrolijkheid, blijheid). Don Bosco zegt hem toe: "Ik zal je bijstaan met alle middelen waarover ik beschik. Als je een goede jongen wil worden, breng dan drie dingen in praktijk en alles zal op wieltjes lopen." Daarop vraagt de jongen: "Welke zijn die drie dingen?" Dan somt don Bosco de drie op, die zo bekend geworden zijn: "Dit zijn ze: "Allegria, Studio, Pietà", vrolijkheid (blijheid, opgewektheid), studie, vroomheid." Onmiddellijk reageert de jongen al overdrijvend: "Vrolijkheid...Vrolijkheid... Ik ben zelfs te vrolijk. Als vrolijk zijn volstaat om een goede jongen te worden, dan ga ik spelen van 's morgens tot 's avonds. Ben ik daarmee op de goede weg?" Waarna don Bosco weer: "Niet van 's morgens tot 's avonds, maar enkel tijdens de uren dat de recreatie toegelaten is."⁷⁶

Het gebruik van de stijlfiguur inclusio, waarbij bepaalde zinsdelen of zinnen van het begin van een tekstgedeelte op het

einde ervan letterlijk herhaald worden, in K en D is betekenisvol. Het onderlijnt de eminente plaats van de uitgelaten recreatie op de speelplaats in het preventieve systeem.

Het is niet de eerste keer dat don Bosco het speelplaatsgebeuren uit het "vroegere Oratorio" met enthousiasme en een zekere nostalgie beschrijft. Dat deed hij bijvoorbeeld al tijdens een avondwoordje in 1868. Toen vertelde hij: "Vervolgens scheen het me toe dat ik tot op de speelplaats gegaan was. (...) Opeens veranderde het huidige Oratorio van uitzicht en zag eruit als ons eerste huis, heel in het begin. (...) Men moet zich voorstellen dat de speelplaats omgeven was door uitgestrekte velden die niet bebouwd en niet bewoond waren. Ze strekten zich uit tot aan de weiden van de citadel waar onze eerste jongens naartoe liepen om te spelen. (...) Ik stond met opengesperde ogen te kijken, zonder maar één keer met de oogleden te knippen. Opeens vielen toen alle druiven op de grond. Ze werden evenveel levendige en vrolijke jongens die in één ogenblik de hele speelplaats van het Oratorio vulden. Ook elke ruimte die door de druivelaar overschaduwd werd. Ze dansten, speelden en renden onder die eigenaardige pergola. Het was een echt plezier hen te zien. En hier waren alle jongens bijeen die er eens geweest waren, die er nu zijn en die ooit in het Oratorio en in de andere colleges zullen komen."⁷⁷

Het minste dat we daarbij mogen aanmerken is dat don Bosco een buitengewoon positief beeld van het "vroegere Oratorio" met zich meedroeg en dat graag in de verf zette als een modelsituatie die moest bestendigd worden. Het was een beeld dat hij in gesprekken met don Lemoyne toen in Rome waarschijnlijk weer voor ogen had. Het was ook een beeld waarmee don Lemoyne al langer vertrouwd was. Hij was er immers bij toen don Bosco tijdens zijn verblijf in Lanzo naar eigen zeggen door nachtmerries geplaagd werd. Don Lemoy-

ne was er toen directeur en hoorde don Bosco schreeuwen tot in zijn kamer.

2.2.3 De indruk die de recreatie op Don Bosco maakte

Alvorens don Bosco's reactie te tekenen, last J.B. Lemoyne een neutraal gestelde appreciatie van het gebeuren in. Ze wordt inderdaad noch in de mond van Valfrè noch in die van don Bosco gelegd. Dat kan onmiddellijk afgeleid worden uit het gebruik van het onbepaalde "men": "Men kon merken..." Alsof plots een derde neutrale omstander, ja de redacteur zelf mee aan het kijken was. Toch is de inhoud van de bedenking geen louter willekeurige ingreep van de redacteur. De eerste notities (A) bevatten voor de redactie immers al de suggestie: "Het hartelijke vertrouwen moet er binnenkomen." Don Lemoyne springt daar echter heel vrij mee om. Niet in de uitwerking van C, wel in K en dan ook in D. Allereerst verplaatst hij het gegeven naar voren. In A komt de aanduiding van de koerswijziging die tot genezing van de toestand in Valdocco moet leiden, inderdaad pas later in de gedachtegang voor. De vervroegde inlassing verhindert de redacteur echter niet het gegeven in de commentaar van Buzzetti nadien te hernemen (20-21). Vervolgens ontwikkelt hij don Bosco's inzicht op een hem eigen manier. In K maakte hij het adjectief "hartelijk" uit A tot een zelfstandig naamwoord: "hartelijkheid", dat in die hoedanigheid en met die intensiteit in de geschriften, conferenties en toespraken van don Bosco niet lijkt voor te komen.⁷⁸ Bij don Lemoyne echter wel. Zo in zijn brief uit Rome d.d. 10 april. Daarin liet hij don Rua weten dat don Bosco, "die heel moe was" de uitnodiging aanvaardde die graaf Riant met de grootste hartelijkheid gedaan had.⁷⁹ Daar gaf hij dus zelf de voorkeur aan cordialità (hartelijkheid) boven "amabilità (beminnelijkheid), affabilità (minzaamheid), benevolenza (welwillendheid) of "amorevolezza" (vriendelijkheid, minzaamheid).⁸⁰ In D plaatst hij bovendien het belangrijke begrip "vertrouwen" ernaast, eveneens vergezeld van het

hyperbolische "grootste." Daarmee bereidt hij in D de eerste nabeschuiving van Valfrè voor. Het algemenere effect van de verschuiving en de herhaling is natuurlijk dat beide elementen in het schrijven voor de medebroeders des te sterker resonereren.

Wat de lezer van het tussenstukje ook kan aanvoelen, is dat in de redactie van de brief aan de jongens juist de houding van de jongeren ten opzichte van de assistenten, leraren en oversten gekenmerkt wordt. "Jongens" staat daarom terecht voorop in "tussen de jongens en de oversten."⁸¹ Dat is zo gebeven in de versie voor de salesianen, hoewel in de daarop volgende commentaar de rollen omgekeerd worden.

Die eigenlijke commentaar wordt nog voorafgegaan door de indruk die de recreatie op don Bosco maakte en die in de ik-vorm weergegeven wordt: "Ik was in de ban van dat schouwspel." Omdat don Bosco daarna zwijgt, kan Valfrè het initiatief nemen.

2.2.4 Commentaar van Valfrè met de hoofdgedachte: "Familiariteit schept genegenheid en genegenheid wekt vertrouwen"

Zijn nabeschuivingen bestaan enerzijds uit een hoofdgedachte die al in de redactie B en daarna in C prominent aanwezig was, maar in B nog door Buzzetti uitgesproken werd. Anderzijds omschrijven ze uitwerkingen van het vertrouwen dat op een bijzondere wijze tot stand gekomen is. Het zijn inderdaad elementen die we in A en ook in B en C terugvinden, zij het op een ander ogenblik van de reflectie op wat de gesprekspartners hebben zien gebeuren.⁸²

De hoofdgedachte die Valfrè in de drie versies (C, K en D) verwoordt, tekent tegelijk het hoofdkenmerk van het gebeuren op de speelplaats: "Kijk: familiariteit schept genegenheid en genegenheid wekt vertrouwen." (7) Zoals zo-even gezegd

werd, dook het woord "famigliarità" ook in B op. Tot tweemaal toe. Dat woord viel daar verrassend en kwam tegelijk enigmatisch over. Verrassend omdat don Bosco "famigliarità" voordien in avondwoordjes en brieven niet of nauwelijks met zulke positieve suggestie in de mond of in de pen genomen had. Enigmatisch omdat in B niet de minste uitleg volgde. Enige uitleg kwam er pas in de C-redactie. Maar ook daar bevatte de toelichting nog geen definitie van het begrip. Don Lemoyne wees "slechts" op de positieve werking van de "famigliarità" in de opvoeding door te stellen dat "famigliarità" genegenheid doet ontstaan. Op haar beurt "wekt die vertrouwen." Terloops wil ik vermelden dat de gedachte heel sterk aanleunt bij een aanbeveling van F. Aporti. Die pedagoog in Turijn gaf de leraar of onderwijzer de raad "met zijn omgangsvormen (suoi modi) de liefde (amore) en het vertrouwen van zijn leerlingen te winnen." Toch verkoos hij het algemene "omgangsvormen" boven "famigliarità." Ongetwijfeld omdat hij tegelijk wilde waarschuwen om "die grondregel niet zodanig te overdrijven dat genegenheid (affetto) en vertrouwen in "famigliarità" zouden ontaarden."⁸³ Door dat voorbehoud van Aporti verschilt zijn overtuiging natuurlijk erg met de onvoorwaardelijke positieve keuze van don Lemoyne en don Bosco. Heel zeker in de brief en ook in het langere schrijven.

Na het aforisme van de hoofdgedachte schakelt de redacteur een passage in die pas op het einde van de versie C te vinden is: "En (dan) delen de jongeren zonder vrees alles mee." Tot en met: "dat hij van hen houdt." (Vandaar de cursieve letter in de C-kolom van het synoptische overzicht. 7) In het manuscript K is van die toelichting in C zo goed als niets te merken. In de uitwerking voor de salesianen neemt de redacteur de gedachten uit een herhaling in C wel volledig over. Maar zodoende geeft hij ook hier nog geen precieze bepaling van het woord "famigliarità." Die betekenis moeten we als lezers voorlopig zelf op de ene of andere manier trachten te achterhalen. Dat wil ik in elk geval in het kort proberen. Op dit ogenblik in

het kort omdat ik wens dieper erop in te gaan waar de tekst van de redactie D het begrip “famigliarità” een tweede keer op de voorgrond plaatst. (21)

Vooraf wil ik echter nog de aandacht vestigen op een niet onbelangrijk gegeven. In C werd de hele toelichting bij familiariteit, genegenheid en vertrouwen in de mond van Buzzetti gelegd. In D mag Valfrè ze ten beste geven. Dat is voor de redacteur blijkbaar geen probleem. Hij wil overduidelijk niet alleen zijn taak als redacteur vervullen, hij wil ook een creatief opgebouwd en aangenaam geschreven verhaal vertellen. Zijn werkwijze versterkt natuurlijk wel het vermoeden dat het personage Valfrè het resultaat is van een literaire vondst of constructie. Meteen is die oud-leerling de eerste gesprekspartner van don Bosco die in C een naam krijgt, waar in A toch alleen van Buzzetti sprake was.

- Familiariteit als omgangsstijl

Bekijken we het tafereel van de ontspanning opnieuw, dan wordt het duidelijk dat de betekenis van “famigliarità” vandoen heeft met de manier waarop de jongens omgaan met de opvoeders en zij ook met hen. Het begrip houdt rechtstreeks verband met de omgangsstijl, met het relatiepatroon. De jongens gaan spontaan en ongedwongen luisteren naar wat een assistent te vertellen heeft. Ze spelen met de leraren en assistenten mee. Ze omringen “de priesters en clerici aan alle kanten.” Ze mijden de opvoeders niet, ze lopen niet van hen weg. Integendeel, ze gaan gemoedelijk, vertrouwelijk, complexloos met hen om. Hetzelfde geldt wat de volwassenen betreft. Zij blijven niet van op een afstand het spel en het gedrag van de jeugdigen observeren. Integendeel, zij bevinden zich “te midden van de jongeren”, iets wat don Bosco uiterst dierbaar was. Dat zal verder nog geaccentueerd voorkomen. Met hen meespelen, achten zij niet beneden hun waardigheid. Zij zijn als broers en vrienden onder hen aanwezig. De omgang met

elkaar is familiaal (als in een goed gezin), spontaan en tevens informeel, ongedwongen, familiair in de positieve zin van dat woord.⁸⁴

Dat alles ligt in de lijn van wat amper een jaar vroeger een Franse journalist in Turijn zelf ervaren had en naar aanleiding van het verblijf van don Bosco in Parijs in *Le Pèlerin* van 12 mei 1883 uitschreef. "Wij hebben dat systeem (opvoedings-systeem) in actie gezien. In Turijn vormen de scholieren een groot college, waar men geen rijen kent. Men gaat er van de ene plaats naar de andere op de wijze van een familie. Iedere groep gaat rond een leerkracht staan, zonder lawaai, zonder opwinding."⁸⁵ Na de observatie van het slotgebeuren van een speeltijd heeft die journalist met de uitdrukking "op de wijze van een familie" [gezin] een belangrijk aspect van de opvoedingsmethode van don Bosco gevat en op een persoonlijke manier gekenschetst. Een manier die iets essentieels weergeeft van de betekenis van het in 1884 gebruikte "famigliarità."

Een ander deel van de betekenisinhoud was aan bod gekomen tijdens het tafelgesprek bij de assumptionisten in Parijs. Daarover berichtte *Le Pèlerin* eveneens. Tijdens dat onderhoud stelde men don Bosco de vraag "waarin de vorming die aan de jongens gegeven wordt, dan wel bestond." Hij antwoordde: "De vorming bestaat in twee dingen: "dolcezza" (zachtheid, minzaamheid, vriendelijkheid, beminnelijkheid) in alles en de kapel altijd geopend." "In alles", dat wil zeggen "op elk gebied", "bij alle contacten." Dat mag en moet onderstreept worden. Naar aanleiding van datzelfde gesprek publiceerde *Le Monde* rond dezelfde tijd (17 mei 1883) deze uitspraak van don Bosco: "De jeugdige zielen hebben tijdens de periode van hun vorming een grote behoefte aan het ervaren van de weldoende invloed die van de priesterlijke beminnelijkheid (vriendelijkheid) uitgaat."⁸⁶ Ook in dat verslag wordt het woord "dolcezza" gebruikt.

Zo te horen viel in dat onderhoud aan tafel het woord “familiarità” niet. Toch geven de verslagen zowel in *Le Pèlerin* als in *Le Monde* te verstaan dat voor don Bosco de spontane, informele, vertrouwelijke en vriendelijke omgang van de opvoeders met de jongeren van het hoogste belang is.

- De weldoende kracht die van de familiariteit uitgaat: de opwekking van genegenheid

Volgens Valfrè is het rechtstreekse resultaat van de weldoende kracht die van “familiariteit” uitgaat, de opwekking van genegenheid. De familiere, gemoedelijke, vertrouwelijke en minzaam-vriendelijke omgangsstijl doet genegenheid/liefde ontkiemen en groeien in de jonge mensen, zodat zij hun begeleiders graag zien. Daarom kan die stijl niet hoog genoeg geschat worden.

In Valfrès soort aforisme, dat op gebalde wijze duidt wat er op de speelplaats te zien was, valt te noteren dat het oorspronkelijke woord voor “genegenheid/liefde”, “die gewekt wordt”, “amore” is. Dat woord komt niet zo plots als “familiarità.” Althans als we rekening houden met A. Daarin komt het al voor, namelijk in de zo geschreven uitdrukking “amor per / / vicendevole”, liefde/genegenheid voor elkaar, wederkerige of onderlinge liefde. Het woord “amore” wordt in die fragmentaire notities echter niet onmiddellijk gebruikt. Het duikt maar op in een tweede reeks gedachteflarden die enkele middelen bevat om de malaise in Valdocco te overwinnen. Dat woord “amore” is niettemin ongewoon bij don Bosco. In pedagogische teksten, maar ook in andere, heeft hij het telkens weer over “carità” of “carità fraterna” (broederlijke liefde). Het verschil tussen carità en amore bestaat normaal gesproken hierin dat amore uiteraard verwijst naar de grote waarde van de affectieve factor in de relaties van mensen. Amore is inderdaad de naam voor doorvoelde liefde, voor de gevoelsliefde.⁸⁷ Vandaar ook de gelijktijdige vertaling genegenheid en

liefde [zonder een of ander adjectief] in de Nederlandse tekst.
(7)

Hoewel ik hier al de aandacht daarop vestig, acht ik het opportuun pas verder op het verschil tussen naastenliefde of christelijke liefde en “amore” nader in te gaan.

De uitingen van de genegenheid van de kant van de jongeren raken dan weer de volwassenen en wekken aan de zijde van de opvoeders positieve gevoelens waardoor ook zij hen graag zien, van harte van hen houden.⁸⁸

- De vrucht van wederzijdse genegenheid is vertrouwen

Het tweede stuk van de stelling van Valfrè vestigt de aandacht op de vrucht van de wederzijdse genegenheid. Dat is vertrouwen: “en liefde (genegenheid) wekt vertrouwen.” Daarmee wordt in het schrijven voor de salesianen het element “vertrouwen” geanticipeerd en in tegenstelling met de eerdere versies onmiddellijk ook nader toegelicht.

In de brief aan de jongens had Valfrè zich moeten beperken tot de algemene stelling en het niet uitdrukkelijk gestaafde effect “vertrouwen in en buiten de biecht.” Dat was daar al een aanpassing van wat in het begin van A via het tegendeel aangeduid werd, namelijk “de jongens van nu hebben niet veel vertrouwen in de biechtstoel.” De wending “de jongens van nu” in de aantekeningen verraadt dat de gedachte eerder thuishoort in de commentaar bij het tweede tafereel onder begeleiding van Buzzetti. Maar het is anderzijds heel aanneemelijk en passend daarop vooruit te lopen en de aandacht van de salesianen te vestigen op de gunstige uitwerking van genegenheid (liefde) en vertrouwen.

Om toe te lichten wat vertrouwen “buiten de biecht(stoel)” en ook “binnen de biechtstoel” bewerkt, maakt de redacteur voor

de uitwerking in D gebruik van suggesties uit A. Die werden in de versie C al ontwikkeld, maar daar in de mond van Buzzetti gelegd. Nog wel op een heel ander ogenblik van het onderhoud met don Bosco.⁸⁹

- De gunstige invloed van vertrouwen op het opvoedingsproces

- Valfrè mag hier nu dadelijk drie uitingen in het gedrag van de jongens aantonen die getuigen van de gunstige invloed van vertrouwen in het opvoedingsproces.

Het eerste bewijs dat de jongens vertrouwen hebben, bestaat hierin dat zij "hun hart openen en zonder vrees alles open en bloot voorleggen" aan de opvoeders. Alles. Ze komen dan af met alle mogelijke problemen, met hun vreugdes en hun leed. Openheid, onbeperkte openheid van hart was voor don Bosco een *conditio sine qua non* om te kunnen opvoeden: Het is dan ook niet te verwonderen dat hij in het *"Reglement voor de huizen"* de jongens op het hart drukt: "Openen jullie vrijwillig je hart voor hen [de oversten]. Beschouwen jullie hen als vaders die vurig jullie geluk wensen."⁹⁰

- Vervolgens tonen zij hun vertrouwen in het bijzonder door openhartigheid bij het boetesacrament: "Zij worden openhartig in de biecht en buiten de biecht." Dat is bijna conform de formulering van K. Die voegde aan A, althans op die plaats van de commentaar van Valfrè, enkel "buiten de biecht" toe zonder de minste nadere verklaring van dat "buiten." De uitleg komt alleen in D aan bod. Wellicht vanuit C waar de gedachte helemaal op het einde toegevoegd werd. Aan de openheid bij het biechten hechtte don Bosco heel grote waarde. In de jaren zestig schreef hij aan de scholieren in Mirabello: "Geven jullie me voor een paar ogenblikken enkel je hart in handen, daarna zullen jullie tevreden zijn."⁹¹ Dat is een van zijn grote stokpaardjes als ik de gehechtheid aan die

vorm van openhartigheid zo mag noemen.

- Ten derde “doen ze gewillig wat leraren, assistenten en oversten willen bevelen” of vragen. Dat laatste stemt overeen met “aan wie zij gehoorzaamden” in de optekeningen in A. Die overtuiging en de stelling van A.M. Teppa lijken als twee druppels water op elkaar. A.M. Teppa schreef: “Naar wie bemind wordt, luisteren ze altijd graag en ze gehoorzamen hem altijd graag.”⁹² Gehoorzaamheid was voor don Bosco heel belangrijk. In het *Reglement van de huizen* schreef hij dat de vier “deugden die het mooiste sieraad van een jonge christen vormen, deze zijn: zedigheid, nederigheid, gehoorzaamheid en de christelijke liefde.” Het achtste hoofdstuk van dat *Reglement* begint met het artikel: “Het fundament van iedere deugd van een jongen is de gehoorzaamheid aan zijn oversten.” Die gehoorzaamheid moet prompt, eerbiedig en blij zijn tegenover ieder bevel.⁹³ In het droomverhaal over Domenico Savio is een van de zeven bloemen in de ruiker die de jongen in de handen draagt, de zonnebloem van de gehoorzaamheid.⁹⁴ Toen hij begin mei 1868 over zijn dromen in Lanzo vertelde, liet hij de gids zelfs zeggen: “Juist, de ongehoorzaamheid is de wortel van alle kwaad.”⁹⁵ Maar gehoorzaamheid had geen uitstaans met angstvallig respect en nog minder met vrees. Gehoorzaamheid zien als vrucht van de liefde tekende don Bosco. In zijn *Herinneringen* getuigde hij over de periode dat hij als leerling in het middelbaar onderwijs tijdens de vakantie jongens bezighield: “Dat was dus een soort oratorio waaraan circa vijftig kinderen deelnamen. Zij zagen mij graag en gehoorzaamden mij alsof ik hun vader was.” De belerende toets is hoorbaar in de keuze van het woord “vader”, waar “grotere broer” wellicht beter op zijn plaats geweest was. Over zijn activiteit in de beginjaren van het Oratorio in Valdocco schreef hij in dezelfde *Herinneringen*. In dezelfde zin: “Ieder van hen werd mij zozeer genegen dat zij niet alleen uitermate goed gehoor gaven aan mijn bevelen, maar er ook erg op uit waren om een of andere taak

toevertrouwd te krijgen. (...) En inderdaad, de gehoorzaamheid en genegenheid (*l'ubbidienza e l'affezione*) van mijn leerlingen grensden waarachtig aan het dolle.”⁹⁶ Zo vervlocht hij in de terugblik op zijn leven zijn pedagogische voorkeur en de opdracht aan de medewerkers. Dat het meteen een opdracht was, mogen we horen in de wending “mijn leerlingen”, niet “mijn jongens” wat voor de beschreven periode beter zou gepast hebben. Don Bosco’s hart was in 1884 nog vol van soortgelijke herinneringen en inzichten, want hij keek ze na voor de publicatie in het *Bollettino Salesiano* door don Bonetti. Ook don Lemoyne kon, onder meer dankzij de publicatie in die jaren, er heel vertrouwd mee zijn.

Door die drie heilzame resultaten van vertrouwen aan de kant van de jongens te expliciteren is de wederkerigheid van vertrouwen schenken en vertrouwen ontvangen, verloren gegaan. Via de beschrijving van de recreatie in C leek die wederkerigheid, die wederkerige familiariteit nochtans gesuggereerd te worden. Het gaat nu in D uitdrukkelijk om het vertrouwen dat de jongeren schenken en dat de opvoeders winnen dankzij hun vertrouwelijke, familiere omgangsstijl.

Ten gevolge van dat gedeelte met de uitingen van vertrouwen van de kant van de jongeren valt het aandeel van Valfrè in het gebeuren langer uit dan in de redactie van C. Eens te meer een bewijs van de vrijheid die don Lemoyne zich in de compositie veroorlooft met de componenten van de gegevens die hij ter beschikking had.

Na die uitleg bij het begrip vertrouwen is de rol van Valfrè gespeeld. In elk geval verdwijnt hij van het toneel om plaats te maken voor de gesprekspartner uit de eerste aantekeningen (A). Dankzij die uitweiding bij vertrouwen is hij iets langer aan het woord mogen blijven dan in de redactie poging C. Een echt evenwicht tussen de commentaar bij de eerste scène en die bij de tweede heeft de redacteur daarmee nochtans niet

bereikt. Vanuit compositorisch oogpunt is het evenmin erg geslaagd Valfrè met de stille trom te laten vertrekken en hem op geen enkel moment nog een bijdrage te laten leveren aan de bespiegelingen bij het tweede luik van de ontspanningstijd was zeker niet de gelukkigste inval. Nu hij daar toch aanwezig was, kon Valfrè als volwassen man zich een verantwoorde mening vormen over wat er te zien viel en dat inzicht ook ten beste geven, zij het eventueel in de schaduw van Buzzetti.

2.3 Verloop van de recreatie op de speelplaats van het Oratorio rond 1884 onder begeleiding van G. Buzzetti (7-29)

A. Het eerste luik van het tafereel van die ontspanning dat focust op de gedragingen van de jongens

2.3.1 Kennismaking met Buzzetti

De begeleider bij het tweede tafereel kreeg in C nog geen eigen naam. Het bleef bij “die andere oud-leerling” en “zei die oud-leerling.” In K werd hij al iets concreter voorgesteld als “mijn andere oud-leerling met een heel witte baard.” In de redactie C had dat opvallende uiterlijk nog geen betekenis voor het verhaal. Er is daar geen sprake van. In de brief aan de jongens echter wel. Daar dient de baard even verder in de tekst om bij hen elke verwarring betreffende de identiteit van de spreker te voorkomen (K, 8). Het is best mogelijk dat de schrijver de identiteit van de tweede gesprekspartner op een speelse en jongensachtige wijze kon laten raden door de jongens omdat de meesten onder hen vertrouwd waren met het uiterlijk van de ouder geworden Buzzetti.⁹⁷ Het kan echter ook dat hij het algemeen en onbepaald wilde houden om bij de jongens niet de argwaan te wekken dat G. Buzzetti naar Rome was gereisd om don Bosco te informeren.

De veronderstelling dat de vermelding van de witte baard nog een toevallig en niet direct naar een bekende persoon verwijst

zend kenmerk kon zijn, wordt me ingegeven door het feit dat G.B. Lemoyne het in het schrijven voor de medebroeders nodig acht nu rechtstreeks naam en voornaam van de tweede oud-leerling te onthullen. ("Die man was Giuseppe Buzzetti.") Door de naam van de "andere oud-leerling" bekend te maken laat don Lemoyne in deze redactie het eerste gegeven van het handschrift A recht wedervaren. Misschien vond hij het ook handiger alles wat nog zou volgen, vooral de kritiek op de situatie rond 1884, niet direct van don Bosco of van zichzelf te laten komen, maar van iemand die toch van wanten wist. Buzzetti was een man die jaren als leek en als "vriend van don Bosco" werkzaam geweest was in het Oratorio en zich vanaf 1877 als salesiaan-coadjuteur volledig ten dienst stelde van de Congregatie. Hij was erbij geweest van in het begin, had aardig wat beleefd en was door dik en dun trouw gebleven. Hij was iemand die recht van spreken had.

Met een gelijkaardige directheid als Valfrè stelt hij zonder voorafgaande plichtplegingen aan don Bosco de vraag: "Wilt u nu de jongens kennen en zien die tegenwoordig in het Oratorio verblijven?"(8). Kennen gaat in zijn vraag zelfs zien vooraf. Zowel in de versie K als D. In de redactie C was het net andersom. Wat de schrijver ermee bedoelde, blijft in het ongewisse. Des te meer omdat don Bosco het in zijn antwoord enkel over "gezien" heeft.

Net zoals Valfrè gebruikt Buzzetti de beleefdheidsvorm "u" tegenover don Bosco die op het voorstel weer gretig "ja" antwoordt. Deze keer fundeert hij zijn instemming niet met de vriendelijke bevestiging dat het hem "veel plezier zal doen." Dat was in de drie redacties (C, K en D) gelijk. Tegenover Buzzetti geeft hij voor zijn ja in D dezelfde reden als in K: "Het is al een maand geleden dat ik hen nog gezien heb!" Het mocht nog preciezer gezegd "al meer dan een maand" of "haast anderhalve maand" luiden, want hij was op 1 maart uit Turijn vertrokken. Het is duidelijk dat zijn verklaring, waarin

een element van de algemene inleiding, namelijk de lange afwezigheid, doorklinkt, eerder voor de jongens bestemd is dan voor de oversten, leraren en opvoeders. G. Buzzetti vraagt immers of don Bosco “de jongens wilde kennen en zien” en don Bosco antwoordt dat “hij hen” niet meer gezien heeft. Voor de volwassenen had de schrijver bijgevolg beter naar de sobere tekst van C - zonder nadere fundering - kunnen teruggrijpen.

2.3.2 Beschrijving van de lusteloze ontspanning gefocust op de gedragingen van de jongens

▪ Als Buzzetti “ze” in het tussenstukje “met de vinger aanwijst”, dan zijn “ze” ontegensprekelijk weer alleen de jongens. De nu eerstvolgende beschrijving van de recreatie is zelfs eenzijdig toegespitst op de gedragingen van de jongens. En wanneer don Bosco in datzelfde tussenstuk plots overschakelt naar de aanspreking “jullie allemaal”, dan richt hij zich direct en uitsluitend tot de jongens die hem door zijn gesprekspartner “met de vinger”, dat wil zeggen heel nauwkeurig getoond worden. Die directe aanspreking van de jongeren strookt natuurlijk niet met de verhaalstructuur, die in de ontwerpredactie (C) wel consequent aangehouden werd met de wending: “Ik zag het Oratorio en al de jongens...” Ook daar vanzelfsprekend al de jongens. De overschakeling van indirecte naar directe rede kan maar verklaard worden door de briefstructuur van de uitwerking voor de jongens (K). Waarschijnlijk vooral om het voorlezen van de brief voor het jeugdige gehoor te verlevendigen. Die formulering is daarna minder passend in het schrijven aan de opvoeders binnengeslopen. De vraag van Buzzetti op het einde van de beschrijving zal dan ook terecht luiden: “Heb je je jongens gezien?” Zo omkaderde de schrijver het gebeuren op de speelplaats weer met een inclusio. Het zal in die afsluitende vraag opvallen dat Buzzetti in het schrijven nu de vertrouwelijke aanspreekvorm “je” gebruikt. Misschien een restant van de redactie C, dat de

schrijver over het hoofd gezien heeft.⁹⁸

Het begin van de beschrijving van de recreatie in 1884 treft door de sterke tegenstelling met het begin van de schets van het eerste tafereel. Echter niet alleen daardoor, maar ook door het vooropplaatsen van wat er te horen valt. Het resultaat van het kijken komt achterop. Zo herneemt het schrijven voor de volwassenen de karakteristiek “geen blij geroep meer” uit de redactie C waarvan in de brief aan de jongens juist het kenmerkende “blij” weggelaten werd. Wel respecteert de versie D de omzetting uit de brief aan de jongeren waar “geen geroep meer” inderdaad vóór “liederen” geplaatst werd. Met dat alles legt de schrijver zijn bedoeling bloot. Via de negatieve wending - het ontbreken van blijdschap – wil hij tegenover de salesianen de noodzaak van vrolijkheid, blijheid voor een goede opvoeding even krachtig accentueren als via de positieve schrijfwijze in het eerste tafereel. Ja, nog krachtiger. En dat is begrijpelijk omdat de tekst nu voor de opvoeders zelf bestemd is. Zij moeten beseffen dat in een droefgeestige, neerslachtige sfeer goede opvoeding niet mogelijk is.

In het hierboven vermelde avondwoordje van 1868 werd ook die vorm van recreatie embryonaal beschreven. Don Bosco vertelde toen inderdaad verder: “Toen verscheen naast mij een personage dat ik op het eerste gezicht niet herkende. - Jullie weten dat don Bosco in zijn dromen altijd een gids heeft. - Zoals ik observeerde ook hij de jongens. Plots spreidde zich een geheimzinnige sluier voor ons uit en verborg dat aangename schouwspel. Die lange sluier (...) ontrolde zich tot op de grond. (...) Met de klap was het uit met de vreugde van de jongens. Er volgde een zwaarmoedige stilte.” Daarna lichtte de gids toe wat er met die jongens aan de hand was. Vervolgens werd de sluier een tweede keer opgelicht en werd een nieuwe groep jongens zichtbaar. Het waren heel velen van hen die hij bij het begin gezien had. “Hun vroeger zo mooi

gezicht was lelijk en duister geworden en vol afzichtelijke wonden. Zij liepen er voorovergebogen, verkrampd en melancholisch bij." Dat schouwspel ontlokte don Bosco de vraag: "Waarom zijn die jongens die eerst zo opgeruimd en knap waren, nu zo droevig en lelijk?"⁹⁹ Het contrast was toen niet minder schril en de beschrijving zelf gebeurde met gelijkaardige bewoordingen.

Hoe algemeen en catastrofaal de indruk ook is die de korte inleiding tot het hele tafereel in 1884 wekt, toch toont wat onmiddellijk daarop volgt aan dat de reële situatie in het huidige Oratorio nuancering vergt.

Eerst en vooral is het zo dat "men" niet op het gezicht van allen, maar - als dat zo mag gezegd worden - 'slechts' op het gezicht van "velen verveling en lusteloosheid, slecht humeur en (...) wantrouwen kon lezen." Die eerste vorm van nuancering gebeurde al in de brief aan de jongens, waar de veralgemening "het doen en laten van al de jongens" uit de eerste redactie (C) gemilderd werd tot "velen onder jullie." Al even onoplettend als in de brief aan de jongens is de redacteur hier met het door elkaar haspelen van de neutrale "men"-vorm en de persoonlijke "ik"-vorm.¹⁰⁰ Wel is hij oplettend genoeg om de directe aanspreking "onder jullie" en "op jullie gezicht", die vanzelfsprekend voor de jongens bedoeld was, te veranderen in "jongens" en "op hun gezicht". (9)

2.3.2.1 Enkele jongens spelen onbekommerd

Naast die velen zijn er eveneens "nog velen" die "zalig onbekommerd rennen, spelen, rondspringen." Dat was in de brief aan de jongens en is nu in het uitgebreide schrijven heel wat gunstiger dan in de eerste redactie (ms. C) met haar: "Er waren wel jongens die..." Die velen vertonen grote gelijkenis met de groep jongens die in het verhaal van 1868 bij een derde opheffing van de sluier getoond werden. "Zij waren heel mooi

en stralend van vreugde." Zo eindigde het verhaal op 30 april 1868 op een vreugdevolle, optimistische noot. Hoewel bij don Bosco zelf toch ook op gemengde gevoelens. Hij verheugde zich, maar voelde zich ook bedroefd, "omdat hun aantal niet zo groot was als hij verwacht had."¹⁰¹

2.3.2.2 Andere jongens die "niet weinig talrijk waren", nemen niet deel aan de ontspanning

Na die echt wel heel bondige evocatie van de "goeden" gaat de aandacht naar "anderen" van wie nog eens gezegd wordt dat ze "niet weinig talrijk waren."¹⁰² Die "anderen" bestaan uit of zijn verspreid over verschillende groepen.

- Sommigen van hen "staan eenzaam tegen een zuil geleund". "Anderen" lopen "op de trappen of in de gangen" of zitten "op de muurtjes aan de kant van de tuin" om "zich aan de gemeenschappelijke ontspanning te onttrekken."¹⁰³ Als enige beklemtoont deze lange versie het aspect "gemeenschappelijk."

Het zich verwijderen van de grote groep was don Bosco al langer een doorn in het oog geweest. Een van de besluiten die het eerste Algemeen Kapittel nam, formuleerde zijn ernstige bezorgdheid zo: "Wat heel veel zal bijdragen aan de zedelijkheid is dat men nooit vrije toegang verleent tot verborgen plaatsen."¹⁰⁴ Dat zijn plaatsen waar men zich verbergen kan, waar men zich aan het oog van opvoeders onttrekken kan. In de uitdrukking "gemeenschappelijke ontspanning" een allusie zien op de houding van medebroeders die niet aan de recreatie van de jongens deelnamen (vergadering van 16 november 1882) is misschien wat ver gezocht. Anderzijds toch niet helemaal onmogelijk.

- Verder zijn er jongens die "onder elkaar" lopen "fluisteren." Die laatste groepjes worden in het schrijven voor de

medebroeders bijzonder geïllustreerd. Dat gebeurt in een passage die plastisch weergeeft hoe de H. Aloysius in hun gezelschap zou reageren. Ze komt alleen in deze tekst voor en zinspeelt op het feit dat ze met gesprekken bezig zijn, die in die jaren als 'slechte gesprekken' gecatalogiseerd stonden. (9-10) Ze lijken op de jongens in het verhaal van april 1868 die te zien waren na de tweede opheffing van de sluier. Op hun voorhoofd stonden in het Latijn tekortkomingen op allerlei gebied te lezen. Bijvoorbeeld: "Onzedigheid, ergernis, kwaadaardigheid, hoogmoed, luiheid, gulzigheid, nijd, gramschap, wraakzucht, ongodsdienstigheid, ongehoorzaamheid, heiligschennis, diefstal." Daarom "moeten zij waken over hun ogen, slechte kameraden vluchten, zich onthouden van verderfelijke lectuur, slechte praat vermijden enz."¹⁰⁵ Voor don Bosco is de slechte praat een kwaal geweest, gelijkend op een zevenkoppige draak waar hij nooit alle koppen heeft kunnen van afslaan.¹⁰⁶

Hij heeft er niettemin zelf zijn uiterste best voor gedaan en hij heeft ook zijn medewerkers opgeroepen om hem in die strijd bij te staan. Vanaf het oorspronkelijke exemplaar aan don Rua in 1863 tot de laatste versie in 1885 heeft hij in de "*Vertrouwelijke raadgevingen*" aan de directeurs een belangrijke opdracht gegeven. Zij moesten "met de leraren, assistenten, de hoofdverantwoordelijken van de slaapzalen en de wandelingen enkele keren vergaderen en aan allen vragen dat ze zich zouden inspannen om de slechte (onbetamelijke) gesprekken te verhinderen." Dezelfde zorg moesten ze besteden wat de coadjuteurs en het dienstpersoneel betreft.¹⁰⁷ Onder raadgevingen van voor 1870 vinden we voor de jonge salesianen met betrekking tot de speeltijd deze: "Bij ieder groepje jongens moet een clericus zich op handige wijze aansluiten. Men moet zich goed in de geest prenten dat, als men het anders doet, de onbetamelijke gesprekken de harten zullen bederven."¹⁰⁸ Zo groot was zijn bezorgdheid dat zij doordrong tot in zijn werkje over het preventieve systeem (1877): "Hoog-

ste waakzaamheid is geboden om te beletten dat in het instituut kameraden, boeken of personen die slechte gesprekken voeren, binnengebracht worden.”¹⁰⁹

Minder expliciet, maar duidelijk genoeg wordt het in de tekst van don Francesca over het straffen (1883) aangeduid: “In sommige triestige gevallen, waar de leerling ergernis gegeven heeft.”¹¹⁰ Een gelijkaardige onthullende verhulling is hier in het schrijven aanwezig in de voorstelling van de H. Aloysius, het voorbeeld bij uitstek van de deugd van zuiverheid. In het gezelschap van die jongens zou hij “rood van schaamte geworden zijn.”

Het mag dan ook niet verwonderen dat die constante zorg in het schrijven voor de medebroeders in Valdocco extra onder de aandacht gebracht wordt. Het gaat immers om het beschermen en bewaren van roepingen wat don Bosco zo na aan het hart lag met betrekking tot de vierde en vijfde jaren van het middelbaar onderwijs.

Het is wel verwonderlijk dat het nog niet aan bod kwam in de brief aan de jongens. Tijdens de nieuwjaarsmaand van 1874 schreef hij er ook aan hen onverbloemd over. Eerst aan de jongens in Borgo San Martino: “Ik vraag jullie een grote gunst (...) dat jullie allemaal je inspannen om slechte gesprekken te verhinderen en uit te bannen.” Daarna aan de vakleerlingen: “Vlucht de bron van de zonden, namelijk de slechte gesprekken die de goede zeden te gronde richten.”¹¹¹ Ter gelegenheid van een avondwoordje op 15 april 1877 stak hij niet onder stoelen of banken dat de “oorzaken van zijn ongenoege” hierin bestonden: “slecht gedrag, slechte gesprekken, slechte lectuur en verspreiding van slechte boeken.”¹¹² De jaartallen tonen aan hoe ononderbroken hij die strijd voerde.

Toch is don Lemoyne in de brief van 10 mei 1884 vrij trouw gebleven aan zijn eerste ontwerp (C) zodat het voor de jon-

gens soberder, niet zo overtrokken overkomt als nu in het schrijven voor de volwassenen.

Het zijn de jongens die zich van de groep verwijderden of het gezelschap van de opvoeders trachtten te vermijden die don Bosco meer dan eens "pijn aan het hart deden." Van een avondwoordje maakte hij al in 1861 gebruik om zijn hart te luchten. "Er zijn verscheidene jongens die sinds het begin van het jaar in het Oratorio verblijven en ik ken hen bijna niet. Dat verdriet mij. Er zijn hier in huis twee uitersten. Sommige jongens zijn altijd om me heen, anderen komen niet alleen niet in mijn buurt, maar zodra ze mij zien, slaan ze op de vlucht (gaan ze ervandoor). Dat stemt me triest."¹¹³ Dat overkwam don Bosco dus ook in die heerlijke tijd. Het zal hem nog wel overkomen zijn. En hij zal er dan niet minder om "gezucht" hebben. Wat de vermelding van die negatieve groepen nog begrijpelijker maakt.

2.2.3.3 Sommige spelende jongens doen lusteloos mee

In laatste instantie wordt van de jongens die speelden, nog iets meer gezegd. "Enkelen van hen" deden zo "lusteloos mee" dat het overduidelijk was dat ze "geen zin in de ontspanning hadden." Zo wordt de beschrijving van het speelplaatsgebeuren op een minder galante manier afgesloten. De redacteur keert immers terug naar een onderdeel van het tafereel dat hij al te berde bracht, namelijk naar dat over de vele jongens die nog wel aan het spelen waren. Die kanttekening op het einde verzwakt natuurlijk de eerdere relativering, maar versterkt wel de afwezigheid van blijheid en de aanwezigheid van lusteloosheid en verveling. Wat de schrijver op die manier ook gewonnen heeft, is weer eens een vorm van de stijlfiguur inclusio. De beschrijving van de groepen zit op die manier immers weer eens ingesloten: in het begin: "kon men lusteloosheid en verveling lezen" en op het einde: "waren enkelen zo lusteloos." Waar het einde van het avondlijke verhaal in

1868 perspectiefrijk was, daar laat de beschrijving van de verschillende groepen in 1884 een ontmoedigende en vrij pessimistische indruk na.

2.3.3 Nabeschouwingen in dialoogvorm

In tegenstelling tot de brief aan de jongeren volgt de commentaar van Buzzetti nu (in D) onmiddellijk op de beschrijving van de soorten in het oog springende groepen. In de brief van 10 mei 1884 integendeel was de aandacht van don Lemoyne op dat ogenblik van de tekst niet alleen gegaan naar het gedrag van de jongens, maar ook naar dat van de salesianen. Frappant voor de opvoeders was daar geweest dat “te midden van de jongens maar heel weinig clerici en priesters te zien waren” en dat “de oversten niet meer de ziel van de speeltijden waren.”¹¹⁴ In overeenstemming met de ontwerpredactie (C) zullen die twee aspecten van de toenmalige situatie op de speelplaats pas in een tweede luik van de beschrijving voor de salesianen zelf belicht en becommentarieerd worden.

2.3.3.1 Enkele gevolgen van die lusteloosheid onder de jongens

De commentaar wordt ingeleid met de vraag van Buzzetti: “Heb je je jongens gezien?” (Zoals hiervoor al beklemd met het informele “je.”) Daarop antwoordt don Bosco “Ik zie ze”, alsof hij voortgaat met hen te observeren en hij antwoordt in deze versie “met een zucht.” Zo onderstreept de schrijver nu hoe pijnlijk het zien en nog zien van “de lusteloosheid in die recreatie” voor don Bosco was en is. Hij raakt maar niet los van de indruk “lusteloosheid” die in zo een schril contrast staat met de door hem gewenste “levendigheid.”

Aan de zucht van don Bosco beantwoordt de uitroep van Buzzetti: “Wat verschillen zij van hoe wij vroeger waren!” Hier brengt Buzzetti het idee “verschillen” in het gesprek. Dat

strookt volkomen met de notities in A. Daar zei hij immers: "Het verschil tussen die van nu en die van vroeger" en: "Maar tussen die van vroeger en die van tegenwoordig bestaat een aanzienlijk verschil." In de brief aan de jongens werd die vraag echter don Bosco in de mond gelegd. Hij vraagt inderdaad: "Maar vanwaar dan dat verschil?" (12) Die wijziging tegenover A paste daar in het verloop van het gesprek dat volgde op de beschrijving van het eerste luik van het tweede speelplaatsgebeuren. Het is een van die aanduidingen, misschien kleine bewijzen, die aantonen dat de redacteur vrij omgaat met de gegevens die hij ter beschikking kreeg.

Buzzetti doet er nog een schep bovenop. Hij plaatst "zij" scherp tegenover "wij." De uitroep "wat verschillen zij van hoe wij" suggereert inderdaad niet weinig. Er komt zelfs niet de minste nuancering, niet het minste milderen. Iets wat tijdens de voorbereiding van het feest van Allerheiligen in 1876 wel gebeurde. In die periode verliep ook niet alles naar wens. En dat liet don Bosco op een avond horen. Ook toen stelde hij heden en verleden scherp tegenover elkaar, zij het op het gebied van de religieuze beleving: "Ik herinner me sommige jongens, zoals Domenico Savio, Magone, Besucco en anderen die deze novene met grote inzet en buitengewone vurigheid deden. (...) Maar dat elan van toen is er (nu) niet. Toen heerste er een algemene vurigheid." Naar aanleiding van dat contrast stelde hij op dat ogenblik echter de vraag: "Maar jullie zullen vragen: waaraan is dat te wijten?" En het genuanceerde antwoord was: "Het ligt misschien aan die arme don Bosco, die niet meer tot zijn jongens weet te spreken en er niet meer in slaagt zich verstaanbaar te maken zoals toen. Of ligt het aan jullie die hem niet meer begrijpen of hem niet meer willen begrijpen zoals de vroegere jongens dat deden. Of het nu aan de ene kant ligt of aan de andere of een beetje aan beide kanten tegelijk wil ik nu niet weten."¹⁵ Die aanpak getuigt in elk geval van grote zin voor realiteit en van terughoudendheid wat oordelen en veroordelen betreft. De schuld

wordt vooralsnog aan geen van beide betrokken groepen toegeschreven.

In tegenstelling tot die keer in 1876 wordt voor de salesianen de vraag naar de oorzaken van de verschillen tussen nu en vroeger niet gesteld. Dat gebeurde logischerwijze overigens wel onmiddellijk in de verzonden brief van 10 mei. In het schrijven voor de medebroeders zal dat pas wat verder en in een andere samenhang gebeuren.¹¹⁶ In tegenstelling tot de brief aan de jongens waarin terecht naar de oorzaak gevraagd werd, begint Buzzetti hier zonder verwijl aan een reeks van zes kwalijke gevolgen van de lusteloosheid. Het zijn de symptomen die don Lemoyne in het begin van het handschrift B al op één na kort en bondig opgesomd had en daarna in C soms nader toegelicht en nog met één belangrijk gevolg aangevuld had. Dat juist op de gevolgen van een lusteloze recreatietijd gefocust wordt, bewijst op een heel eigen wijze hoe belangrijk levendig spel en vrolijke ontspanning voor don Bosco waren.

- Het eerste negatieve gevolg is zichtbaar op het gebied van de godsdienstige praktijk: lauwheid of lusteloosheid of *gebrek aan vurigheid bij het ontvangen van de sacramenten*. Het manuscript D specificiert “heilige” sacramenten en wijst daardoor nog uitdrukkelijker op de pijlersacramenten biecht en heilige communie. Het zijn de twee sacramenten die in de levensbeschrijvingen van D. Savio, M. Magone, Fr. Besucco en Severino een heel belangrijke rol toebedeeld kregen.

- Het tweede: *de verwaarlozing van de godsvrucht oefeningen in de kerk*. Niet alleen in de kerk zoals in B en C, maar ook “op andere plaatsen.” Weer een voorbeeld van de vrijheid die de redacteur zich in de voortgezette uitwerking veroorlooft.

- Het derde, ook religieuze gevolg houdt evenzeer verband met de overheersende sfeer van lusteloosheid. In zulke

sfeer kunnen jongens zich niet goed voelen. Daardoor zijn zij *niet graag meer in het Oratorio* en vergeten ze zelfs dat “de Goddelijke Voorzienigheid” hen in het Oratorio “met alle mogelijke weldaden overstelpt” (B). Die weldaden worden in C en D nader omschreven: “alle goeds voor lichaam en ziel en voor het verstand.” Alles, hun lichamelijke gezondheid, hun religieuze opvoeding en hun intellectuele vorming, hun “tijdelijke en eeuwige welzijn” hebben ze te danken aan de goedheid van God. Maar dat besef sterft in de gegeven omstandigheden uit.

- Waar de vlam van de godsdienstigheid op een laag pitje gaat branden, dooft ook *het vuur van de religieuze roepingen*. De verwijzing naar dat negatieve effect ontbrak nog in B. Daarin volgt nu de versie D de redactie C. Het element “roepingen” zal in gesprekken en discussies tijdens de maand juni 1884 in het Oratorio van Valdocco op een heel eigen wijze een hoofdrol spelen. Het is misschien niet overbodig te beklemtonen dat “velen” inderdaad een groot aantal betekent, maar anderzijds een zekere vorm van relativering is.

- Een vijfde gevolg van de malaise laat zich gevoelen in de “*ondankbaarheid*” van de jongeren tegenover hun oversten. Hoe of waardoor die ondankbaarheid zich uit, wordt niet meegedeeld.

- Dan is er de “*geheimzinnigdoenerij*.” Die werd tevoren, tijdens de schets van de verschillende groepen jongens wel uitvoerig en vrij pathetisch beschreven, in het bijzonder via de uitweiding over de “slenterende en fluisterend pratende groepjes.” Die geheimzinnigdoenerij moet don Bosco en ook don Lemoyne erg dwars gezeten hebben. Dat trad hiervoor aan het licht in de citaten met betrekking tot “de slechte gesprekken.” Zo dwars dat er na de opsomming van de overige niet direct uit het schouwspel afleidbare gevolgen nog eens

extra de aandacht op gevestigd wordt.

▪ Hetzelfde kan enigszins gezegd worden van het “gemor” of de *kritiek* die samen met de geheimzinnigdoenerij de reeks bij name genoemde gevolgen afsluit. Zij lijken uiteindelijk aan de basis te liggen van “alle andere betreuenswaardige gevolgen.” Of denkt de redacteur toch nog aan een aantal andere uitwerkingen waarop niet ingegaan wordt?

Gemor of achterbakse kritiek heeft don Bosco meer dan eens betreurd, aangeklaagd en met woord en daad bestreden. In november 1873, bij het begin van het schooljaar, sprak hij over “de tucht onder de leerlingen.” Wat de assistenten betreft, schreef hij toen het volgende voor: “Zij moeten met de grootste zorg het gemor tegen (de afbrekende kritiek op) de oversten of de gang van zaken in huis verhinderen. En ze zullen speciaal aandringen en niets onverlet laten om slechte gesprekken te voorkomen.”¹¹⁷ De tweede van zijn grote zorgen was hiervoor al te horen. De eerste met de uitdrukking “met de grootste zorg” is werkelijk niet minder insisterend dan de tweede met “speciaal aandringen.” Het twaalfde deel van de *Memorie biografiche* heeft een hoofdstuk met de titel “le mormorazioni” (het morren of kritiseren). Het bevat twee langere stukken van een avondwoordje dat don Bosco op 23 januari 1876 hield.

Het eerste deel is een vrije bewerking van de parabel van Jezus over de zaaier. Zo zijn er bijvoorbeeld wel de vogels die er met zaad vandoor gaan, maar zij “betekenen” in zijn toepassing “het gemor”, de kritiek naar aanleiding van een of andere preek of goede lectuur. “Wanneer men een preek gehoord heeft die een goede uitwerking zou kunnen hebben, komt men bij zijn kameraden. Een van hen maakt een aanmerking over een gebaar, de stem, een woord van de predikant en zie weg zijn al de vruchten van de preek. (...) Een derde lacht met zijn Italiaans [dat van de predikant] en verdwenen zijn al de

vruchten van het sermoen. Hetzelfde dient gezegd van goede lectuur waarvan de goede invloed door negatieve kritiek verhinderd wordt. Kritiek en gemor zijn des te slechter omdat zij doorgaans in het verborgene woekeren en opgroeien, op een plaats waar wij ze niet verwachten." Die uitspraak roept natuurlijk de geschetste geheimzinnigdoenerij tijdens de recreatie op. "Wanneer er echter gemor en kritiek is, of kwaadsprekerij of iets dergelijks, dan is er weinig of niets dat standhoudt. Alles wordt direct weggedragen. En wie moet in zijn handen klappen, aandringen, roepen, waken, opdat die kritiek, die slechte gesprekken niet gevoerd worden? U [is don Bosco zelf] weet het wel. (...) Prenten jullie het goed in je geest, mijn beste jongens, dat jullie op elke wijze onder elkaar het kritiseren als een buitengewoon groot kwaad moeten vermijden, door het te vluchten als de pest. En jullie moeten het niet alleen zelf vermijden, maar jullie moeten ook met al jullie krachten proberen dat ook anderen het vermijden." En in een kort onderhoud na die toespraak verklaarde hij aan enkele salesianen: "Men moet erop letten de kritiek te vermijden en te doen vermijden en algemeen gesproken alle wanordelijkheden, vooral de slechte gesprekken. (...) Ik wil dat jullie zouden weten en onthouden dat ik met het woord 'gemor' (kritiek) niet enkel bedoel dat men echt kwaadsprekt van iemand, maar ieder gesprek, iedere woordspeling, ieder woord dat bij een kameraad de vrucht van het woord van God kan verminderen."¹¹⁸ Met die laatste uitspraak keerde hij terug naar de kern van zijn uiteenzetting van die avond.

Gebrek aan openheid en vrijmoedig contact moeten hem erg tegen de borst gestoten hebben en bedroefd. Was hij toch de opvoeder die de jongens uitnodigde "geen geheimen" tegenover hem te koesteren zoals hij geen geheimen had voor hen. "Hij droeg het hart op de tong" en trachtte hen te overtuigen dat zelf ook te doen.¹¹⁹

2.3.3.2 Het tweede gedeelte van de commentaar van Buzzetti ontwikkelt het antwoord op de vraag van don Bosco: "Hoe kunnen wij mijn dierbare jongens opnieuw bezielen?"

Op de uiteenzetting van Buzzetti reageert don Bosco als volgt: "Ik begrijp het, ik versta het." Terecht heeft G.B. Lemoyne uit de versie B "Ik zie het" weggelaten, want van de meeste gevolgen was tevoren eigenlijk niets te zien geweest. Voor don Lemoyne en don Bosco is de weerslag van de situatie tijdens de ontspanning op de religieuze beleving in de kapel "en elders", op de roepingen en de relaties met de leraren en opvoeders echter evident. Don Lemoyne moet don Bosco heel goed aangevoeld hebben. Don Bosco is een man van de praktijk. Het is dan ook niet meer dan normaal dat hij hier zonder dralen de vraag stelt naar de manier waarop geredieerd kan worden. Het is ook normaal dat hij daarbij denkt dat hij samen met zijn medewerkers handelend moet optreden. En het is niet minder normaal dat naar zijn ervaring en opvatting het remediëren neerkomt op het herstellen of hervinnen van de recreatiesfeer van vroeger. Hij spreekt direct van herstel, dat wil zeggen van "terugkrijgen" van de sfeer die uitmuntte door "levendigheid, vrolijkheid en uitbundigheid". Het is de sfeer die hem in het tafereel van vóór 1870 zo onweerstaanbaar in de ban gehouden had. Het kenmerkt de kwintessens van zijn "systeem."

Dat de jongens zelf schuldig zouden kunnen zijn en bijgevolg een bijdrage moeten leveren, komt hier niet bij hem op. In de brief aan de jongens was dat wel het geval. Dat zal blijken bij de bepreking van het weldra volgende gedeelte dat ik de titel tussenstuk zal geven. Het zal ook aan bod komen tijdens de behandeling van het tweede grote, aangehechte deel van de lange versie.

- Het redmiddel heet “l’amore” (de liefde, genegenheid)

De enige remedie die Buzzetti aanreikt, heet liefde. In het Italiaans is dat in de drie versies (B, C en D) op die plaats in de commentaar van Buzzetti “l’amore.” Dat is een onverwacht middel. Hoe onverwacht dat is, valt te vernemen in de loop van het verdere gesprek. Wat hij precies bedoelt, vraagt inderdaad meer dan één woord uitleg. Daar krijgen de toekomstige lezers van het schrijven geleidelijk vat op dankzij een boeiend opgebouwde tegenstelling. Aan de ene kant wordt klaar wat “amore” niet is, en aan de andere kant kan het inzicht groeien in wat “amore” wel inhoudt. Om concreet te maken wat “liefde” is, zal het schouwspel op de speelplaats zelfs opnieuw moeten bekeken worden.

- Verheldering van het begrip door te laten ontdekken wat “amore” niet is

Om te verhelderen wat voor Buzzetti “amore” niet is, mag don Bosco zelf beginnen met duidelijk te maken wat voor hem altijd wezenlijk geweest is als hij over liefde sprak of schreef. Dat is het begin van de socratische weg die don Lemoyne hier volgt.

- Krachtig pleidooi pro domo van don Bosco, dat echter op een verkeerde interpretatie van “amore” berust

Don Bosco mag een betoog houden dat klinkt als een stevig pleidooi pro domo. Hij geeft een overzicht van wat hij zo wat veertig jaar lang allemaal voor zijn jongens gedaan heeft. Zijn opsomming is een explicitering van “alle goeds voor het lichaam, voor de ziel, voor het verstand waarmee de Goddelijke Voorzienigheid de jongens overstelpt.”¹²⁰ Het zijn weldaden die in het handschrift B concreet uitgeschreven stonden (13). Het is tegelijk een concretisering van een van de tien *Algemene Artikels* uit 1877. Die bepaalde regel hield de salesianen

voor "dat iedereen moet zorgen dat hij graag gezien wordt... Hij zal dat grote doel bereiken als hij met woorden en meer nog met daden zal te verstaan geven dat al zijn bezorgdheid uitsluitend gericht is op het geestelijke en tijdelijke voordeel van zijn leerlingen."¹²¹

De zelfverdediging komt haast letterlijk overeen met wat don Lemoyne tijdens het verblijf in Rome enkele dagen tevoren al in de derde persoon opgetekend had. Op 23 april 1884 schreef hij aan don Rua: "Ieder ogenblik ziet men hoeveel hij van ons houdt en hoeveel offers, vernederingen hij voor zijn zonen ("figliuoli") verdraagt. Als hij me soms over zijn verleden vertelt, glimlacht hij. Maar wie naar hem luistert, voelt zijn hart ineenkrimpen. Hoeveel heeft hij gedurende veertig jaar afgezien! Dat zou een onderwerp moeten zijn om over te preken aan allen. En aan groten en aan kleinen omdat men er jammer genoeg niet aan denkt. En soms klagen we over dingen die ons schijnen te ontbreken, zonder er stil bij te staan hoeveel het don Bosco kostte om ons te verschaffen wat we hebben."¹²² Als don Lemoyne het in de brief aan don Rua over "zonen" heeft, dan betreft dat zowel "groten" als "kleinen." En als hij meent dat erover gesproken of gepreekt moet worden, dan neemt hijzelf hier het voortouw.

De passage in het schrijven maakt hij aangrijpender door don Bosco zelf het woord te verlenen en hem te laten besluiten dat "hij alles gedaan heeft wat in zijn macht lag." Daar valt natuurlijk een zwaar accent op "gedaan", dus op doen. Het is allicht niet overbodig erop te wijzen dat in de drie versies don Bosco zijn inspanningen gedaan heeft voor het welzijn van de jongens. Zij en zij alleen worden vermeld. "Zij zijn het voorwerp van de genegenheid van heel zijn leven." Ongemerkt treedt met het woord "affetto" een heel ander aspect van de liefde op de voorgrond. Die uitdrukking herinnert aan een alinea van de inleiding tot zijn *"Il Giovane Provveduto."* Daar klonk het van de beginjaren van zijn apostolaat af: "Mijn

dierbaren, ik houd van jullie met heel mijn hart en het volstaat (voor mij) dat jullie jong zijn om jullie heel graag te zien.”¹²³ De liefde die van het hart uitgaat, de gevoelscomponent van de liefde was een constante in zijn leven. Die wordt hier echter overheerst door de tomeloze inzet, het mateloze toegewijd zijn, met andere woorden door de christelijke caritas.

- Wederwoord van Buzzetti

Op de stevige bewijsvoering van don Bosco reageert Buzzetti heel koeltjes: “Ik heb het niet over jou!” Met die reactie lijkt Buzzetti de actieve interpretatie van don Bosco van wat liefde is te aanvaarden. Hij laat don Bosco althans in de overtuiging dat hij op het goede spoor zit door eerder ontwijkend te reageren. Met de aanduiding en benoeming van het heilmiddel heeft hij zo te horen immers niet zijn overste zelf op het oog gehad. De reactie van Buzzetti moet bij don Bosco wel zo overkomen dat niet hij werkelijk tekortgeschoten is, maar anderen. Meer is niet nodig om don Bosco onraad te laten ruiken. Als Buzzetti het niet op hem gemunt had, dan kan het in gebreke blijven dat zijn gesprekspartner suggereerde, enkel op zijn naaste medewerkers slaan. Maar dat kan don Bosco evenmin over zijn kant laten gaan.

- Don Bosco pleit ten voordele van zijn medewerkers

Met dezelfde krachtadigheid neemt hij het nu voor hen op. Ook zij geven zich immers ten volle, hoe jong ze vaak nog zijn. Hun totale toewijding ten bate van de jongens moet toch voor allen zichtbaar zijn dankzij hun dagelijkse inzet, hun studie en werk. Die verdediging sluit naadloos aan bij zijn nieuwjaarsbrief van 6 januari 1884. Daarin had hij slechts enkele maanden geleden zijn medewerkers nog geprezen. Met lovende bewoordingen: “Ik zeg jullie dus dat ik heel tevreden ben over jullie, over de ijver waarmee jullie alle mogelijke werk aanpakken. Zelfs door jullie zware inspanningen te ge-

troosten met het doel de meerdere eer van God te bevorderen in onze huizen en onder de jongens die de Goddelijke Voorzienigheid ons iedere dag toevertrouwt.”¹²⁴

Ter gelegenheid van de viering van zijn naamfeest had hij het in juni 1875 ook voor hen opgenomen. Hij deed het toen zo: “Ik, en ik heb het jullie al bij andere gelegenheden gezegd, ik heb mijn leven helemaal aan jullie gewijd. En wat ik over mezelf zeg, zeg ik ook over al jullie oversten die mij helpen om jullie zielen te redden. Zoals we er ook moeten onderverstaan dat jullie wat jullie over mij zeggen (namelijk dat ik werk, dat ik mij inspan, dat ik mij opoffer), jullie niet bedoelen te zeggen over mij in het bijzonder, maar over allen die zich met mij afsloven voor jullie welzijn. Intussen verzeker ik jullie dat ik alles wat ik voor jullie kon doen, ook altijd gedaan heb. Ik kan jullie niet beloven nog meer te doen, maar ik beloof jullie voort te gaan met te werken voor de jeugd zolang de Heer mij in leven wil houden.”¹²⁵ En dat gold natuurlijk voor allen die zich naar zijn voorbeeld zonder enig voorbehoud aan het welzijn van de jongens wijdde.

In de definitieve tekst beperkt de schrijver zich tot de twee genoemde aspecten: studeren en werken. (B, de eerste redactie, was rijker gestoffeerd.) De keuze van die aspecten van hun leven is niet willekeurig, want ze laat openheid voor wat volgt.

- Verheldering van het begrip: de kern van wat hij met “amore” bedoelt, van wat de kern wel is

Van die openheid maakt Buzzetti inderdaad gebruik om te proberen door te stoten tot de kern. Hij ziet dat alles en hij weet het, hij geeft er zich rekenschap van. Maar, zo stelt hij: “Dat volstaat niet.” Meer nog: “Het beste ontbreekt nog.” Na zo een intrigerende, uitdagende uitspraak valt vanzelfsprekend de volgende ongeduldige vraag: “Wat ontbreekt er dan wel?”

(14)

De uitleg die daarop volgt, klinkt misschien eenvoudig en klaar, maar is werkelijk niet zo voor de hand liggend. Het antwoord komt veeleer raadselachtig over. Enerzijds bevestigt Buzzetti don Bosco's interpretatie van de liefde: de jongens moeten "bemind worden". Don Bosco en de zijnen doen er dus goed aan van de jongens te houden met onbaatzuchtige, zichzelf totaal vergetende en wegschenkende liefde, zoals hij en de zijnen die beleefd hebben en beleven. Er volgt echter een "maar". Inderdaad: "De jongens zelf moeten beseffen [begrijpen, zich ervan bewust zijn], dat ze bemind worden." Het Italiaanse woord "conoscere" mag normaal gesproken als verstandelijke activiteit "inzien, snappen" verstaan worden. Net zoals hiervoor in het citaat uit de tien *Algemene Regels*. Het betreft dus onverwachts de houding van de jongeren zelf. Het ontbrekende, het beste lijkt nu van hen te moeten komen. Vraag is echter of Buzzetti het zo bedoelt.

Don Bosco laat zich alleszins meeslepen. Hij grijpt dat beseffen aan om als het ware gepikeerd te vragen of "ze geen ogen in hun kop (hoofd) hebben." Die stevige uitval wordt slechts schijnbaar onmiddellijk wat gemilderd met de omslachtige uitdrukking: "Hebben zij dan niet het licht van de intelligentie?" Eigenlijk is dat niet minder hard. Het betekent immers dat ze hun verstand niet gebruiken. En hij eindigt met zijn ontgoocheling en ongeloof nog eens te luchten. Hij vraagt hoe het in godsnaam mogelijk is dat ze "niet zien [niet inzien] dat men alles wat men doet, allemaal uit liefde voor hen doet?"

Met die heftige reactie komt don Bosco terug op de hoofdgedachte van zijn zelfverdediging en het pleidooi ten voordele van zijn medewerkers. En zo verradt hij hoe hij vastzit in zijn opvatting over wat liefde is. Een reden te meer voor Buzzetti om versterkend te herhalen dat aan die opvatting iets ont-

breekt en dan eindelijk de betekenis van zijn uitspraak “dat de jongens zelf moeten beseffen [begrijpen] dat ze bemind worden”, te verhelderen.

Zo effent de schrijver op een handige wijze de weg naar het eigenlijke nieuwe inzicht. De vraag die don Bosco nu stelt, is immers niet meer algemeen “Wat ontbreekt er dan wel?” maar specifiek en vooral op zichzelf en zijn medewerkers betrokken: “Wat verlangt men dan van ons?” Het inzicht, dat door die vraag gesuggereerd wordt, is dat don Bosco en de salesianen de oplossing niet in de eerste plaats van de jongens moeten verwachten, zijzelf hebben de sleutel tot “hernieuwde bezieling” in handen. Zij moeten door iets meer, door “het beste” in te schakelen de jongens helpen begrijpen, helpen inzien. Het gaat er in feite niet om dat de jongens “moeten begrijpen”. Het gaat er wel om dat de jongens moeten kunnen bewust worden dat de opvoeders hen graag zien. De leraren, assistenten en oversten zijn verantwoordelijk.

Het is nochtans niet gemakkelijk om de pointe van Buzzetti’s inbreng in een vertaling tot haar recht te laten komen. Het oorspronkelijke manuscript B en de vertaling ervan stellen op de voorgrond dat de jongens moeten “bemind worden in de dingen die hun plezier doen”, in de dingen die ze graag hebben. De handschriften C en D en de omzetting ervan in het Nederlands leggen het accent hierop: “De jongens weten of voelen zich bemind” als de opvoeders, leraren en oversten “meedoen met de dingen waar zij [als jongeren] van houden.” Meedoen wordt in deze definitieve tekst toegevoegd als middel waardoor liefde zichtbaar wordt, waardoor ze voelbaar, ervaarbaar gemaakt wordt. Nog anders uitgedrukt en ook trouwer aan de Italiaanse versie, komt het hierop neer: “Als de jongens bemind worden in die dingen die zij graag hebben, door het feit dat men ingaat op [deelneemt aan] hun kinderlijke [jeugdige] neigingen, dan leren zij ook de liefde zien...” De leraren, opvoeders en oversten moeten “deelne-

men aan de dingen waarnaar hun kinderlijke (jeugdige) neigingen uitgaan." Dan pas kan het echt tot de jongens doordringen dat de salesianen hen graag zien. Dan pas kunnen ze gaan beseffen, doorhebben dat hun leraren, assistenten en oversten van hen houden. Ook als hun opvoeders aandringen op "tucht, studie en zelfverloochening." (15)

De tekst die met "deelnemen aan dingen waar hun jeugdige neigingen (of belangstelling) naar uitgaan" vervuld wordt, is misschien nog het best verstaanbaar via de raad die A.M. Teppa aan geestelijke opvoeders gaf. Het eerste deel van de studie heeft aangetoond dat de salesianen in de jaren tachtig zijn handboek geregeld raadpleegden. Hij schreef: "Wie wil verkrijgen dat de leerlingen van hem houden (...) moet hen tegemoetkomen en hen, voor zover hem dat mogelijk is, tevreden stellen in hun eerlijke verlangens. Hij moet oprecht deelnemen aan al hun lief [vreugdes] en leed [tegenspoed]."¹²⁶ In de Italiaanse versie van het antwoord van Buzzetti is de gelijkenis opvallender dan in de vertaling, omdat "partecipare" (deelnemen) dichter ligt bij "prenda parte" van A.M. Teppa en het vervolg "piacciono poco" op zijn beurt dichterbij het substantief "piaceri" ("wensen, lusten") van A.M. Teppa.

Daarnaast zal als verschil tussen beide teksten opvallen dat Buzzetti uitweidt over het effect van die vorm van liefde: de jongeren zullen niet anders kunnen dan "de genegenheid (de gevoelsliefde) leren zien in dingen die hun van nature weinig aanstaan." Ze zullen ontdekken dat de volwassenen ook die zaken voorschrijven en vragen omdat ze gedreven worden door liefde voor hun bestwil, voor hun welzijn.

Ter illustratie van wat in deze passage bedoeld wordt, past hier het verhaal van een ontmoeting en gesprek van don Bosco met kardinaal Tosti tijdens zijn eerste verblijf in Rome in 1858. Don Bosco moet aan dat voorval zoveel plezier beleefd

hebben, dat hij er tegenover zijn jonge medewerkers niet kon over zwijgen. Zo kon die anekdote een deel worden van het prettige patrimonium in Valdocco. Maar het kan ook dat don Lemoyne er pas later over gehoord heeft, toen hij in vertrouwelijke, maar gerichte gesprekken met don Bosco hem aan het vertellen trachtte te krijgen over het verleden. De gebeurtenis heeft haar beslag gekregen in het vijfde deel van de *Memorie biografiche*. Terwijl hij op voorstel van kardinaal Tosti in een koets een wandeling met hem maakte, zei don Bosco: "Kijk, Eminentie, het is onmogelijk de jongens goed op te voeden, als ze geen vertrouwen hebben in de oversten." Daarop vroeg de kardinaal hoe men dat vertrouwen winnen kon. En don Bosco: "Door ervoor te zorgen dat ze naar ons toekomen, door iedere oorzaak die hen van ons verwijderd, weg te nemen." Gevolgd door de logische vraag van de kardinaal: "En hoe kan men ervoor zorgen dat ze naar ons toekomen?" En dan het don Bosco zo eigen antwoord: "Door zelf naar hen toe te gaan, door te proberen ons aan te passen aan hun verlangens ("gusti") en ons aan hen gelijk te maken." Daarna stelde don Bosco voor om de proef op de som te nemen op de Piazza del Popolo waar vele jongens samenkwamen. De kardinaal was er wel voor te vinden en don Bosco slaagde in zijn experiment.¹²⁷

- Aandringen van don Bosco: "Wil dat nader verklaren!"

Strikt genomen heeft Buzzetti nog altijd niet eenduidig gezegd waarin de liefde bestaat die hij als heilmiddel aangewezen heeft. Vandaar terecht het aandringen van don Bosco: "Wil dat nader verklaren!" Het uitroepteken staat er niet zomaar. Het is voor hem nog niet helder genoeg.

- B.** Tweede luik van het tafereel met de lusteloze ontspanning in 1884 met de schijnwerpers op de salesianen

2.4 Hetzelfde tafereel op de speelplaats, nu gefocust op de salesianen

2.4.1 Inleiding: aanmaning tot scherper toekijken

Anders dan in de proefredacties B en C stelt Buzzetti het ongeduld van don Bosco hier niet langer op de proef. Hij zal hem even helpen. Niet zozeer met te praten als met sprekende beelden te tonen. Zonder verder uitstel nodigt hij hem uit om opnieuw naar de lusteloze recreatie op de speelplaats te kijken. Nu vanuit een andere invalshoek.

Die andere invalshoek wordt niet onmiddellijk zichtbaar, omdat Buzzetti don Bosco aanraadt de jongens te observeren. Met zijn eigen woorden: "Wil eens goed naar de jongens kijken." Daarbij spreekt hij don Bosco opnieuw met de beleefdheidsvorm "u" aan. Zoals dat voor zijn allereerste vraag het geval was. (8) In de kladredacties B en C mocht hij ook in deze fase van het gesprek nog het vertrouwelijke "je" gebruiken. In dit schrijven is de redacteur (nog) minder consequent met de voornaamwoorden.

Het heeft er veel van weg dat het schouwspel op de speelplaats intussen op de achtergrond is blijven stilstaan en nu weer bewegend ingevloed wordt. Don Bosco ziet aanvankelijk dan ook niets nieuws en komt daar ook eerlijk voor uit met de vraag: "En wat valt er speciaals te zien?"

Naar aanleiding van zo een evidente blindheid mag Buzzetti zich een scheutje ironie veroorloven. In zijn oratio pro domo heeft don Bosco geroemd op het feit dat hij zich "goed veertig jaar" met hebben en houden voor de jeugd ingezet heeft. Nu mag "de oud-leerling met de baard" hem laten verstaan dat het hem verwondert dat "zoveel jaren in de opvoeding" hem niet meer inzicht gegeven hebben. (Letterlijk: "U bent al zoveel

jaren met de opvoeding van jongens bezig en u begrijpt het niet?") Hij zal hem dan maar even op de goede weg zetten. Don Bosco moet "scherper" toekijken. Echter niet door nog eens de gedragingen van de jongens te volgen. Met die eerdere uitnodiging kon hij don Bosco ondanks al diens ervaring blijkbaar op het verkeerde been zetten. Hij moet als opvoeder ook en vooral naar de salesianen kijken. Ja, naar "onze" salesianen. In B en ook in C luidde het nog "Waar zijn je (!) salesianen?" Buzzetti blijft niet langer de objectieve gids, hij wordt de betrokken medebroeder. Hij schaaft zich aan de zijde van don Bosco. Hij weet wat voor pijnlijke confrontatie zijn vereerde leider te wachten staat.

2.4.2 Tekortkomingen van de salesianen op het gebied van de assistentie, de opvoedende aanwezigheid bij de jongens

- Weinig priesters en clerici onder de jongens aanwezig

Wat don Bosco vanuit die invalshoek het eerste opvalt, is dat "slechts erg weinig priesters en clerici zich onder de jongens mengden." Vervolgens dat er "nog veel minder [salesianen] aan de ontspanning deelnamen." En niet minder erg, "dat de oversten niet meer de bezielers (de initiatiefnemers) van de ontspanning waren."

- Waar ze dan wel waren? Wat deden ze dan wel?

- Sommigen, ja "het merendeel, wandelde en praatte met elkaar" zonder aandacht te besteden aan wat de jongens deden. Het merendeel, de meesten lijken de triestige opvolgers te zijn van degenen die bij het begin van het schooljaar 1882-1883 gewaarschuwd werden "om de speeltijd niet onder elkaar door te brengen, maar met de jongens."¹²⁸ Of ging het misschien nog om dezelfde personen? Ook hier lijkt de redacteur en met hem don Bosco te alluderen op gegevens uit die zo belangrijke vergadering.

- Weer andere salesianen keken ongeïnteresseerd naar de recreatie.

▪ Nog anderen “hielden toezicht van op een afstand” zonder tussenbeide te komen waar dat nodig was, zodat de jongens niet geassisteerd werden.¹²⁹ Met andere woorden er waren er nogal wat die een essentieel element van de assistentie, namelijk de constructieve aanwezigheid onder de jongeren tijdens de speeltijd, aan hun laars laptten.¹³⁰

De zinnen over het tekort aan opvoedend optreden door zich niet onder de jongens te mengen, onder elkaar te praten en niet te waarschuwen zijn nieuwe, latere stukken in het handschrift D. Ze zijn noch in B noch in C te vinden.

▪ Die toevoegingen brengen meteen een andere inlassing met zich mee. Een soort uitzondering. Er is inderdaad nog een of andere overste te zien die niet laat betijen. Zij behoren niet tot “het merendeel”, tot de “niet-geïnteresseerden”, tot degenen “die van op een afstand toezicht hielden.” Op zich genomen is dat natuurlijk uitstekend, maar zij verbodden hun ingrijpen dan weer door het op een manier te doen die in de geest van don Bosco niet door de beugel kan. Zij komen op dreigende toon tussenbeide. En wat had don Bosco in zijn uiteenzetting over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*” echter aan de kaak gesteld? Dat juist bij de toepassing van het repressieve systeem “de woorden en het uiterlijk van de oversten streng zijn en veeleer dreigend”?¹³¹ En had hij in het begin van het tweede Algemeen Kapittel zijn toehoorders niet gekapitteld met de inleiding: “Een volgende zaak waarvoor wij ons moeten inzetten is de geest van christelijke liefde en zachtheid (minzaamheid, vriendelijkheid) van de H. Frans van Sales. Hij (die geest) verzwakt bij ons en voor zover ik in verschillende huizen heb kunnen constateren, gaat hij vooral in de scholen achteruit.”¹³²

▪ Het op zichzelf goed bedoelde, maar in wezen laakbare optreden van een of andere overste wordt verder aangevuld

met de vaststelling dat enkele salesianen positiever ingesteld zijn. Zij zetten stappen om "zich bij een groepje jongens aan te sluiten." Zij slagen echter niet in hun pogingen. De jongens zelf houden hen er liever buiten. Dat er in 1884 zulke jongens zijn, is echter geen nieuwe of uitzonderlijke situatie. Don Bosco moet er herhaaldelijk mee geconfronteerd geweest zijn. Anders zou hij in het *Reglement voor de huizen* (1877) niet dit artikel hebben opgenomen: "Slecht handelen zij die zich nooit laten zien door de oversten. Ja, zij verbergen zich en gaan ervandoor als zij [namelijk de oversten] aankomen."¹³³ Dat artikel kwam niet uit de lucht vallen. In een avondwoordje in juni 1875 uitte hij zijn ontevredenheid. Het was een avondlijk woord in dialoog- of interviewvorm. Don Barberis stelde vragen en don Bosco antwoordde. Hij zei: "Het zijn diegenen, mijn beste jongens, die zich voor hun oversten gesloten houden. Zij leggen hun hart niet bloot, zij zijn niet oprecht. Wanneer ze een overste zien aankomen, zullen ze, liever dan hem te ontmoeten, een andere kant opgaan. (...) Ik kon zeggen: jij hebt geen vertrouwen in je oversten, jij opent hun je hart niet. Welnu, onthouden jullie dit allemaal goed: een zaak die jullie meer goed kan doen is deze, voor jullie oversten je hart blootleggen, veel vertrouwen in hen hebben en vrijmoedig oprecht zijn."¹³⁴

Door nu het gedrag van die jongeren tegenover hun oversten te beschrijven, verschuift de schuld weer naar de jongens, waar het hier toch om de volwassenen gaat. Daarom past dat stukje wel in de brief aan de jongens, waar het, om een betere organische samenhang te realiseren, eigenlijk nauwer zou hebben moeten aansluiten bij de beschrijving van de gedragingen van "de fluisteraars." Het is er haast een variante van. In het schrijven voor de salesianen heeft dat ontwijkende gedrag van bepaalde jongeren eerder het effect van een verontschuldiging voor de opvoeders. Wat niet helemaal strookt met de algemene teneur van de langere toevoeging. Met die bemerking betreffende het gedrag van "een groepje jongens"

wordt het opnieuw bekijken van het tweede tafereel afgesloten.

Toch houden de meeste vaststellingen een uitgesproken beschuldiging in, een scherpe afkeuring. De afstandelijkheid, het gebrek aan interesse voor wat de jongeren graag hebben of doen, de laksheid en het repressieve optreden van de leraren en opvoeders doen afbreuk aan de oorspronkelijke assisterende en preventieve opvoedingsmethode. Het ligt er vingerdik op dat zijzelf daardoor oorzaak zijn van de lusteloosheid, de slechte sfeer, het groeiende wantrouwen van de jongens en het ontstaan van “de fatale barrière” waarover G. Buzzetti het nog zal hebben.

2.4.3 De sleutelpassage, namelijk beschrijving van wat onder affectieve liefde moet verstaan worden

Nadat zij zo samen de recreatie vanuit een andere gezichtshoek bekeken hadden, zegt Buzzetti nog niet direct duidelijk wat hij precies met “amore” bedoelt. In plaats daarvan keert hij nog verder terug in het verleden, namelijk naar “de vroegere periode van het Oratorio”, de tijd vóór 1870. Ja, vóór 1860. Het is de tijd die Valfrè voor de geest had mogen oproepen. De terugkeer naar die tijd maakt de veronderstelling dat Valfrè slechts een literaire afsplitsing van Buzzetti is, nog waarschijnlijker.

- Evocatie van de relatie tussen don Bosco zelf en de jongens en vice versa in de jaren vóór 1870

In de herinnering aan dat verre verleden zijn twee woorden heel belangrijk. Dat zijn ze al omdat ze in het handschrift A voorkomen. Ze zijn het nog meer wegens de inhoud waarvan zij de dragers zijn. Het eerste is “antichi” (vroegere), respectievelijk “anticamente” (vroeger) in het manuscript A. De evocatie van Buzzetti betreft inderdaad lang vervlogen dagen. Maar

het waren “mooie jaren”, een “paradijselijke, feestelijke tijd” voor de jongens in het Oratorio. “Antichi” is het woord dat don Bosco al in zijn avondwoordje net voor het feest van Allerheiligen op 27 oktober 1876 gebruikte.¹³⁵ Dus eveneens voor een gehoor van jongens die na 1870 in het Oratorio verbleven. Hij herinnerde ook toen aan de “vroegere jongens” (antichi giovanetti) die hem wel verstonden en die in praktijk brachten waarvoor hij stond. Het is in 1884 werkelijk niet de eerste keer dat getracht wordt door verwijzing naar het goede, mooie, voorbeeldige verleden een nieuwe generatie als het ware uit te dagen en te bezielen. Het is niet de eerste keer dat het verleden opgeroepen wordt om een nieuw elan op gang te brengen.

De basis van die paradijselijke sfeer, van die gelukkige dagen vroeger bestond in de constante werkelijkheid die gevat zit in het tweede woord: “in mezzo a”, te midden van. Don Bosco vertoefde toen “altijd te midden van de jongens en vooral tijdens de recreatie.” [In tegenstelling tot de parallelle passages in B en C gebruikt Buzzetti hier, zoals in de brief aan de jongens, de beleefdheidsvorm u waarmee hij even tevoren plots begonnen was in de aanmaning te willen kijken en beter of scherper te willen kijken.] In de vroegste jaren van het Oratorio spon don Bosco het begin van een rode draad die door zijn toespraken, geschriften en vooral zijn handelen blijft lopen. Dat is de continue aanwezigheid te midden van de jongens. Vooral tijdens de ontspanningstijd.

In 1863 benoemde don Bosco don Rua tot directeur in Mirabello. Bij die gelegenheid schreef hij de eerste versie van de “*Vertrouwelijke raadgevingen*” en prentte hem in: “Doe al het mogelijke om de hele speeltijd lang te midden van de jongens door te brengen.”¹³⁶ Als plaatsvervanger van don Bosco hoorde hij bij de jongens te zijn en daarbij met hen om te gaan gelijk don Bosco zelf dat gedaan had en deed. Dat zou hij later verschillende keren herhalen. Voor telkens weer nieu-

we directeuren. Zijn raad kreeg uiteindelijk bekrachtiging en een algemene draagwijdte door de verhandeling over het preventieve systeem: "Meer nog, hij [de directeur] moet zich altijd bij zijn ondergeschikten [d.w.z. zijn leerlingen] bevinden, telkens als zij niet verplicht zijn tot een of andere bezigheid."¹³⁷

Nadat don Bosco het decreet van goedkeuring van zijn Congregatie ontvangen had, hield hij op 11 maart 1869 een conferentie voor alle leden van de Sociëteit, geprofesten en aspiranten. En hij zei: "Ik verlang dus en jullie zorgen ervoor dat jullie tijdens de speeltijd altijd te midden van de jongens zijn om met hen te spreken of je met hen te ontspannen en ook om hun goede raad te geven."¹³⁸ De assistentie kent verscheidene activiteiten, maar de kern is ontegensprekelijk "te midden van."

In de rondzendbrief van november 1873 gaf hij de prefect de opdracht: "Te zorgen dat de assistenten en over het algemeen allen die enig gezag uitoefenen, tijdens de recreatie te midden van de jongens vertoeven."¹³⁹

In het elfde deel van de *Memorie biografiche* vertelt E. Ceria dat don Bosco begin juni 1875 zeven geheimen van het Oratorio opsomde. Het vijfde luidde: "De oversten schonken altijd veel vertrouwen en hechtten eraan te midden van de jongens te zijn, maar altijd op zo een manier dat overdreven familiariteit vermeden werd." Dat geheim stemt overeen met een gedachte uit een conferentie tijdens de retraite van augustus 1875 in Lanzo: "Ik beveel altijd aan te midden van de jongens te vertoeven. (...) Laten we elkaar goed verstaan. We moeten bij de jongens zijn, te midden van hen, maar nooit als enkelingen met enkelingen, nooit met de ene meer dan met de andere."¹⁴⁰ Dat is klare taal, maar de hoofdzaak blijft gewaarborgd.

Een bijzonder betekenisvolle tekst uit de jaren zeventig heeft

don Bosco opgetekend in zijn *Memorie dell'Oratorio*: "Dat deed in mijn hart altijd hoger opslaan de vlam van het verlangen weldra priester te zijn om mij te midden van de jongens te begeven, hen bij te staan en aan al hun behoeftes tegemoet te komen."¹⁴¹ Zo keek hij terug op zijn studietijd in het grootseminarie en zo liet hij de lezers - en dat zouden aanvankelijk alleen zijn salesianen zijn - verstaan dat die aanwezigheid te midden van de jongens een wezenlijk onderdeel van zijn en hun priesterlijke roeping was.

Dat innige verlangen en die steeds weerkerende opdracht gaf hij niet alleen met woorden te verstaan, maar ook met daad. Als hij zich liet fotograferen, was een van zijn voorkeursfoto's of bevoorrechte fotomontages die waarop hij zich te midden van zijn jongens bevond.¹⁴²

Wat de voortdurende nabijheid inhoudt, wat het verkeren of vertoeven te midden van de jongeren zo betekenisvol en zo invloedrijk maakt, wordt niet geëxpliciteerd. We kunnen het echter eerst en vooral vrij gemakkelijk afleiden uit de contrasterende elementen tussen de houding van don Bosco en die van heel veel salesianen. Zij kijken niet naar de jongens om: "Zij bekommeren zich niet om hen. Zij houden zich op een afstand. Zij zijn niet meer de ziel van de ontspanning." (10-11 en 16) Daartegenover staat de wending "te midden van de jongens, vooral tijdens de ontspanning" wat wil zeggen dat don Bosco in die jaren wel zijn belangstelling toonde. Hij interesseerde zich voor "dingen die de jongens graag hadden." Hij nam deel aan hun spelen, "ontspande zich met hen." Hij leefde met hen. En blijkbaar het belangrijkste van allemaal: hij sprak met hen.¹⁴³ Dat laatste wordt heel raak in reliëf geplaatst in de brief aan de jongens met de zin: "Toen u, don Bosco, zich voortdurend met ons kon onderhouden." (17) Zich onderhouden kon bestaan in informele gesprekken, maar ook in de gegeerde en soms wellicht ook wat gevreesde "oorwoordjes", waarmee don Bosco iemand terloops prees,

terechtwees of hem raad gaf. Zo verlangde hij het trouwens van zijn directeuren. In de eerste plaats van don Rua. Hij gaf hem deze aanbeveling: "Doe al wat je kunt om de hele recreatietijd te midden van de jongens door te brengen en zorg ervoor hun een genegen [vriendelijk] woord in het oor te fluisteren dat je wel kent. (...) Dat is het grote geheim dat je het hart van de jongens laat winnen."¹⁴⁴ "Genegen of vriendelijk woord" is de vertaling van "affettuosa parola."

Welnu, die zo opgevatte en beleefde voortdurende nabijheid was de deugddoende bron van de goede, positieve, feestelijke sfeer in het Oratorio. Dat de aanwezigheid van don Bosco ononderbroken was en dat die voortdurende nabijheid gelegenheid tot ontmoeting en gesprek bood, komt in de brief aan de jongens heel klaar tot uiting in de explicitering: "Toen u zich voortdurend met ons kon onderhouden." (17-18) Met het niet te vergeten directe en vertrouwelijke "met ons." Het is dan ook eerder bevreemdend dat don Lemoyne juist die zin, die in het document K overigens op een andere plaats voorkwam, weggelaten heeft. Met een licht aangepaste herformulering was het perfect mogelijk geweest hem te bewaren. Het zou nog voller in de verf gezet hebben dat niet zozeer de actieve inzet van don Bosco, zijn onbaatzuchtige zelfgave van 's morgens tot 's avonds, maar wel zijn constante, geïnteresseerde en participerende aanwezigheid getuigde van gratuite genegenheid. Met andere woorden getuigde van "het beste." Zijn nabijheid wekte in lang vervlogen tijden de wederkerige affectieve liefde bij de jongens. Zij kan, zo wordt gesuggereerd, die ook nu nog wekken. Vooral de dialoog, het spontane, informele praten, maar ook het ernstige, vertrouwelijke "oorwoordje" maakte het leven in het Oratorio tot een paradijselijk feest. Zij hadden een onschatbare psychologische betekenis in de relatie van jongeren met hun begeleider. Een van de heel positieve uitwerkingen was wat in de brief aan de jongens uitgeschreven staat: "En wij hadden geen geheimen voor u." [Nog altijd met de beleefdheidsvorm.] Zij gingen

spontaan, onbevangen en openhartig in gesprek met hem.

- De kern van de sleutelpassage: “amore” betekent wederkerige genegenheid, affectieve liefde. Zij was en moet nog de norm zijn.

Datzelfde effect vinden wij in dit schrijven, maar het wordt nu voorafgegaan door een uitweiding die een gedachte brengt die in de andere redacties niet voorkomt. Het verklarende “zich voortdurend onderhouden” van de brief aan de jongens valt weg, terwijl een toelichting over “de liefde” (“amore”) die met de nabijheid verbonden is, in de plaats komt. Alleen al het gebruik van het woord liefde wijst erop dat de schrijver hier een band legt met de uitspraak over de manier of het middel om “de vroegere levendigheid, vrolijkheid, uitbundigheid terug te krijgen.” Op de vraag van don Bosco antwoordde Buzzetti immers: “door (met) de liefde” (“coll’amore”).

Evenals in de brief van 10 mei aan de jongeren spreekt Buzzetti hier plots veralgemenend en tevens geëngageerd in naam van alle oud-leerlingen: “Het was een tijd die wij ons altijd met liefde herinneren, omdat de liefde voor ons de norm was.” De veralgemening lijkt een teken te zijn dat het om een heel belangrijke inlassing gaat. Die indruk wordt bekrachtigd als men bedenkt dat de uitbreiding heel verwant is met een alinea uit het traktaat *“Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd.”* Daar luidt het: “Het preventieve systeem maakt dat de leerling zich aan zijn opvoeder hecht, zodat die steeds met de taal van het hart kan spreken, zowel gedurende de tijd van de opvoeding als later.”¹⁴⁵ Letterlijk staat er: “Il sistema Preventivo rende affezionato l’allievo”, d.w.z. “maakt de leerling genegen” of, algemener uitgedrukt, maakt dat de leerlingen van hun opvoeders, leraren en oversten houden, hen graag zien.

Dat citaat uit don Bosco’s verhandeling kan ertoe bijdragen

de betekenis van het woord liefde in de uitspraak “de liefde was voor ons de norm” goed te verstaan. Aan “*affeionato*”, beantwoordt “genegen, toegedaan” en aan “*affezione*” beantwoordt “genegenheid.” Nu wordt in de herinnering van Buzzetti de vroegere tijd ontegensprekelijk gekenmerkt door genegenheid, door gevoevolle liefde, die de jongens aan don Bosco schenken, nadat zij die liefde van de zijde van don Bosco ervaren hadden. Hij bedoelt gevoevolle, vertrouwelijke en vertrouwen schenkende genegenheid. Die affectieve liefde ontstond en groeide dankzij de bestendige aanwezigheid van don Bosco onder hen. Daardoor konden zij ervaren dat hij hen graag zag. Hij maakte tijd voor hen, was beschikbaar. Hij luisterde naar hen. Hij liet hen aanvoelen dat hij hen belangrijk achtte, dat hij waardeerde wat zij graag hadden. Meer nog, door die contacten konden zij aanvoelen dat zijzelf voor hem zo de moeite waard waren dat hij met hen wilde omgaan, met hen praten, zich met hen ontspannen, zich interesseren voor wat zij graag hadden. Daarom is de uitdrukking “u kon zich voortdurend met ons onderhouden” in de brief aan de jongens uitstekend gekozen. (18) Zij konden voelen dat hij blij en gelukkig was dat zij er waren. Positieve gevoelens overheersten in de pedagogische relatie. Dat sloeg over als een vonk. Voor hen werd affectieve “(weder)liefde de norm.”¹⁴⁶ De suggestie van Buzzetti is lichtend helder: Op die wijze kunnen ook de jongens van nu “beseffen [met heel hun wezen begrijpen, aanvoelen, ervaren] dat ze bemind worden.” Dan kunnen ze op hun beurt laten aanvoelen dat zij blij en gelukkig zijn dat hij bij hen is en hem genegenheid schenken. Daarom lijkt het me onbegrijpelijk dat de herinnering aan het “voortdurend onderhouden” als na te volgen voorbeeld en norm niet in het schrijven aan de medebroeders voorkomt of opgenomen werd. Misschien werd iets van dat “voortdurend” en vooral “gemeenschappelijk” al gesuggereerd in de Italiaanse versie van C, precies door het meervoud “hun speeltijden”, hun tijden van ontspanning.

De genegenheid van de jongens van vóór 1870 was een affectie waardoor ze spontaan openhartig werden, waardoor ze - om het te zeggen met de woorden van de allereerste suggesties van don Bosco (A) – “hun hart helemaal openden.” En in deze versie: waardoor ze “geen geheimen voor hem hadden.” De openhartigheid, dat bewijs van heel groot, ja grenzeloos vertrouwen, is voor don Bosco eigenlijk het waardevolste effect van zijn gratuite, liefdevolle aanwezigheid onder de jongens. Van zijn opvoeding met en van het hart.

Verder is die affectieve liefde zo groot en zo sterk dat zij bepalend is voor het leven. Zo bepalend dat Buzzetti zegt: “Het was een tijd die wij ons altijd met liefde herinneren.” Dat is een treffende hertaling van wat don Bosco jaren tevoren schreef: “Zodat de opvoeder de taal van het hart kan spreken, zowel gedurende de tijd van de opvoeding als later.”¹⁴⁷

Zo is dat stuk van de commentaar van Buzzetti de sleutelpassage. De affectieve liefde is wederkerig: schenken en ontvangen, ontvangen en schenken. Die vorm van liefde bedoelde Buzzetti toen hij zei: “door de liefde.” De affectieve liefde is “het beste” wat in en rond 1884 ontbreekt. Zij is onontbeerlijk om de “jongens opnieuw te bezielen.”

Er zijn nog altijd lezers die ervan overtuigd zijn dat de brief aan de jongens tot stand kwam door een vereenvoudiging van de zogenaamde lange versie voor de salesianen. Afgezien van andere elementen die een dergelijke gang van zaken meer dan onwaarschijnlijk maken, moet hier aangestipt worden dat er niet de minste reden was om een eventuele weglating van de sleutelpassage te rechtvaardigen. De beschouwing van Buzzetti over de genegenheid vanwege de jongens als “norm” zou juist in de brief aan de jongens heel goed gepast hebben. Maar de schrijver had ze toen nog niet bedacht. Die gedachte ontbreekt overigens ook in B en C. Ze moet dus in een latere fase erin gekomen zijn.

De evocatie van het gelukkige verleden en de verhelderende woorden van Buzzetti kan don Bosco alleen maar bevestigen met een krachtig "Zo is het!" Ze ontlokken hem bovendien een nostalgische mijmering, waaruit blijkt dat de bedoelde affectieve liefde geen uitstaans heeft met sentimenteel gedoe.¹⁴⁸ Noch van zijnentwege noch van de kant van jongeren. Zij kwamen graag naar hem. Ze waren graag bij hem. Maar fundamenteel gebeurde het omdat ze aanvoelden, met heel hun wezen "wisten" dat hij van hen hield en hen heel goed begeleidde. Ze kwamen "om met hem te spreken" uit "een levendig verlangen om te luisteren naar zijn raadgevingen en ze ook in praktijk te brengen." En hij maakte van hun afhankelijkheid, openhartigheid en heel groot vertrouwen gebruik, als dat zo mag uitgedrukt worden, om hun goede raad te geven.¹⁴⁹ Het ging hem ten diepste niet om het voldoening schenkende, gelukkig makende gevoel geliefd te zijn. Toch verheelt hij niet dat hun gehechtheid en bereidwillige medewerking hem deugd deden: "Toen was alles vreugde voor mij." (18) Anderzijds had hij in bepaalde omstandigheden echter ook de wens uitgedrukt dat de jongens niet zoveel om hem heen zouden hangen. Hij had dan liever dat ze de hele recreatie meemaakten.¹⁵⁰

- Verontschuldigen van don Bosco

Bij die mijmering over het gelukkige verleden dringt bij hem het besef door dat hijzelf nog slechts zelden "te midden van" de jongens verkeert. Tegelijkertijd ziet hij in dat die continue aanwezigheid voor hem niet meer mogelijk is. Dat wil hij even toelichten. "Afspraken" of audiënties, het behartigen van "zaken" en verslechterende "gezondheid" beletten hem persoonlijk bij de jongens te zijn. Het kan jammer genoeg niet anders. In tegenstelling tot de inleiding van de brief aan de jongens en het schrijven voor de salesianen komt het punt gezondheid hierbij wel ter sprake. Het zijn redelijke argumenten, maar het

is eigenlijk ook een vorm van verontschuldiging.

- Buzzetti wijst don Bosco op blijvende verantwoordelijkheid

Daarom is Buzzetti in eerste instantie bereid zijn uitleg te aanvaarden. "Goed en wel", zegt hij. Als goede vriend van don Bosco mag hij het daarbij echter niet laten. De deugdelijkheid van de aangevoerde argumenten mogen ze niet tot excuses maken om niets te doen en hem van elke verantwoordelijkheid te ontslaan. Don Bosco heeft een nieuwe verantwoordelijkheid. Het is een verantwoordelijkheid die aangepast is aan de gewijzigde levensomstandigheden. Hij kan inderdaad niet meer bij de jongens zijn zoals vroeger. Wat hij wel kan, is aandringen bij zijn medewerkers, ja eisen dat zij met de jongens omgaan zoals hijzelf dat deed. De werkwoorden zijn allesbehalve zacht. "Bevelen", zoals het in de redacties B en C klonk, is nu zelfs "eisen" geworden. En de kern is de omgang, de manier van "omgaan" met de jongens: "zoals u met hen omging." (Nog altijd de respectvolle, maar ook wat afstandelijke beleefdheidsvorm.) Dat herinnert aan "te midden van de jongens" met alles wat dat inhoudt. Het gebruik van het woord "eisen" klinkt hard. De vraag zelf "waarom hij het niet doet" moet nog harder klinken.

- Heftig verweer en bittere ontgoocheling van don Bosco

Op Buzzetti's vraag die als een onverholen verwijt moet overkomen, verweert don Bosco zich heel heftig: "Ik spreek, ik schreeuw mijn longen leeg." Die heftigheid roept de herinnering op aan een toespraak op het tweede Algemeen Kapittel. In het bijzonder aan de inleiding ervan: "Een volgende zaak waarvoor wij ons samen moeten inzetten, is de geest van christelijke liefde (*carità*) en zachtheid (vriendelijkheid, minzaamheid, beminnelijkheid) van de H. Frans van Sales. Hij verzwakt bij ons en voor zover ik in verschillende huizen heb

kunnen constateren, gaat hij vooral in de scholen achteruit.”¹⁵¹ Ook toen sprak hij zonder franjes. Ook toen “schreeuwde hij zijn longen leeg”.

Maar in 1884 moet hij nog altijd en bitter ontgoocheld vaststellen dat “jammer genoeg velen niet meer bereid zijn om de inspanningen te leveren van weleer.” De redacteur blijft een groot aantal (“velen”) in het vizier houden. Daarbovenop moet de wending “niet meer bereid zijn” of – nog sterker – “geen lust meer voelen”, voorafgegaan door de klacht “jammer genoeg”, erg beschuldigend en streng veroordelend overkomen. In haar geheel genomen klinkt de reactie van don Bosco in de definitieve redactie van het schrijven aan de medebroeders nog heftiger omdat de verontschuldigende omstandigheid van B en C weggelaten wordt. Daar luidde het inleidend nog: “Ik spreek (...), maar begrijp wel dat ook ik zie hoe de leraren en de assistenten (B), respectievelijk de leraren (C) door het lesgeven vermoeid zijn en zich jammer genoeg niet meer in staat voelen om de inspanningen van vroeger te leveren.”¹⁵² (20)

Nu dus geen excuses meer. Zij moeten gewoonweg beseffen dat zij zich geëngageerd hebben om zijn opvoedingsmethode toe te passen en dat die toepassing voortdurend grote inspanningen vraagt. Via de verhandeling over het preventieve systeem had don Bosco het hun te verstaan gegeven. Aanvankelijk op een wat verhullende manier: “Voor de opvoeders houdt het [preventieve systeem] wel wat moeilijkheden in.” Maar daarna openhartig en heel duidelijk: “De opvoeder moet bereid zijn om elk ongemak en elke vermoeienis het hoofd te bieden om zijn doel te bereiken.”¹⁵³ Aan klaarheid en aandringen ontbrak het bijgevolg niet. Ook niet van de kant van don Lazzero die don Bosco’s tekst trouwens geregeld ter hand nam. Dat bleek in het eerste deel van deze studie uit de aanbevelingen en besluiten van vergaderingen die hij

voorzat.

- Conclusie van Buzzetti en beloftevolle herhaling van zijn standpunt

Tegen die argumentatie heeft Buzzetti weinig verhaal. Als het zo is, kan hij enkel besluiten dat "zij", die velen, ongelijk hebben en zelfs dom zijn. "Zij verwaarlozen" immers "het kleinste" en daardoor "verliezen zij het voornaamste."

Wat hij daarmee zeggen wil, is niet zonder meer klaar. De Italiaanse comparatief stelt de superlatief "het minste" tegenover "het meeste in het Nederlands." Dat meeste of voornaamste, zo verklaart Buzzetti, bestaat in "al die andere moeiten die zij zich getroosten." Dat kan in het geheel beschouwd op niets anders slaan dan op de veeleisende activiteiten "hun studie en werk" uit het pleidooi waarmee don Bosco hen even voordien verdedigde. Met andere woorden het slaat op hun enorme inzet ten koste "van hun jonge jaren". Het herinnert aan een engagement dat don Bosco zonder verpinken met martelaarschap durfde te vergelijken. (14) In de versie B heette het trouwens in alle duidelijkheid: "En dat grotere", of juist: grootste, zijn nu net "hun inspanningen." (20) Met het meeste of voornaamste wordt dus hun actieve naastenliefde voor de jongens bedoeld. Daartegenover is het minste dan natuurlijk de aanwezigheid te midden van de jongens met alles wat die nabijheid volgens de toepassing van het preventieve systeem inhoudt. Het minste bestaat dan eigenlijk in de uitingen van affectieve liefde. In het bijzonder in de meelevende, geïnteresseerde aanwezigheid te midden van de jongeren.

Als dat zou betekenen het minst belangrijke tegenover het meest belangrijke, dan klopt de tegenstelling natuurlijk niet met de gedachtegang die voorafging. Evenmin met wat onmiddellijk volgt. Want onmiddellijk daarop formuleert hij opnieuw het tegendraadse standpunt van net tevoren, namelijk

dat “de jongens zich bemind moeten weten of ervaren dankzij het feit dat de opvoeders meedoen met de dingen die zij graag hebben (waarnaar hun jeugdige neigingen uitgaan)”. Dat doet hij door die gedachte op deze manier te hernemen: “Dat zij houden van wat de jongens graag hebben.” Die vorm van liefde is en blijft de kern, het beste dat ontbrak (14) en bijgevolg ook het voornaamste. De inhoud van de hier met “minste-meeste” of “kleinste en voornaamste” uitgedrukte tegenstelling heeft dus maar zin als ze ironisch bedoeld is. Dat wil zeggen als ze opgevat en begrepen wordt als ironische weergave van de overtuiging en tevens vergissing van vele salesianen. Volgens het oordeel van Buzzetti denken en handelen zij immers ten onrechte alsof de actieve, iets realiserende, zichzelf vergetende naastenliefde het voornaamste is en anderzijds de affectieve, zich empathisch inlevende, meelevende genegenheid het minder, ja het minst belangrijke.

We zouden de tegenstelling nochtans ook op deze manier mogen verstaan: Het zogezegde “minste”, het kleinste is eigenlijk dat wat het minst inspanning vraagt. Wat het gemakkelijkst te verwezenlijken is. En dat is de manier van omgaan met de jongeren in de geest van don Bosco, een manier die velen nochtans niet voldoende naar waarde schatten en bijgevolg verwaarlozen. Het zogenaamde “grootste” of “voornaamste” is dan dat alles wat heel veel inspanningen vereist, wat met heel veel moeite en zelfs met fysieke en psychische uitputting gepaard gaat. Maar wat velen absoluut nodig en hoogst waardevol achten. De ironie van de realiteit wijst echter uit dat het grootste in haar ogen niets uithaalt als het niet gepaard gaat met het geringste.

Het weldoende effect van het handelen naar het inzicht, dat bestaat in de omkering van de waardeverhouding tussen beide vormen van liefde in de opvoeding, is dat het leven van leraren, assistenten en oversten zoveel aangener en lichter zal worden. Dat laat Buzzetti op deze wijze horen: “De jon-

gens zullen houden van wat de oversten graag hebben" (20). En als kers op de taart zullen zij ervaren dat in die sfeer van wederkerig graag zien de dagelijkse inspanningen en "vermoeidheid", die werkelijk niet te onderschatten zijn, "licht om dragen zijn." Het is een beloftevol perspectief.

Zo is het opnieuw observeren van de recreatie in 1884 aanleiding geworden tot staving en uitdieping van de hoofdgedachte of sleutelpassage in de commentaar na het eerste bekijken van datzelfde speelplaatsgebeuren.

Wie intussen oog heeft voor de redactie B zal merken dat G.B. Lemoyne na dat beloftevolle besluit van Buzzetti don Bosco daar de normale vraag liet stellen: "En wat is dan het kleinste (of minste)"? (21) Buzzetti mocht daarop in die eerste versie kort en bondig antwoorden: "Familiariteit!" Even bondig als tevoren: "Coll'amore" (door genegenheid). (13) Die stilistische overeenkomst lijkt een voorsmaak te geven van wat hij met dat ongebruikelijke begrip bedoelt. Familiariteit en genegenheid lijken daar twee woorden voor eenzelfde werkelijkheid.

Gelijklopend met B mocht don Bosco in het handschrift C bij het eerste gebruik van familiariteit - ook normaal - vragen: "Wat moet ik dan mijn salesianen aanbevelen?" Waarop Buzzetti: "Familiariteit met de jongens vooral tijdens de recreatie." Met die gedrongen uitspraak herneemt hij in elk geval een voorname gedachte uit de commentaar van Valfrè. In de definitieve tekst (D) met de reflecties van Buzzetti komt het begrip familiariteit echter pas wat later uitvoerig aan bod. Daarom zal ik het pas daar nader behandelen, dat wil zeggen na een onverwachte onderbreking van de commentaar.

2.4.4 Tussenstuk dat de normale loop van de gedachtegang onderbreekt

In plaats van onmiddellijk voort te gaan op de inhoud en de betekenis van het begrip familiariteit dat in C direct aangegeven werd, onderbreekt de auteur in D de natuurlijke gedachtegang. Buzzetti komt er nu plots, zonder de geringste overgangszin, op de proppen met een antwoord op een niet eens voorafgaandelijk gestelde vraag. Naar het begin van dat stuk te oordelen, moet de vraag naar de oorzaak van de huidige verandering in het Oratorio verondersteld worden. Voor het antwoord op die verzwegen vraag legt de schrijver G. Buzzetti eenvoudigweg een onderdeel van de brief aan de jongens in de mond. Voor die passage stelde don Bosco in die brief wel heel beslist de vraag: "Maar vanwaar dat grote verschil tussen de jongens van toen en de jongens van nu?" Zijn vraag paste in die brief aan de jongens overigens wonderwel in de opbouw. (12) En de uitleg van Buzzetti steunde er volledig en consequent op gegevens uit het handschrift A, een handschrift dat in het schrijven voor de leraren en assistenten tot hiertoe in dit schrijven geen rol van betekenis gespeeld heeft. Verder trouwens ook niet zal spelen. Het volstaat de synoptische tabellen te raadplegen om dat te constateren.

Bij de onverwachte inlassing in de lange versie heeft G.B. Lemoyne de opeenvolging van de gedachten niet herschikt. Evenmin heeft hij de invoeging verantwoord of door een of andere toelichting inzichtelijk en aannemelijk gemaakt. Bij de vergelijking zou het bovendien in het oog moeten springen dat hij een markante passage uit de brief aan de jongens schrapt. Het betreft het effect van de voortdurend nabije en dialogerende aanwezigheid van don Bosco. "Herinnert u zich die mooie jaren nog toen u, don Bosco, zich voortdurend met ons onderhield? Dat was een paradijselijk feest en wij hadden geen geheimen voor u." (18)

Een gevolg van de voor de rest letterlijke overname uit de brief aan de jongens (K) is dat de bal van de schuld nu opeens en zonder reden in het kamp van de jongens gelegd

wordt. Zelfs de volledige schuld. Er staat nu inderdaad “de oorzaak (la causa) van de huidige verandering” waar het in de brief aan de jongens voorzichtig en onbepaald “oorzaak” (causa) heette. De beschuldiging staat natuurlijk in krasse tegenstelling tot wat juist voorafgegaan is en precies de gedragingen van de salesianen als hoofdoorzaak van het gewijzigde gedrag van de jongeren aangewezen heeft.

- De oorzaak van de huidige malaise ligt bij een aantal jongeren

Volgens het begin van de inlas en trouw aan de brief aan de jongens is het verschil tussen toen en nu dan toch maar aan “een zeker aantal jongens” te wijten. Wel is het zo dat juist dat aantal jongens herkenbaar is aan *gebrek aan vertrouwen*. Men kan dan ook spontaan denken dat het juist degenen zijn die zich onttrokken aan de gemeenschappelijke ontspanning, en heel zeker degenen die zich afzonderden in kliekjes, fluissterden en wantrouwig rondkeken. Door dat gedrag verschillen zij in elk geval grondig van de vroegere jongeren, van wie al tweemaal gezegd werd dat zij onbevangen en openhartig waren en dus een groot vertrouwen in don Bosco en de oversten koesterden en toonden. Dat gebeurde een eerste keer door Valfrè op het einde van zijn beschouwingen. (7) En dat gebeurde een tweede keer door Buzzetti waar hij eraan herinnerde dat zij vroeger voor don Bosco “geen geheimen hadden.” (18) *Vroeger “hielden zij”* bovendien van hun leraren, assistenten en oversten en “gehoorzaamden zij onmiddellijk.” Op “gewilligheid” had ook Valfrè de aandacht gevestigd (7). En tijdens het gesprek met Buzzetti verheugde don Bosco zelf zich over “het levendige verlangen om naar zijn raadgevingen te luisteren en ze in praktijk te brengen.” (19)

Wat die positieve houdingen van vertrouwen, graag zien en gewillig gehoorzamen ten diepste betekenen, vernemen we op negatieve wijze uitgedrukt via de typering van de instelling van

de huidige generatie jongens. Het moet gezegd dat ik met de kwalificatie "huidige generatie jongens" de toestand veralgemeen. Dat doe ik nochtans op basis van de tekst. De veralgemening kan immers steunen op de wendingen "maar tegenwoordig" en "worden de oversten (ook veralgemeend) beschouwd als oversten." Actief uitgedrukt betekent die zin trouwens: zij (de jongens heel algemeen) beschouwen de oversten "als oversten." Wat hij daarmee precies bedoelde, expliciteerde don Bosco niet in de gedachteflarden, die hij op een avond in mei liet optekenen. Op de ontgoochelende vaststelling "maar tegenwoordig worden de oversten beschouwd als oversten" volgde daar het bitter klinkende "gevreesd" en dan het vage "enz." Misschien was het vage woordje "enz." toch suggestief genoeg geweest om de salesianen terloops te herinneren aan het beeld van de overste dat don Bosco ophing toen hij over het repressieve systeem schreef. "In dat systeem moeten de woorden en het uiterlijk van de overste streng zijn en veeleer dreigend. (...) Om zijn gezag kracht bij te zetten, moet de directeur zelden bij zijn onderdanen komen en meestal slechts wanneer hij moet straffen of dreigen."¹⁵⁴ Dergelijke oversten moeten wel gevreesd zijn en met groot, ruime afstand scheppend ontzag benaderd worden.

In de brief van 10 mei aan de jongens vulde don Lemoyne "enz." op met de contrasterende en de daarachter schuilende gewenste situatie: "en niet meer (beschouwd) als vaders, broers en vrienden." Daarmee suggereerde hij daar tegelijk dat de jongens van gedrag moesten veranderen en handelen in overeenstemming met het Reglement.¹⁵⁵ Verder vulde hij "gevreesd" uit de suggesties in A aan met "en weinig bemind." De eerste aanvulling kon nu voor de salesianen een herinnering zijn aan het geschrift over het preventieve systeem. Althans gedeeltelijk, want don Bosco had er de directeur en de assistenten naar zijn hart inderdaad gekenmerkt als "liefdevolle (toegenegen) vaders."¹⁵⁶ Door de overname van die aanvulling wordt nu krachtig gesuggereerd dat die vaderlijke,

affectieve liefdeshouding “tegenwoordig” zoek is. Maar ook die van broer en vriend. Zo roept de commentaar van Buzzetti hier een kloofsituatie voor ogen: aan de ene zijde zij (de oversten) en aan de andere wij (de jongens). Buzzetti zal het in overeenstemming met het manuscript A weldra over “fatale barrière” mogen hebben. Die kloof wordt verdiept en verbreed door vrees. Met zijn eigen woorden gezegd: die barrière wordt verhoogd en versterkt door vrees. Het werkwoord “temere” wordt hier terecht met “vrezen” [bang zijn] vertaald. “Met ontzag of eerbied benaderen” zou in de gegeven context te zwak zijn. In plaats van verenigende genegenheid en gewilligheid heerst nu scheidende vrees. Met het catastrofale gevolg dat de oversten “gevreesd worden en weinig bemind” en een “barrière” ontstaan is.

Dat sluit niet uit dat enige overdrijving in het spel is. Die lijkt echter nodig om de zaken scherp te stellen en te refereren aan een discussie die zowat een jaar tevoren plaatsvond.

Het vervolg van de tekst: “Bijgevolg worden zij gevreesd en weinig bemind” moet voor de salesianen inderdaad klinken als een echo op de vaststelling tijdens de bijeenkomst in Valdocco op 9 maart 1883. Op die vergadering bleef het echter niet bij dat gewonnen inzicht in de situatie. Toen voegde men eraan toe: “Dat is tegen onze geest of althans tegen de geest van don Bosco.”¹⁵⁷ Het was toen niet alleen een eerlijke bedenking. De formulering van de notulist don Lazzero was tevens niet van ironie gespeend. Daarom mag men aannemen dat niet alle salesianen de woorden die op die bijeenkomst vielen, een goed jaar later vergeten waren. In de brief aan de jongens en in het schrijven aan de medebroeders moeten wij de uitspraak “gevreesd en weinig bemind” als afkeuring en tevens als oproep tot omkering verstaan. Naar de geest van don Bosco moet het net andersom zijn: heel veel bemind en weinig of helemaal niet gevreesd. Vrezen werkelijk met de betekenis van bang zijn voor.

Excursie met betrekking tot belangrijke begrippen in geschriften en raadgevingen van don Bosco

Het motto: De opvoeder moet er eerder naar streven dat de jongeren van hem houden dan dat ze hem vrezen of op een eerbiedige afstand blijven

De aansporing "zorg ervoor dat ze van je houden, dat ze je graag zien" en bijgevolg niet bang voor je zijn, is inderdaad een levensmotto van don Bosco geworden en een vaak weerkerende oproep aan zijn medewerkers. P. Braido heeft dat ooit door middel van een lijst verwijzingen aangetoond.¹⁵⁸

Volgens een aantekening in het vervolg van zijn *Herinneringen*, namelijk in de "Memorie dal 1841 al 1884-5-6", moet don Bosco al vroeg in zijn pastoraal-pedagogische activiteit overtuigd geraakt zijn van de waarde van de inhoud van dat motto. Althans van een voornaam gedeelte ervan. Onder de titel "Tempi diversi" noteerde hij immers: "Zorg ervoor bemind te worden, daarna zal het eenvoudig zijn te verkrijgen dat men je gehoorzaamt."¹⁵⁹ In die herinnering ligt al een klemtoon op het gunstige gevolg: gehoorzaamheid, gewilligheid, een uitwerking die ook hier in reliëf geplaatst staat. Maar even krachtig klinkt het accent dat de opvoeder-pastor verantwoordelijk is. Hij moet ervoor zorgen. Hij moet het initiatief nemen.

Toen hij op 2 december 1859 zijn jongens in een avondwoordje toesprak, betrok hij ook het tweede deel van het motto erbij. Ter voorbereiding van het feest van O.- L.- Vrouw onbevlekt ontvangen gaf hij als bloempje, als dagleuze aan de jongens: "Ik zal mijn best doen om een groot vertrouwen te hebben in de oversten." Tot grondslag voegde hij eraan toe: "Wij (oversten) willen niet gevreesd worden. Wij wensen bemind te worden en verlangen dat jullie volle vertrouwen in ons

hebben.”¹⁶⁰ Vrezen hier in de zin van “met grote schroom benaderen”, zelfs zonder meer “bang zijn voor.” Op dat ogenblik mikte hij natuurlijk op het aandeel van de jongens zelf.

Dat concreet en authentiek spreken tot zijn jongens kreeg weldra een objectieve, belerende neerslag in een historische schets van het Oratorio in 1862. Hij schreef: “Een langdurige ervaring heeft aangetoond dat het goede resultaat (het succes) van de opvoeding van de jeugd in het bijzonder samenhangt met het feit dat wij ons weten bemind te maken om ons vervolgens te doen vrezen.”¹⁶¹ Ontegensprekelijk had hij toen de opvoeders op het oog. Zij moeten weten zich bemind te maken. Ook al legt hij niet uit hoe ze dat kunnen doen of wat ze daartoe moeten doen. Het woord “vrezen” heeft daar eerder de betekenis “respecteren, achten, met het nodige ontzag benaderen.” Beide zijn volgens dat principe goed en nodig. Er staat inderdaad “om vervolgens.” Dat is: met de bedoeling ons te doen respecteren. Met “een langdurige ervaring” bedoelde hij wel zijn persoonlijke twintig jaar lang omgaan met en werken voor jongeren.

De volgende jaren ondervinding en ook begeleiding van medewerkers dwongen hem tot een meer verfijnde, een meer genuanceerde verwoording. Toen hij don M. Rua in 1863 tot directeur van de eerste stichting buiten Valdocco benoemde, gaf hij hem enkele “*Vertrouwelijke raadgevingen*” mee. Een daarvan was deze: “Streef ernaar dat men je graag ziet, alvorens je erom te bekommeren dat men je vreest (dat men ontzag voor je heeft).”¹⁶² Door “prima di” te vertalen als “alvorens” respecteer ik het vroeger uitgedrukte “di poi”, dat “vervolgens” betekent en dat in 1862 tussen “bemind worden” en “gevreesd worden” een chronologisch verband legde. Zowel het ene als het andere is echter de moeite waard nagestreefd te worden. Daarom heeft “vrezen” in die tekst de betekenis van eerbied, respect, gezag verwerven.

Met dergelijk chronologisch verband tussen “bemind maken” en “doen vrezen” blijken zijn medewerkers nochtans moeilijkheden ondervonden te hebben. Daarvan getuigt het verslag van een vergadering van de raad van het huis in februari 1872. Zij drukten hun ervaring en overtuiging op deze manier uit: “Zich tegelijk bemind en gevreesd maken bij de jongens.” Gevreesd duidelijk in de zin van “geëerbiedigd”, “gerespecteerd.” “Dat is gemakkelijk”, voegde de verslaggever er onmiddellijk aan toe. Dat staafde hij en daarom is het goed ook het vervolg van het verslag te citeren. “Als de jongens zien dat een assistent een en al zorg is voor hun welzijn, dan kunnen ze wel niet anders dan van hem houden. Als zij merken dat de assistent niets door de vingers ziet, wel te verstaan niets van de dingen die niet goed zijn, maar dat hij hen bij alle tekortkomingen waarschuwt, dan kan het niet anders of ze zullen een zekere vrees voor hem hebben. Dat wil zeggen dat zij die eerbiedige vrees (timore riverenziale) zullen hebben die men tegenover zijn oversten moet koesteren. Voor één zaak moet de assistent zich goed hoeden. Dat is zich niet te zeer op gelijke voet met de jongens zelf stellen. Noch in gesprekken, noch in handelingen, noch in het bijzonder tijdens het spel: hij moet aan alles deelnemen, maar tegelijkertijd een ernstige houding aannemen, met zijn gedrag laten zien dat hij hun overste is.”¹⁶³

Hun standpunt en begeleidende commentaar is des te kostbaarder omdat don Bosco zelf pas op 15 februari uit Varazze naar Valdocco teruggekomen was. In Varazze was hij wekelang erg ziek geweest en het volledige herstel nam nog geruime tijd in beslag. Intussen vergaderden zij onder de leiding van M. Rua.¹⁶⁴ Hun herformulering van het “motto” van don Bosco is daarom des te merkwaardiger. Zij bewaarden de contrasterende woordkeuze van don Bosco, maar niet zijn manier om beide pedagogische vereisten te verbinden. In plaats van een chronologische opeenvolging verkozen zij resoluut simultaneïteit. Hun toelichtingen laten geen twijfel be-

staan over wat zij onder “vrezen” verstonden. Het ging om “een zekere vrees”, dat wil zeggen om eerbied, om erkenning van een onderscheid dat een zekere afstand scheidt, hoe miniem die in de praktijk ook kon zijn. Het blijft overigens nog een raadsel waar zij de term “timore riverenziale” vandaan hadden. Om die vorm van eerbied in stand te houden leek het hun noodzakelijk dat assistenten (en leraren) vermeden zich “al te zeer op gelijke voet te stellen met de jongens.” Het standpunt “aan alles deel te nemen” straalt dan weer helder de geest van don Bosco uit.

De optie betreffende gelijktijdigheid werd enkele maanden voordien, in augustus 1871, al aangekondigd. Toen besliste men de assistenten bij de beroepsleerlingen aan te sporen “eensgezind te zijn onder elkaar om allen samen een enkele zaak na te streven, namelijk van elkaar te houden en elkaar goede raad te geven betreffende de manier waarop ze de gehoorzaamheid, de genegenheid (amore) en de achting (stima) van de jongens kunnen winnen.”¹⁶⁵ Het gebruik van het woord “stima” kan ertoe bijdragen om te begrijpen hoe zij de begrippen van don Bosco “timore” (vrees) en “temere” (vrezen) ook die dag interpreteerden. De uitdrukking “eerbiedige vrees” (timore riverenziale) in februari 1872 ligt immers in dezelfde lijn. Door de woordkeuze sloot de beslissing van de oversten van het huis in 1871 nochtans dicht aan bij het woordgebruik van A.M. Teppa. Die stelde in zijn bekend werkje dat opvoeders “geen moreel gezag kunnen hebben als ze dat niet verdienen.” En ter verduidelijking: “Men kan het niet anders verdienen dan door zich geacht, gerespecteerd en bemind te maken.” Het zijn drie begrippen, maar van “vrezen” als zodanig is geen sprake. De drie houden innig verband met elkaar en in de opvoeding zijn het noodzakelijke elementen. Opvallend is wel dat “geacht en gerespecteerd” vooropkomen. Daarnaast gebruikte die schrijver ook de beknopte vorm: “Wanneer een leraar werkelijk bemind en geëerbiedigd wordt door zijn leerling.”¹⁶⁶

Ondanks veeleisende werkzaamheden begon don Bosco in 1873 met het schrijven van de *Memorie dell'Oratorio* of zijn *Herinneringen*. Tussen 1873 en 1875 kwam daarbij ook de periode van zijn middelbare schooltijd aan bod. Aan de leraar Banaudi dacht hij met grote dankbaarheid en waardering terug. Dat blijkt uit de typering: "Zonder ooit een straf op te leggen was hij erin geslaagd zich door al zijn leerlingen te doen vrezen [respecteren] en beminnen. Hij hield van allen als waren zij zijn zonen en zij hielden van hem als van een tedere vader."¹⁶⁷ Don Bosco bewaarde zijn begrippenpaar, maar plaatste - verrassend genoeg - "vrezen" voorop. Bovendien sloot hij zich op dat ogenblik aan bij de overtuiging dat men beide componenten tegelijk kon en moest nastreven. Het is wellicht niet overbodig te wijzen op de manier van beminnen, namelijk "als een tedere vader." Dat lijkt te suggereren dat hij daarbij eerder aan affectieve dan aan effectieve liefde dacht.

Voor een nieuwe versie van zijn "*Vertrouwelijke aanbevelingen*" aan de directeuren die in maart 1876 uitgebracht werd, keerde don Bosco terug tot zijn vroegere opeenvolging van het begrippenpaar, maar tegelijk herschreef hij het motto. Hij formuleerde het toen op deze manier: "Streef ernaar bemind te worden als je wil dat ze je vrezen."¹⁶⁸ Wie dat leest, voelt zo aan dat hij met "vrezen" bedoelt: "Als je gezag wil verkrijgen, als je wil dat de jongens pedagogisch verantwoord ontzag of eerbied voor je hebben." Hij bleef zijn woordgebruik dus trouw, maar wijzigde de verhouding tussen houden van en vrezen. Bemind worden was voorwaarde geworden voor gezag, voor met ontzag opkijken naar. Daarmee bracht hij begrip op voor het verlangen van de leraren en assistenten naar voldoende gezag en respect vanwege de jongens. Anderzijds bekrachtigde hij zijn overtuiging dat het in de opvoeding er vooral op aankomt bemind, graag gezien te worden. De rest (gezag, ontzag, respect) volgt dan als het ware vanzelf. Maar als je er niet in slaagt de jongens van je te laten houden, dan

is het gevolg onvermijdelijk: ze zullen bang voor je zijn, je werkelijk vrezen en je uit de weg gaan.

Die verhouding tussen de twee werd in 1877 officieel bekendgemaakt via de publicatie van zowel een versie van de tien *“Algemene artikelen”* als van de verhandeling over *“Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd.”*

In een ontwerptekst van de artikelen greep don Bosco nog terug naar zijn verwoording uit de jaren zestig die hierboven behandeld werd. Hij schreef in het eerste artikel: “Iedereen moet dit voor ogen houden: om zich door de jongens te doen vrezen, moet men zich eerst bemind maken.” “Vrezen” heeft beslist geen pejoratieve betekenis. Het is een element dat in de opvoeding zijn plaats heeft. Wel komt het bereiken van een bepaalde dosis “gezag en eerbied” pas dankzij de genegenheid van de kant van de jongeren die men eerst heeft weten te winnen. Die formulering heeft echter niet lang stand gehouden. Ze schonk blijkbaar geen bevrediging. In de definitieve versie van de artikelen, die niet veel later tot stand kwam, werd het klaar uitgedrukte voorwaardelijke verband in het tweede artikel hersteld: “Iedereen moet zorgen dat hij graag gezien wordt, als hij verlangt zich te doen vrezen.” Als toelichting volgde: “Hij zal dat grote doel bereiken als hij met woord en daad laat zien dat zijn bekommelingen uitsluitend gericht zijn op het geestelijke en tijdelijke nut (voordeel) van zijn leerlingen.”¹⁶⁹ Uit die doelstelling blijkt eens te meer hoe groot en sterk de impact van de effectieve liefde toen toch was in de opvatting van don Bosco met betrekking tot de pedagogische liefde.

Tijdens diezelfde maand april werkte don Bosco aan de redactie van de kleine verhandeling over het preventieve systeem. Daarbij bleef hij in het heel bondig gehouden laatste hoofdstuk dat over straffen handelde, trouw aan de tweede versie van de grondregel in de tien artikelen. Op deze wijze:

“De opvoeder moet ernaar streven dat de leerlingen hem graag zien, als hij wenst dat ze hem vrezen.”¹⁷⁰ Dat laatste vanzelfsprekend met de betekenis van “hem respecteren”, “hem gezag gunnen.”

Dat de uitdrukkingwijze met “als” of “indien” rond die tijd voor don Bosco vrij normaal geworden was, getuigt *“het verhaal van de clericus”* in het XIIIde volume van de *Memorie biografiche*. Don Bosco had een salesiaan in de vorming, Bernardo Vacchina, met onderricht in de school belast. Op zekere dag vroeg hij hem of hij erin slaagde de tucht in de klas te handhaven. “Niet altijd”, antwoordde Vacchina. Toen gaf don Bosco hem in eenvoudige en informele omgangstaal deze raad: “Luister eens goed. Als je wilt dat ze naar je luisteren en je respecteren, zorg er dan voor dat ze je graag zien.” Op een informele wijze is de voorwaardelijke wijze hoorbaar. Daarbij verheldert de wending “naar je luisteren en je respecteren” heel goed wat don Bosco met het begrip vrezen in de positieve betekenis eigenlijk wilde zeggen en ook dat het respect gericht was op het “luisteren”, gehoorzamen door de jongens. Als toemaat gaf hij hem een tip betreffende het zich bemind maken. Zij het dat het iets was dat hij daartoe niet mocht doen: “Maar geen strelingen, vooral niet door het gezicht aan te raken of door bij de hand te nemen.”¹⁷¹ Uitingen van affectieve liefde heel zeker, maar geen sentimentaliteit.

Toch namen niet alle medebroeders zijn normatieve herformulering zonder meer over. Zo berichtte de salesiaan P. Guidazio in een brief aan don Bosco in 1879 over zijn activiteit als leraar in Montefiascone. Don Bosco zou daar een bestaand college eventueel overnemen. Don Guidazio moest echter vaststellen dat hij het er als enige salesiaan in het geheel niet gemakkelijk had. Toch was hij blij met zijn persoonlijke succes: “Niettemin scherts en lach ik in de klas en bereik veel meer dan wie dan ook van de anderen. De jongens houden van mij en respecteren mij.”¹⁷² Ook hij verkoos toen nog

de combinatie “beminnen” en “respecteren.” Wat waarschijnlijk toe te schrijven is aan de aanbevolen lectuur van het werk van A.M. Teppa en de persoonlijke ervaring en overtuiging van don Guidazio.

Het werkje over *“Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd”* en het gesprek met Vacchina garandeerden echter niet dat don Bosco van dan af in alle omstandigheden trouw bleef aan de formulering met de voorwaardelijke band of ze beschouwde als de definitieve weergave van zijn inzicht. Ter gelegenheid van zijn naamfeest sprak hij op 29 juli 1880 een groep oud-leerlingen toe die diocesaan priester geworden waren. Hij deed een beroep op hun hulp in de opvoeding van de jeugd. Vooral in de godsdienstige opvoeding. “Jullie moeten”, zo zei hij, “don Bosco te hulp komen om het edele doel dat wij ons gesteld hebben, namelijk de uitbreiding van de godsdienst en het welzijn van de burgerlijke maatschappij door middel van de vorming van arme jongens, gemakkelijker en op grotere schaal te realiseren.” (...) “Om te slagen bij de jongens”, zo drukt hij hun op het hart, “moeten jullie je doen beminnen en niet vrezen. (...) Kortom spannen jullie je in om zo te handelen, dat wanneer ze jullie zien, de jongens je tegemoetlopen en niet ervandoor gaan.”¹⁷³ Die laatste gedachte geeft goed te verstaan hoe zij “vrezen” dienden te verstaan. Als bang zijn voor, niet graag omgaan met, uit de weg gaan, “op een afstand blijven.” Zij werpt ook licht op de uitdrukking in 1884: “Bijgevolg worden zij gevreesd.” Op het ogenblik dat hij tot de oud-leerlingen sprak, uitte don Bosco zich bijgevolg met een krasse tegenstelling die herinneringen oproept aan het memorabele avondwoordje in 1859.

In de ontwerptekst over het opleggen van straffen (januari 1883) werd de stelregel ook weer anders verwoord. Al op het einde van de eerste paragraaf: “En laten wij er liever naar streven dat de jongens ons graag zien dan dat ze ons vrezen.”¹⁷⁴ Vrezen te interpreteren als met ontzag, met grote eer-

bied, schroomvol met ons omgaan. Er is in die richtlijn geen sprake meer van chronologische opeenvolging, geen kwestie meer dat het ene voorwaarde zou zijn voor het andere. Het onderscheid bestaat nu in een graadverschil. De intensiteit van de inspanningen waarmee een leraar of opvoeder tracht bemind te worden, moet groter zijn dan de intensiteit waarmee hij tracht gerespecteerd te worden en gezag te verwerven. Liefde, genegenheid, graag zien krijgt de voorrang. Zonder discussie.

Daarom is de toestand in Valdocco in maart 1883 zo onthutsend en tragisch. De dingen staan op hun kop. De jongens vrezen de salesianen meer dan ze van hen houden. "De jongens" – heel algemeen en ongenueanceerd - zijn bang; ze gaan de leraren en assistenten, letterlijk "ons" - ook veralgemeend en zonder nuance – uit de weg. En het is dan ook verschrikkelijk erg dat zijzelf er maar niet achterkomen waar de oorzaak ligt. De vraag naar de oorzaak blijkt ook don Bosco niet los te laten. Zeker hij was op het ogenblik van de vergadering in Frankrijk. Maar heel waarschijnlijk werd hij op een of andere wijze ingelicht. Dat mag afgeleid worden uit een antwoord van don Canepa op een rondvraag die later, namelijk in juni 1884, in Valdocco georganiseerd werd. Domenico Canepa was in die periode van zijn leven catechist bij de scholieren. Hij begon zijn bijdrage op 8 juni als volgt: "Verleden jaar stelde men al voor te onderzoeken wat de reden zou kunnen zijn waarom de hogere klassen geen vertrouwen hadden en geen vertrouwen hebben. Wat ik toen geantwoord heb, antwoord ik ook nu."¹⁷⁵ Dat wijst erop dat de als afwijkend ervaren situatie en het zoeken naar oplossingen de geesten bezighield en meer dan eens onderwerp van gesprekken en mededelingen aan don Bosco was.

In april-mei 1884 zat don Bosco er in elk geval mee in zijn hoofd. G.B. Lemoyne, die in november naar Valdocco geroepen werd om als secretaris van don Bosco en van de Hoofd-

raad te functioneren, allicht ook. Een van de gedachteflarden (handschrift A) die hij aan don Lemoyne meedeelde, verradt zijn muizenissen: "De oversten worden beschouwd als oversten / / gevreesd enz." (20-21) De gedachte suggereert zelfs kennis van de inhoud van het verslag van 9 maart 1883. "Vrezen" heeft bij hem dezelfde negatieve betekenis als in het verslag. In de versie voor de volwassenen vervalt de redacteur echter niet in een pessimistische overdrijving, namelijk echt "gevreesd" en daarbovenop "niet bemind worden." Hij blijft bij de nuancering "weinig bemind worden." Zoals in de brief aan de jongens.

Met alles wat tot hiertoe over het gebruik en de evolutie van zijn motto samengebracht werd, kan men pas goed begrijpen hoe dringend hij het moet nodig gevonden hebben dat zowel de jongens als de volwassenen een bijdrage zouden leveren om terug te komen tot heel veel beminnen en heel weinig of gewoonweg niet vrezen. En zo "de barrière doorbreken."

Niet alleen over Valdocco moest don Bosco zich zorgen maken. Ook over andere huizen. Tot in Zuid-Amerika toe. Daarvan getuigt zijn brief aan monseigneur G. Cagliero. Op 10 februari 1885 schreef hij hem en hernam daarbij de wit-zwarttegenstelling, die hij een paar jaren tevoren tegenover oud-leerlingen priesters gebruikt had. "Beveel al de onzen aan (...) zich te doen beminnen en zich niet te doen vrezen."¹⁷⁶ Het is een heel sterke, ja absolute manier van uitdrukken om aan te geven dat in de pedagogisch-pastorale contacten de uitgesproken voorkeur moet gaan naar het zich bemind maken. In het bijzonder naar de manier waarop dat moet gebeuren.

Toen beslist werd de 45ste verjaardag van de stichting van het Oratorio te herdenken op 8 december 1886, zou don Bosco de *Vertrouwelijke Aanbevelingen* aan de directeuren nog eens bewerken. Voor de verwoording van zijn motto koos hij: "Stu-

dia di farti amare, piuttosto che farti temere”, dat is: “Leg je liever erop toe dat ze je graag zien dan dat ze je vrezen.”¹⁷⁷ Dat is een klare bevestiging van de uitdrukkingwijze die gekenmerkt wordt door graadverschil. Beide zijn nodig, maar liefde toch het meest. Dat is nu precies wat de salesianen van Valdocco al in 1884 op het hart gedrukt wordt.

- De opvoeder als vader, broer en vriend van de jongeren (20)

Tegen die achtergrond wordt duidelijk wat de leraren, assistenten en oversten rond 1884 opnieuw moeten nastreven. De tekst suggereert het overduidelijk: zij moeten zich erop toeleggen heel veel bemind te worden en weinig of niet “gevreesd.” Om dat te bereiken - weer volgens de tekst - moeten zij als vaders, broers en vrienden voor de jongeren zijn en als zodanig van hen houden en met hen omgaan. Dan zullen de jongeren van hun kant hun leraren, assistenten en oversten als hun “vaders, broers en vrienden” kunnen beschouwen, niet bang voor hen zijn, hun bijgevolg vertrouwen schenken en veel van hen houden. De auteur doet met het begin van de inlas dus eigenlijk niets anders dan de inhoud van de sleutelpassage op een nieuwe wijze hernemen. Zou dat een reden kunnen zijn waarom don Lemoyne dat stuk opgenomen heeft?

Van die pastoraal-pedagogische visie op de omgang van de opvoeders met de jongeren heeft don Bosco bewust het voorbeeld gegeven. En in de loop van de vele jaren die voorbij gegaan zijn, heeft hij ook zijn medewerkers daartoe herhaaldelijk opgeroepen.

Jaren geleden, tijdens een avondwoordje in september of oktober 1863, moet hij zich inderdaad op deze wijze aan de nieuwe jongens voorgesteld hebben: “Ik wil niet zozeer dat jullie me als jullie overste beschouwen dan wel als jullie vriend. Daarom hoeven jullie helemaal niet bang te zijn voor

me. Jullie moeten helemaal geen vrees koesteren, maar integendeel veel vertrouwen schenken. Dat is het wat ik verlang, wat ik van jullie vraag, wat ik van echte vrienden verwacht.”¹⁷⁸ Ook daar de verzekering dat ze niet bang hoeven te zijn. De vriendschap is naar de beleving van don Bosco tweezijdig: hij noemt zich niet alleen zelf hun vriend, maar ook de jongens zijn vrienden. Zij mogen zich als zijn vrienden beschouwen en zich als zodanig gedragen.

Tien jaar nadien, in 1873 ontmoette hij Maggiorino Borgatello in het college van Varazze. Naar het getuigenis van Borgatello moet don Bosco op het einde van een gesprek met hem gezegd hebben: “Luister eens goed. Ik wens je vriend te zijn.”¹⁷⁹

Nu zal een vriend zich ongetwijfeld ten volle inzetten voor het welzijn van zijn vriend of vrienden, maar zonder gezonde genegenheid, zonder affectieve liefde zal de relatie toch geen echte vriendschap zijn.

Toen hij in juli 1864 een brief aan de jongens in Mirabello stuurde om een bezoek aan te kondigen, schreef hij: “Ik kom onder jullie als vader, vriend en broer.”¹⁸⁰ Hier gebruikte hij de drie hoedanigheden naast elkaar en samen. Dat gebeurde dus zowat drie jaar voor de publicatie van *“Avvertimenti per gli educatori ecclesiastici”*, het inspirerende boek van A.M. Teppa. Die auteur, die door don Bosco aangeprezen werd, poneerde eveneens helder en kordaat de stelling: “Wie wil dat zijn leerlingen van hem houden, moet zelf de eerste zijn om echt van harte van hen te houden met de genegenheid (affetto) van een vader en een vriend.”¹⁸¹ Voor don Bosco is bovendien het aspect “broer” belangrijk. Het moet waarschijnlijk beklemtonen dat zijn voorkeur uitgaat naar een bepaalde vorm van gelijkheid, verbondenheid en samenhang in de omgang met elkaar.

Hij heeft de triade nog vaak herhaald. Bijvoorbeeld in 1874. Na een erg lange afwezigheid, schreef hij via don Rua aan de jongens in Valdocco: "Jullie vader, jullie broer, vriend van jullie ziel vertrekt na drie en een halve maand afwezigheid vandaag (14 april) uit Rome."¹⁸² Die uitspraak geeft meteen te verstaan dat de verwijzing "van jullie ziel" aanduidt, dat die relationele hoedanigheden maar zin hebben als ze opwellen uit een diep gelegen, onuitputtelijke spirituele bron.

Dat was in de tijd dat hij aan zijn *Herinneringen aan het Oratorio* werkte en daar over de priester don Calosso schreef: "Daar heb ik begrepen wat het zeggen wil een vaste leidsman te hebben, een trouwe vriend van de ziel." De overeenkomst is treffend. En een aantal bladzijden later een beetje algemener, maar even klaar: "Wie weet, zei ik bij mezelf, als die jongeren buiten [de gevangenen] een vriend zouden hebben, die zorg voor hen droeg, hun bijstand verleende, hen op zondagen onderrichtte in de godsdienst, wie weet of zij zich dan niet ver van hun ondergang zouden kunnen houden."¹⁸³

Wat hijzelf belangrijk en efficiënt vond voor zijn pastoraal-pedagogische relatievorming gaf hij ook als raad en richtlijn aan zijn naaste medewerkers. In 1873 schreef hij aan don Rua: "In omnibus caritas. (In alles naastenliefde.) Zorg ervoor dat al degenen met wie je spreekt, je vrienden worden."¹⁸⁴

Het jaar 1877 was het belangrijke jaar van de consolidering. In de publicatie van het *Reglement voor de huizen* nam hij twee invloedrijke teksten op: "*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*" en de "*Algemene artikelen*." Bijzonder betekenisvol voor de onderhavige uiteenzetting zijn: "De leerling zal steeds de vriend blijven van zijn opvoeder. (...) hij zal doorgaan met zijn vroegere leraren en oversten als vaders en broers te beschouwen." "Vaders en broers" dat zijn twee van de drie eigenschappen in die belangrijke kleine verhandeling. Als het ware ter aanvulling en tegelijk als pendant van de

houding van de jongeren luidt het zevende artikel van de *“Algemene artikelen”*: “Iedere overste moet zich vriend tonen tegenover hen.”¹⁸⁵ Daar wordt allereerst bedoeld: “Tegenover de moeilijke en zelfs opstandige leerlingen.” En in het *“Reglement van het Oratorio van de H. Franciscus van Sales voor de externen”*, dat eveneens in 1877 uitgegeven werd, lezen we: “Hij (de directeur) moet zich voortdurend vriend, metgezel, broer van allen tonen.” “Allen” kan daar eventueel alleen op de medebroeders betrekking hebben. Hoe dan ook de aanwijzingen voor de directeur gaan op deze wijze voort: “Hij moet als een vader te midden van zijn eigen kinderen zijn.”¹⁸⁶ En daar betreft het de “jeugdige harten.” Het zijn duidelijk raadgevingen die de commentaar van G.B. Lemoyne kunnen beïnvloeden hebben en hier via G. Buzzetti uitgesproken worden.

Door die officiële documenten moeten de salesianen, don Lemoyne inclusief, goed op de hoogte geweest zijn van dat standpunt van don Bosco. Zoals gebleken is uit het eerste gedeelte van deze studie werden die teksten in Valdocco trouwens geregeld ter hand genomen. Anderzijds getuigt de concrete situatie daar dat kennis alleen niet volstaat om mensen tot handelen te bewegen. Natuurlijk is het bovendien mogelijk dat men de novicen en de clerici in vorming onvoldoende vertrouwd maakte met de richtlijnen van don Bosco.

Intussen is don Bosco zelf in de periode na die consoliderende geschriften heel consequent geweest. Toen de nog erg jonge don P. Perrot in 1878 tot directeur van de nieuwe stichting in La Navarre benoemd werd, gaf hij hem deze raad: “Ga niet als overste, maar als vriend, broer en vader.”¹⁸⁷ Dat zal wel gegolden hebben voor de omgang met de medebroeders, maar zonder twijfel ook voor het contact met de jongens. Want in dat opzicht moest hij de anderen voorgaan. De afwijkende opeenvolging van de drie aspecten kan natuurlijk willekeurig zijn. Ze kan in deze omstandigheden echter het gevolg

zijn van een goed overwogen intentie ten opzichte van de jonge directeur.

Ook op deze plaats moet herinnerd worden aan de “grote bijeenkomst” in Valdocco. Op het einde van die vergadering (november 1882) sloot don Bosco zich aan. Nadat hij naar een samenvatting van de gedachtewisseling geluisterd had, hechte hij er zijn goedkeuring aan. Toen zei hij: “Willen jullie er goed op letten dat wanneer een leraar, een assistent in functie is, hij in de omgang met de jongens overste is. Wanneer de dienst beëindigd is, moet hij bij de jongens vriend, vader zijn.”¹⁸⁸ Zijn richtlijn toont nog eens aan dat hij zijn medewerkers zijn standpunt echt goed wilde inprenten.

De raad in zijn geheel, zoals hij die aan don Perrot gaf, was voor don Bosco zo bepalend dat hij hem nog eens neerpande toen hij tijdens de jaren 1884-1886 met tussenpozen een vervolg van zijn persoonlijke *Memorie dell’Oratorio* schreef. Zijn opvolger als Algemeen Overste gaf hij onder meer de opdracht om na de verkiezing alle kiezers “te verzekeren dat hij de vader, de vriend, de broer van allen wilde zijn.”¹⁸⁹ Het lijkt me niet vermetel in die opdracht “allen” heel breed te interpreteren. Want zoals de directeur is hij evenzeer en nog meer “de voornaamste overste die de uiteindelijke verantwoordelijke is voor wat er in het Oratorio gebeurt.”¹⁹⁰

Hoe overweldigend die verschillende citaten en getuigenissen ook mogen zijn, toch openbaren ze niet klaar en duidelijk wat hij telkens precies bedoelde met de begrippen vader, vriend en broer. Wellicht geven sommige nog minder inzicht in wat de jongens en naaste medewerkers eronder verstonden. Daarom acht ik het nodig een poging te doen om die inhouden nauwkeuriger te omschrijven.

- *Over vader zijn*

Wat don Bosco zich onder vader zijn voorstelde, werd natuurlijk beïnvloed en bepaald door wat tijdens zijn opleiding in het seminarie en later in zijn lectuur vanuit de christelijke traditie over het geestelijke vaderschap van de priester voorgehouden werd. Maar allicht niet minder door wat hijzelf tijdens zijn jeugd ervaren had.

Bij het schrijven van zijn *Herinneringen* dacht hij terug aan don Calosso. Hij typeerde hem toen onder meer met deze woorden: "Die man Gods droeg mij zoveel genegenheid toe dat hij meer dan eens zei: Jij hoeft niet bekommerd te zijn om je toekomst. Zolang ik leef zal jou niets ontbreken. Als ik sterf zal ik eveneens het nodige voorzien." Zodoende beklemtoonde don Bosco het vaderschap van de priester, "de man Gods." Het valt op dat don Bosco voorop plaatste dat die man hem liet aanvoelen dat hij hem graag zag, dat hij van hem hield: "Hij droeg me zoveel genegenheid toe" ("affezione"). Dat is een herhaling van wat don Calosso hem voordien gezegd had: "Beste Giovanni, jij hebt in mij jouw vertrouwen gesteld en ik wil niet dat dit vergeefs zou zijn. Laat dus die wreedaardige broer en kom bij mij en je zult een liefdevolle vader hebben." De genegenheid, de affectieve liefde is voor hem altijd weer een heel belangrijk aspect in de menselijke en pedagogisch-pastorale relatie geweest. Een echte vader, ook een echte geestelijke vader, laat voelen en toont dat hij van zijn zoon houdt. Hij schenkt geborgenheid, het gevoel dat hij volledig aanvaard is. Hij is een liefhebbende en lieve vader "padre amoroso." Het is de uitdrukking die don Bosco officieel gemaakt heeft in zijn werkje over het preventieve systeem.¹⁹¹

Tegelijk is een waarachtige vader om de toekomst en het welzijn van zijn kinderen bekommerd. Hij zal ervoor zorgen en desnoods ervoor vechten dat zij het beter hebben dan hijzelf.

Ook in de portrettering van de leraar Banaudi plaatste hij de affectieve liefde, nauwkeuriger nog de wederkerige gevoelsliefde, in reliëf: "Hij hield van hen alsof het zijn eigen kinderen (zonen) waren en de leerlingen hielden van hem als van een tedere vader." Voelbare genegenheid moeten ook de jongens bij don Bosco ervaren hebben, zodat ze als oud-leerlingen hem nog met de "zoete naam van vader" wilden aanspreken.¹⁹²

Dat accent zou in de socioculturele situatie van zijn tijd en in de niet-gemengde opvoeding in de scholen wel eens de beklemtoning van de onmisbare vrouwelijke, moederlijke component kunnen geweest zijn. Die accentuering is wellicht ook te danken aan de genegenheid van zijn moeder die hij, als jongste, zo voelbaar had mogen ervaren. Maar ook een liefde die hij door het zo vroegtijdige verlies van zijn vader, op zijn minst onbewust, gemist had.

Een goede vader is voor don Bosco echter ook altijd de man die "in al het nodige voorziet." De man die, zoals don Bosco in zijn oratio pro domo in de lange versie, op actieve wijze toont dat hij van zijn jongens houdt. "Hoeveel heeft hij verdragen en geleden om hun brood, een huis, leraren te geven en vooral voor het heil van hun ziel te zorgen." Een echte vader wenst niet alleen het tijdelijke en geestelijke geluk van zijn kinderen, hij doet er ook alles voor "wat in zijn macht ligt." (13-14) Daarnaast maakt hij tijd voor hen. Hij praat met hen, hij luistert naar hun verlangens en behoeften, hij geeft raad, stimuleert, moedigt aan, geeft een steuntje in de rug, is een toevlucht, schenkt vertrouwen. Hij waakt echter ook over het gedrag van zijn kinderen. Waar het nodig is, treedt hij gezagvol op en tracht te corrigeren. Onder meer door kordaat, maar "vriendelijk op fouten te wijzen", niet onbeheerst te straffen en in geen enkel geval zich te laten verleiden tot lijfstraffen.

Het komt er steeds weer op aan vriendelijk, zacht, gemoedelijk, vertrouwelijk, familiair met de jongeren om te gaan en zoals Banaudi erin te slagen “gerespecteerd en bemind te worden”, zelfs meer bemind dan “gevreest” te worden. (20)

- *Over vriend zijn*

Door die vertrouwelijke, joviale, welwillende omgang krijgt de vaderfiguur tevens kwalitatieve trekken van een vriend. Het is in de gesprokkelde citaten trouwens opmerkelijk hoe vaak don Bosco de twee, vader en vriend, verbindt. Voor de jongeren wilde hij blijkbaar een vaderlijke vriend zijn.

Toch had hij in zijn jeugdijaren mogen ervaren wat vriendschap onder jongeren kan betekenen. In zijn *Herinneringen* getuigde hij over Luigi Comollo: “Die wonderbare kameraad is mijn geluk geweest. Op gepaste tijd was hij daar om mij te waarschuwen, te corrigeren, te troosten, maar zo innemend en met zoveel naastenliefde. (...) Ik ging vertrouwelijk met hem om, spontaan voelde ik mij geneigd om hem na te volgen.” De effectieve, actieve naastenliefde die tot uiting kwam via waarschuwen, corrigeren en volgen primeert misschien in zijn terugblik op hun vriendschap. De affectieve component is echter ook sterk aanwezig dankzij de vermelding van troosten en vertrouwelijke omgang: de sympathie, het zich veilig weten en voelen. Maar geen zweem van sentimentaliteit.

Dat was eveneens het geval toen hij vertelde over de vriendschappen van Domenico Savio. In de kleine biografie liet don Bosco de jongen tegen Giovanni Massaglia zeggen: “Ik wil dat we echte vrienden zijn. Echte vrienden voor de zaken die de ziel aanbelangen. Daarom zou ik graag hebben dat de ene van nu af de monitor van de andere zou zijn in alles wat aan het geestelijke welzijn bijdragen kan.”¹⁹³ Het cement van hun vriendschap was de gelijkgezindheid: dezelfde idealen koesteren en elkaar daarin onvoorwaardelijk steunen.

Beide vriendschappen betreffen natuurlijk jonge mensen onder elkaar. Maar dezelfde teneur valt op in de reactie van de jonge priester G. Bosco op zijn bezoeken aan jeugdige gevangenen. Hij maakte al gauw de bedenking: "Wie weet, zei ik bij mezelf, als die jongeren buiten [de gevangenis] een vriend hadden die zorg voor hen zou dragen, hun bijstand zou verlenen, hen op zondagen in de godsdienst onderrichten, wie weet of zij zich dan niet ver van hun ondergang zouden kunnen houden of tenminste het aantal van degenen die opnieuw in de gevangenis belanden, verminderen?"¹⁹⁴ Zo omschreef hij wat hij als vriend voor hen wilde doen omdat hun lot hem ter harte ging, omdat hij hen graag zag. Niet louter op humane basis, maar ook omdat hij hun als priester bijstand wilde verlenen.

Nog later bleek uit een avondwoordje dat hij de sympathie, de genegenheid en de inzet van de vriendschapsrelatie als bron beschouwde waaruit de jongeren groot of veel vertrouwen in hem en bijgevolg in de opvoeders konden putten. Tegelijk liet hij hen goed horen dat zij zijn "echte vrienden" mochten zijn. Dat wil zeggen dat hij de jongens uitnodigde hem graag te zien en spontaan, vertrouwelijk en openhartig met hem en hen om te gaan.¹⁹⁵ Waarachtige vriendschap is wederzijds. Zij houdt een zekere aantrekking tot elkaar in, waardering, keuze voor elkaar, openhartigheid en verbondenheid van beide kanten. Ze houdt ook in dat men in alle omstandigheden op elkaar kan rekenen. Blindelings om zo te zeggen. Het is een verhouding tussen opvoeder en jongeren die in de puberteitsjaren de relatie met een vader of vaderfiguur zelfs in de schaduw kan stellen. Zouden daarom de "rollen" van vader en vriend in de leraar, opvoeder en overste bij don Bosco niet zo vaak complementair naast elkaar opgesomd staan? En zou hij niet daarom in datzelfde avondwoord overgeschakeld hebben naar het beeld van de vader op het ogenblik dat hij ging spreken over terechtwijzen en straffen?

Hij wilde de vaderlijke vriend en de vriendschappelijke vader zijn.

- *Over broer zijn*

In de meeste citaten hierboven komt naast vader en vriend bijna telkens ook broer voor. In het kleine traktaat over het preventieve systeem beperkte don Bosco zich echter tot vader en broer.

Wat de aanwezigheid van broers in een gezin betreft, had de jonge G. Bosco een dubbele ervaring opgedaan. Een eerder negatieve met zijn oudere stiefbroer Antonio en een positieve met Giuseppe, zijn wat oudere broer uit het tweede huwelijk van zijn vader. Over de perikelen met de eerste informeerde hij ons in de *Herinneringen*. Over de relatie met Giuseppe heeft hij daar echter niets geschreven.

Van de drie aspecten is dat van broer ook in de tot nu behandelde teksten het minst transparant. We mogen veronderstellen dat het broer zijn voor don Bosco heel algemeen te maken had met op gelijke voet staan, met elkaar begrijpen, voor elkaar opkomen, met verstandhouding en saamhorigheid en bereidheid om elkaar te vergeven. Verder met spontane, informele omgangsvormen. Allemaal elementen die hem ingegeven werden door zijn kijk op een gezond, fijn, ja ideaal gezin. Men zou kunnen denken dat don Bosco dat aspect in het bijzonder voor zijn jongere assistenten wilde. Dat is echter niet het geval. Hij wenste evenzeer dat de volwassen leraren en opvoeders, zelfs de directeurs zich als broers van de jongeren zouden gedragen. Misschien als de wat oudere broers die niet alleen bescherming verzekeren en wijze raad geven, maar zich ook gemakkelijker in de leefwereld van de jongeren kunnen inleven en met hen kunnen meedoen. Daardoor kunnen ze zich een heel apart gezag verwerven. Van hun kant is het zijn verlangen dat de jongeren in hun opvoeders broers zien en met hen omgaan als met oudere broers. Op die manier

krijgt het broer zijn in het opvoedingsproces een eigen aanvullende waarde bij de andere twee.

Met elk van de drie legde don Bosco specifieke accenten die samengevoegd een bijzondere eigenheid van zijn leraren, opvoeders en oversten vormden. Een eigenheid die hij samenvattend uitdrukte als hij schreef of zei dat hij "als vader, vriend en broer onder hen kwam." Een eigenheid die met alles wat hier geciteerd en besproken werd, allicht nog niet voldoende onderzocht en geduid kon worden.

- "Eenheid van hart en ziel" en het doorbreken van de barrière van wantrouwen (20)

Het ingelaste stuk in het schrijven voor de salesianen van Valdocco benoemt de weldoende wederzijdse verhoudingen nog op een andere manier. Die benaming schuilt in de volgende zin: "Als men [jongens en salesianen] dus één hart en één ziel wil vormen." Ook die gedachte en verwoording komen uit een aaneengesloten reeks suggesties die "op een van de voorbije avonden" in de maand mei in don Bosco's geest opborrelde en die in het manuscript A bewaard gebleven is. De vaststelling "tegenwoordig worden de oversten beschouwd als oversten / /gevreesd" en daarna de voorwaarde "als men dus één hart en één ziel wil vormen" worden in de oorspronkelijke notities gescheiden door "enz." Zoals hiervoor vermeld werd, had don Lemoyne dat "enz." in de brief aan de jongens aangevuld met "en niet meer als vaders, broers en vrienden" en ook met "weinig bemind." Dat volstond voor hem om tussen de twee, namelijk enerzijds "gevreesd en weinig bemind" en anderzijds "één van hart en één van ziel" via "dus" of "daarom" een band te leggen. Zonder nochtans de onderliggende logische aaneenschakeling naar boven te brengen. Dat laatste doet hij evenmin in het schrijven voor de salesianen. Waarschijnlijk bestaat de band hierin: eenheid van hart en ziel ontstaat wanneer de opvoeders gemoedelijk, vertrouwelijk en

familiair als vaders, vrienden en broers met de jongeren omgaan en wanneer die op hun beurt die vriendelijke, innemende omgang met waarneembare genegenheid en gehoorzaamheid en gewilligheid beantwoorden.

De hoofdgedachte “*één van hart en één van ziel*” komt uit de *Handelingen van de apostelen* (Hand. 4,32). Met de toevoeging “uit liefde tot Jezus”, die don Bosco al van in het begin liet optekenen (handschrift A), legde hij de religieuze motivering bloot die allen moet bezielen om naar eenheid te streven en dat streven vaste grond te geven. Menselijke beweegredenen alleen blijken voor hem niet te volstaan. Het citaat uit de *Handelingen* behelst een ideaal waarnaar don Bosco in de jaren zeventig van zijn eeuw meer dan eens verwees. Vooral in geschriften en toespraken voor zijn naaste medewerkers.

Van heel grote betekenis is het feit dat hij die karakterisering van de leerlingen van Jezus in de constituties van de Congregatie integreerde. In het eerste artikel van het tweede hoofdstuk schreef hij in 1874: “Alle leden leven in gemeenschap, slechts gebonden door de band van de broederlijke liefde en de eenvoudige geloften. Die houden hen zodanig samen, dat zij slechts één hart en één ziel vormen.”¹⁹⁶ In de inleiding tot diezelfde constituties voegde hij later (1877) een hoofdstuk toe over de broederlijke liefde. Daar hernam hij met stichtende bedoeling: “Dit is de lof die de heilige Lucas de eerste christenen toekent, dat zij zoveel van elkaar hielden, dat zij slechts één hart en één ziel schenen te hebben.”¹⁹⁷

Op het einde van de retraite voor de leden van een nieuwe expeditie missionarissen naar Zuid-Amerika (eveneens 1877) moedigde hij hen aan “samen verenigd te blijven en te doen wat de H. Schrift zegt over de eerste christenen: *cor unum et anima una*” (één van hart en één van ziel).¹⁹⁸

In een van de verslagen van het tweede Algemeen Kapittel (1880) staat te lezen: "Allen moeten ervan overtuigd zijn dat de zaken van het college en van het huis alleen dan goed zullen marcheren, wanneer men werkt als waren alle leden van de Congregatie één enkel hart en één enkele ziel." Om dat in de praktijk te bevorderen beval don Bosco op datzelfde Kapittel de conferenties aan die volgens het eerste Algemeen Kapittel om de veertien dagen moesten gehouden worden. "Die zijn", zo stelde hij, "als een tweede verbindingsstreep om de medebroeders en de directeur een enkel lichaam en een enkele ziel te laten zijn."¹⁹⁹

Ook dat waardevolle en karakteristieke accent heeft don Bosco bekrachtigd, namelijk in de voortzetting van de *Memorie dell'Oratorio*: "Alle salesianen die in eenzelfde huis verblijven, moeten met hun directeur één hart en één ziel vormen."²⁰⁰

Dat alles betreft natuurlijk de eenheid van hart en ziel onder zijn directe volgelingen en medewerkers. Dat don Bosco ook aan de eenheid van hart en ziel van de opvoeders met de jongens en van de jongens met de leraren, assistenten en oversten dacht, liet hij horen in zijn *Herinneringen*. Naar aanleiding van de evocatie van het feest ter ere van zijn geliefde leraar Baraudi schreef hij: "De leraar en de leerlingen vormden één enkel hart."²⁰¹ Dat was ook zijn ideaal. En dat hield hij voor in dat autobiografische en tevens belerende geschrift.

Of hij de jongens ook zo vaak attent maakte op het ideaalbeeld van de eerste christenen valt moeilijker uit te maken. Zeker is dat hij er in een brief van 1861 al op wees: "God moge ons bijstaan om één hart en één ziel te vormen."²⁰² Even vast staat het dat hij op oudejaarsavond 1876 allen, natuurlijk ook de jongens, aanspoorde in het nieuwe jaar de Heer met liefde en opgewektheid te dienen. Want "de Heer houdt ervan dat men wat men voor hem doet, met blijdschap doet. Door zo te handelen zullen wij allen één hart vormen

om de Heer te beminnen.”²⁰³ Indien ook dat als verwijzing naar de situatie van de christenen in de Handelingen bedoeld was, dan kon het toch maar effect hebben als hij de jongens er vaker en uitdrukkelijker mee confronteerde.

Hoe dat ook geweest zij, de gedachte werd opgenomen in de brief aan de jongens. En daar werd vooropgesteld dat die liefdevolle eenheid en dus ook de spontane en vertrouwelijke wederkerige genegenheid maar nieuwe levenskansen krijgen, als men “de barrière van wantrouwen doorbreekt” en “het hartelijke vertrouwen” in de relaties herstelt. Dat alles volgens gegevens van het manuscript A. Die uitdrukkingen herinneren aan de indruk die Valfrè en don Bosco kregen terwijl ze naar de speeltijd van het eerste tafereel stonden te kijken. Die indruk werd in de brief vastgelegd met de wending “de grootste hartelijkheid” en in het schrijven met “de grootste hartelijkheid en het grootste vertrouwen.” (7) Hier heeft de auteur de verbinding van de twee tot “hartelijk vertrouwen” uit de suggesties overgenomen.

- Herstel van het hartelijke vertrouwen door de gehoorzaamheid van de jongens

Met die gedachten had het tussenstuk kunnen afgesloten worden. Maar de redacteur laat zich verder leiden door de notities in A en de verwerking ervan in de brief aan de jongens. Tot en met de band die daar met het woordje “dus” gelegd werd tussen wat voorafging en de opdracht die enkel de jongens betrof. Om “de barrière te doorbreken” en “het hartelijke vertrouwen” te herstellen, moesten de leerlingen zich [opnieuw] door “gehoorzaamheid” laten leiden. Van de twee elementen even voordien “de jongens hielden van hen en gehoorzaamden onmiddellijk” plaatste hij er bijgevolg slechts een op de voorgrond om het “hartelijke vertrouwen” te herwinnen. Hij dacht daarbij niet aan blinde gehoorzaamheid, niet aan kadavergehoorzaamheid, maar aan gehoorzaam-

heid die wordt beoefend in het bewustzijn dat men zich aan een wijze, liefderijke moeder toevertrouwt. Zij weet wat het beste is voor haar kind.

Het is een fraai beeld. Toch hapert er iets aan de logische samenhang. Kan de gehoorzaamheid van de jongens alleen bewerken dat het hartelijke vertrouwen de plaats inneemt van het wantrouwen? Is zijzelf niet veeleer het gevolg van de vaderlijke, broederlijke en vriendelijke liefde van de opvoeders die de harten van de jongens winnen? Is de juiste volgorde niet terecht even voordien weergegeven met "de jongens hielden van hen" (voorop) en "gehoorzaamden onmiddellijk" (daarna)? En waarom hielden de jongens van hen? Toch vooral omdat de opvoeders geïnteresseerd, op hun niveau meelevend met hen omgingen.

Het beeld van de relatie moeder en kind is alleszins conform de gegevens van don Bosco in het handschrift A, maar daar wordt de beeldspraak voorafgegaan door een spatie. Ze werd aangebracht tussen het voorafgaande "hartelijke vertrouwen" en de wens "Dat dus de gehoorzaamheid de leerling geleide."²⁰⁴ G.B. Lemoyne gaat echter in een ruk door met de tekst die al voorhanden was. In de brief aan de jongens past die inhoudelijke aaneenschakeling enigszins, omdat de jongens daar werkelijk aan zet zijn. Bovendien kan de daar nogal behoedzaam uitgedrukte opdracht om te gehoorzamen er functioneren als een voorbereiding op de opsomming, slechts even daarna, van wat zij nog allemaal moeten doen (32-33). In het schrijven voor de medebroeders past die doorbrekende en beslissende rol van de gehoorzaamheid van de jongens veel minder, zelfs helemaal niet.

Het hele stuk werd in de brief aan de jongens zo goed als letterlijk volgens de oorspronkelijke gegevens overgenomen. Die suggesties begonnen met de vaststelling: "Maar tussen de vroegere en de huidige jongens bestaat een aanzienlijk ver-

schil." (ms. A, 12) Het ging in de brief aan de jongens en het zo-even besproken tussenstuk dan eerst en vooral om de kenmerken van de vroegere jongens. Dat waren zo al de betere jongens. Don Lemoyne idealiseerde ze nog meer door in de brief aan de jongens te schrijven: "Alle harten waren open" in plaats van "hun hart" uit A. Verder, zonder onderscheid te maken, "de jongens hielden van hen en gehoorzaamden." De liefde en de gehoorzaamheid waren dus van in het begin aanwezig. Wel sloot het manuscript A de metafoor over de gehoorzaamheid af met "enz. enz."

Dat open einde gaf de auteur de gelegenheid om te proberen meer uitleg te geven. In de brief aan de jongens deed hij dat enigszins terecht met: "Dan zal in het Oratorio weer de vrede en de blijdschap van vroeger heersen." In de uiteenzetting voor de salesianen vallen beide elementen eerder uit de toon. Ze komen als het ware uit de lucht vallen. Inderdaad. Hoewel "een en al vrolijkheid" in het eerste tafereel met Valfrè en don Bosco een heel positief teken was van de goede sfeer op de speelplaats en in het Oratorio, toch kwam blijdschap er niet over als een bepalende factor. (6) En over vrede was er in de karakterisering van "vroeger", de ideale verleden tijd, al helemaal geen sprake. Dat element komt pas heel wat later aan bod, namelijk in het tweede deel van de samengevoegde versie. Nog wel met betrekking tot de biechtpraktijk als explicitering in de brief die aan de jongens gestuurd werd.

Paste het ingelaste stuk in de ontwikkeling van de gedachten in de brief aan de jongens, in het schrijven aan de opvoeders staat het gewoonweg niet op zijn plaats. Integendeel het staat de logische voortzetting van de gedachtegang echt in de weg. In de veronderstelling althans dat er na de slotzin van Buzzetti's commentaar van vóór de inlas een voortzetting nodig was.

2.4.5 Voortzetting van de gedachtegang van vóór het tussenstuk, waarin het aspect familiariteit, een tweede sleutelwoord, uitgewerkt wordt

Vóór de invoeging van het tussenstuk luidde zijn optimistische afronding: "Op die manier zal hun vermoeidheid makkelijker en lichter om dragen zijn." Was daarmee niet alles of alleszins het voornaamste gezegd wat de salesianen te doen stond om "de jongens opnieuw te bezielen"? Ingeval de schrijver niet-temin oordeelde dat hij het socratische spel niet mocht stopzetten omdat hij nog meer moest verduidelijken, dan moest hij don Bosco vanuit een nog altijd niet goed begrijpen van de aanwijzingen van Buzzetti wel een nieuwe vraag laten stellen. Nu had don Lemoyne in beide versies (B en C) op die plaats telkens inderdaad een vraag geformuleerd met het oog op een normale of mogelijke voortzetting van het gesprek. In B was dat: "Wat is dan het kleinste [het minste]?" Een werkelijk heel natuurlijke vraag na de toch niet zo klare uitspraak van Buzzetti met de tegenstelling tussen het geringste en het belangrijkste. In C werd het: "Wat moet ik dan mijn salesianen aanbevelen?" (21) Dat is minder vanzelfsprekend na de raadgevingen die hij in de C-redactie al gehoord had. Toch nog aanvaardbaar omdat het allemaal om de salesianen te doen geweest was en verder ook blijft. De vraag paste overigens ook goed bij het hele vertrouwelijke gesprek met de afwisselende voornaamwoorden "je" en "ik. Bovendien hoeft die vraag niet echt verrassend te zijn omdat vragen naar bijkomende informatie niet ongebruikelijk was in droomverhalen, waarin don Bosco de dialoogvorm als overheersend stijlmiddel gebruikte.²⁰⁵

Bij het zoeken van een goede verbinding tussen het ingelaste stuk over de schuld en tegelijk het aandeel in het herstel vanwege de jongens en de gedachten die zouden volgen, bevredigden de overgangen B en C hem blijkbaar niet. Hij vond die wel in de brief aan de jongens: "Maar hoe moet men het

aan boord leggen om die barrière te doorbreken?” Of in de passieve vorm: “Wat moet er gedaan worden om de barrière te doorbreken?” In tegenstelling tot het begin van het tussenstuk krijgt hij zo via de herneming van “fatale barrière van wantrouwen” nog een literair-technische link tussen het tussenstuk en het vervolg van zijn beschouwingen. Toch hapert er wat aan de formulering van de vraag. Of men het Italiaans actief met “wij” of passief met “men” vertaalt, de vraag wordt namelijk te algemeen gesteld. In de brief aan de jongens mocht het algemeen klinken omdat het vervolg daar zowel een kleiner deel voor de volwassenen bevatte, als een ander, een groot deel, dat tot de jongens gericht was. De “wij-vorm” in de vertaling was daar volledig gerechtvaardigd. De redacteur had daar, terecht of minder terecht, beide groepen op het oog: de volwassenen en de jongeren. (21-22 en 32 en volgende) Het antwoord hield elementen in voor de twee en werd er begrijpelijk meer uitgewerkt voor de jongens. In het schrijven voor de salesianen blijven de jongens verder buiten beeld. Don Lemoyne heeft met “wij” nu in het vervolg uitsluitend de salesianen, assistenten, leraren en oversten, in het vizier.

Voor zijn antwoord op de geredigeerde vraag van don Bosco naar de mogelijkheden om de barrière te doorbreken, herneemt Buzzetti een kernwoord van de commentaar van Valfrè, namelijk “familiariteit” (6). Daarom lijkt het mij dat het de opbouw ten goede zou gekomen zijn, mocht de schrijver hier het woord opnieuw aan Valfrè verleend hebben. Dan had die oud-leerling zijn vroegere invoering van het begrip en zijn eerste commentaar hebben kunnen of mogen uitwerken. Door de toevoeging “vooral tijdens de speeltijd” in het antwoord van Buzzetti wordt de verbinding met dat gedeelte van het schrijven trouwens echt expliciet. Het is alsof hij daarmee de beschrijving van de “paradijselijke” sfeer op de speelplaats in het eerste tafereel met Valfrè opnieuw zichtbaar en voelbaar aanwezig wil roepen. Anderzijds wekt hij via het woord “voor-

al" de indruk dat er een breder toepassingsveld bestaat. En het zal niet bij een indruk hoeven te blijven.

- Betekenis van de term familiariteit

Net zomin als Valfrè definieert Buzzetti de term "famigliarità". Althans niet direct. Zoals Valfrè legt hij eerst een band met de belangrijke begrippen "liefde" (genegenheid) en "vertrouwen" en bijgevolg ook met de (eerste) sleutelpassage. Hij doet dat echter op zijn manier: "Zonder familiariteit toont men zijn liefde niet en als men die niet zichtbaar maakt, kan er geen vertrouwen zijn." (21) Daarmee introduceert hij tegelijk iets nieuws.

Volgens Valfrè "brengt familiariteit liefde met zich mee" of, met de woorden van de vertaling, "schept" die. Familiariteit is de bron. Zo maakte Valfrè een onderscheid tussen familiariteit en liefde. Daar bleef het echter bij. Buzzetti verklaart nu dat familiariteit veruiterlijking is van affectieve liefde, dat zij middel is om zulke liefde te "tonen." Meer nog. Niet die liefde op zich "schept" het vertrouwen. Dat doet enkel een dankzij familiariteit zichtbaar gemaakte genegenheid. Dat klinkt als een precisering van het aforisme van Valfrè. Het is ook een aanvulling en verduidelijking bij de eigen commentaar van Buzzetti. Hij hield don Bosco immers voor "dat de jongens niet alleen bemind moeten worden, maar dat zijzelf moeten beseffen, inzien, waarnemen dat ze bemind worden." (14) Dat begrijpen, dat aanvoelen, zo lichtte hij daarbij toe, wordt bevorderd door "het meedoen van de leraren en assistenten met de dingen die de jongens graag hebben." (15) Ook door "altijd te midden van de jongens te vertoeven, vooral tijdens de ontspanningstijd" en door "te houden van wat de jongens graag hebben." (18 en 15). Nu voegt hij eraan toe dat de manier waarop zij meedoen, aanwezig zijn en houden van de dingen waar de jongens de voorkeur aan geven, nog belangrijker is. Ze gaat aan de geboorte van genegenheid vooraf. Om die

manier, om die omgangsstijl te karakteriseren grijpt Buzzetti terug naar de benaming familiariteit die, zoals aangegeven werd, al in de commentaar van Valfrè gebruikt werd.

Bij de bespreking van het woord familiariteit in de beschouwingen van Valfrè heb ik geschreven dat het gebruik van die term verrassend was, omdat hij tot in 1884 niet zo vaak voorgekomen was in de geschriften van don Bosco. En wanneer dat het geval was, dan veeleer met een minder gunstige of zelfs pejoratieve betekenis.

Excursie over het gebruik en de betekenis van familiariteit bij don Bosco

Dat was onder meer het geval in de *vertrouwelijke raadgevingen* aan don Rua in 1863. Wat het dienstpersoneel betrof moest don Rua ervoor zorgen dat zij niet erg familiair met de jongens zouden omgaan. Letterlijk wellicht: "Niet met grote familiariteit." Gezien de aard en de taken van dat personeel ging het daarbij natuurlijk niet om een niet geoorloofde pastoraal-pedagogische relatie. Daarvoor koos hij een andere uitdrukking. In dezelfde aanbevelingen heette het: "Zij [de onderwijzers, leraren] moeten de bijzondere vriendschap en de partijdigheid vluchten."²⁰⁶

Die laatste richtlijn is waarschijnlijk geïnspireerd door algemeen verspreide voorschriften van die tijd. Hij lijkt een variant van de waarschuwingen van pedagogische schrijvers, tijdgenoten van don Bosco. Het voorbehoud dat F. Aporti bij een grondregel maakte, heb ik hiervoor geciteerd.²⁰⁷ In een Italiaanse vertaling uit 1835 van een geschrift van Agathon, broeder van de christelijke scholen, was die auteur niet minder categorisch. Hij hield dit voor: "Met de meest alerte aandacht moet hij [de leraar] verder elke vorm van vriendschap, elke gevaarlijke vertrouwelijkheid (*famigliarità*) met hen [de leerlingen] vermijden." Concreet betekende dat: "Die aan-

dacht verbiedt ook nog het gezicht aan te raken, de leerlingen te strelen, met hen te schertsen, zich door hen te laten omhelzen."²⁰⁸ Of de uitdrukking "elke gevaarlijke familiariteit" toelaat te veronderstellen dat hij eveneens "niet-gevaarlijke" vormen kende, blijft hier een vraag.

In die sfeer wordt een van de zeven geheimen die don Bosco volgens don E. Ceria in juni 1875 opgesomd heeft, heel begrijpelijk. Het vijfde luidde inderdaad: "De oversten schonken veel vertrouwen en hielden ervan te midden van de jongens te zijn. Maar op zo een manier dat overdreven familiariteit vermeden werd."²⁰⁹ Ook hier is sprake van "overdreven familiariteit", wat tegelijk laat aannemen dat naar don Bosco's overtuiging, zoals waarschijnlijk eveneens volgens die van broeder Agathon, een normale positieve familiariteit mogelijk was.

Die overtuiging treedt ongecompliceerd naar voren in zijn *Herinneringen aan het Oratorio (Memorie dell'Oratorio)*, waaraan hij onder meer in de jaren 1873-1875 schreef. Terugblikkend op zijn jeugd- en vormingstijd, deelde hij er rond uit in mee dat hij "graag ongedwongen en op vertrouwelijke voet zou omgegaan zijn" met enkele parochiepriesters. Om dat verlangen te benoemen, gebruikte hij de wending "contrarre familiarità." De bedenking ten aanzien van die priesters houdt in dat het hem niet mogelijk was omdat zij niet bereid waren om vriendschappelijk en gemoedelijk, ongedwongen, dat wil zeggen familiair in de goede zin van het woord, met hem om te gaan.

Wat de omgang met leeftijdgenoten betreft, leerde de ervaring hem dat hij onderscheid hoorde te maken. Hij kreeg immers te doen met drie categorieën medeleerlingen: "goede, onverschillige en slechte." "Die laatsten waren absoluut en altijd te mijden, zodra zij bekend waren. Met de onverschilligen" moest hij "zich uit hoffelijkheid en uit noodzaak onderhouden"; "met de goeden" echter "gemoedelijk en vertrouw-

lijk omgaan, als hij er ontmoette die werkelijk zo waren." Ook in dat laatste geval de uitdrukking "contrarre famigliarità." Werkelijk goed was Luigi Comollo. Met hem voerde don Bosco "gemoedelijke, vertrouwelijke gesprekken" (famigliari discorsi) en "ging hij vertrouwelijk, familiair om" (trattava famigliarmente).²¹⁰

Voor de laatste twee herinneringen kon hij een beroep doen op overwegingen in een boekje dat hij in 1844 aan Luigi Comollo gewijd had. Daar had hij zijn medestudenten aan het grootseminarie in drie groepen ingedeeld: "Enkelen onder hen zijn slecht, anderen zijn niet slecht, maar ook niet bijzonder goed, nog anderen zijn echt goed. De eerste groep moet je absoluut uit de weg gaan; met de tweede moet je contact nemen als het nodig is, maar niet op vertrouwelijke wijze (con famigliarità); met de laatste moet je geregeld omgaan. (...) Het is waar dat die kameraden (van de derde groep) niet talrijk zijn. (...) En als je er gevonden hebt, ga dan met hen om en laat het contact de vorm aannemen van geestelijke vertrouwelijkheid (spirituale famigliarità) waarmee je zoveel voordeel kunt doen."²¹¹

Het hoeft geen betoog om aan te tonen dat hij die passage in zijn latere *Herinneringen* vooruitgeschoven heeft naar de periode van zijn studiejaren in het middelbaar onderwijs. Dat heeft hier echter geen bijzondere betekenis.²¹² Belangrijk is wel dat hij het begrip met een positieve lading toen al kende en gebruikte.

Ondanks zijn naarstige schrijfwerk en het taalgebruik in de *Herinneringen* tijdens de periode 1873-1875, riep hij in juni 1875 bij de opsomming van de zeven geheimen dus op tot voorzichtigheid. In november van dat jaar deed hij het nog eens, zij het in een andere context. Na zijn afscheidsrede in de basiliek van Maria Hulp der Christenen noteerde hij enkele raadgevingen voor de eerste missionarissen ter gelegenheid

van hun vertrek naar Argentinië. In de tweede aanbeveling spoorde hij hen aan: "Beoefen tegenover iedereen christelijke liefde en wees heel beleefd, maar voer geen gesprekken en ga niet vertrouwelijk om met personen van het andere geslacht of van verdachte zeden."²¹³

Totaal anders klonk zijn aanbeveling voor de omgang met jongeren. In het bijzonder met jongeren die tekenen van geestelijke roeping gaven. Wat hen betrof, vroeg hij de missionarissen hun "christelijke liefde of naastenliefde (*carità*), minzaamheid, innemendheid, vriendelijkheid (*amorevolezza*) en bijzondere welwillendheid te bewijzen." Dat is een vertaling volgens de tekst van de achttiende aansporing in de *Memorie biografiche*, die overeenstemt met de versie van don Chiala in zijn boek *Da Torino alla Repubblica Argentina*.²¹⁴ Er zijn natuurlijk belangrijke verschilpunten met het schrijven van 1884. De inhoud van de aanbeveling in 1875 betreft de omgang met een beperkte groep jongeren. Verder wordt het begrip *caritas* gebruikt en niet "amore." Bovendien wordt *caritas* gewoon naast "amorevolezza" en speciale welwillendheid geplaatst. Van een of andere relatie tussen christelijke liefde enerzijds en vriendelijke, beminnelijke omgang en ook welwillendheid anderzijds is geen sprake. Niettemin staan de harten winnende omgangsvormen uitdrukkelijk vermeld. En dat op zichzelf is heel belangrijk.

In de versie die P. Braido van die aanbeveling gepubliceerd heeft, wordt de verhouding tussen *caritas* en de kenmerkende omgangswijzen wel nauwkeurig aangegeven. Althans op het eerste gezicht. Letterlijk luidt het vijfde punt van de achttiende aanbeveling als volgt: "*carità* met behulp van tekens (uitingen) van 'amorevolezza' en bijzondere welwillendheid."²¹⁵ De aansporing is eigenlijk maar echt zinvol wanneer ze begrepen wordt als gericht tot de salesianen. Zij moeten de christelijke liefde beoefenen. Maar het moet een naastenliefde zijn die zichtbaar, voelbaar, waarneembaar gemaakt wordt door te-

kens van vriendelijkheid en welwillendheid. Die eerste en normale interpretatie botst echter met de formulering van het geheel van de achttiende aanbeveling. Die bevat inderdaad een reeks van vijf houdingen. Volgens de opbouw van de volledige zin moeten de missionarissen ze alle vijf bevorderen of inprenten bij bepaalde jongeren. Dus ook de *caritas*. Maar door de combinatie “*carità*” en “via tekens van minzaamheid, beminnelijkheid en welwillendheid” lijkt dat niet evident.²¹⁶ Het is zinvoller als die bijzondere taak juist voor de missionarissen geldt. Zijzelf moeten liefdevol zijn en die liefde veruitwendigen door minzaam, vriendelijk en welwillend met de jongeren om te gaan.

Dat is waarschijnlijk ook de redenering van don Bosco's secretaris G. Berto geweest. De tekst in zijn handgeschreven kopie in november (?) 1875 stemt eerder met die van don Chiala overeen: “Heb (betoon) naastenliefde, beminnelijkheid...”²¹⁷ Ook hij bestemt dat onderdeel van die aanbeveling voor de salesianen. “*Amorevolezza*” heeft hij echter om een niet te verklaren reden vervangen door een synoniem: “*amabilità*.”

De formuleringen van de opdracht ten aanzien van die jongeren lijkt als twee druppels water op een raad van A.M. Teppa in “*Avvertimenti per gli Educatori ecclesiastici*.” In een hoofdstuk waarin hij richtlijnen gaf bij het straffen, beschreef hij een van de beste mogelijkheden voor een onderwijzer of leraar om een jongen die in gebreke gebleven was, zijn ongenoegen over de fout te laten blijken. Ze bestond hierin: “Een ernstigere en meer gereserveerde houding tegenover hem aannemen. Die tekens (uitingen) van welwillendheid en familiariteit, die men hem tevoren placht te geven, achterwege laten.” Die aanwijzingen kunnen wat vaag aandoen. Concreter worden ze in het geheel van zijn werk. Bijvoorbeeld door ze te zien in het licht van een richtlijn in het hoofdstuk over de uitoefening van gezag. Daar lezen we: “Met een andere (leerling) zal men

op een minzamere, vriendelijkere en gemoedelijkere manier (usar modi più amorevoli e famigliari) kunnen omgaan.”²¹⁸ Vanzelfsprekend is de context van beide raadgevingen (don Bosco en A.M. Teppa) heel verschillend. Natuurlijk plaatste A.M. Teppa naast “benevolenza” “famigliarità” en gebruikte don Bosco “benevolenza” naast “amorevolezza.” Maar beiden hebben hetzelfde woord en hebben het over “tekens, uitingen van” welwillendheid. Bovendien is don Bosco’s amorevolezza een synoniem van Teppa’s famigliarità.

Die laatste interpretatie wint aan kracht als we luisteren naar een uiteenzetting van don Bosco voor de directeuren op een bijeenkomst in februari 1876. Zijn thema is opnieuw: “Hoe scheppen wij een gunstig klimaat voor het ontluiken van roepingen?” Daarbij luidde zijn tweede punt: “Met grote minzaamheid, beminnelijkheid, vriendelijkheid (amorevolezza) horen wij met de jongeren om te gaan: hen echt goed behandelen. Die goede behandeling en vriendelijkheid (minzaamheid, innemendheid) moet bij alle oversten aanwezig zijn, niemand uitgezonderd. Met zijn allen kunnen zij nauwelijks één jongere aantrekken en één overste volstaat om allen weg te jagen. O, hoe belangrijk is het voor een jongen zich goed behandeld te weten! Hij vertrouwt zich helemaal toe aan de oversten.” Het zesde punt sluit daarbij aan: “Erg veel zal ook bijdragen het feit dat we heel vertrouwelijk, gemoedelijk, familiair met een jongen omgaan (dare famigliarità). Hem vaak met ons laten wandelen, vertellen, lachen, naar hem luisteren; hem laten vertellen over zijn leven thuis, over de akkers, de weiden, de wijngaarden, de kaasmakerij enz. Als zij dan naar aanleiding van die vertrouwelijke (ongedwongen) omgang (famigliarità) iets over hun eigen roeping vragen, raad hun dan aan erover te spreken in de biecht.”²¹⁹

In die conferentie gebruikte don Bosco amorevolezza en famigliarità naast en zelfs door elkaar. Het zijn duidelijk synoniemen, inwisselbare begrippen en termen.

De verwantschap van verschillende citaten met de stelling van Buzzetti is evident. Net zoals het begrip “famigliarità” in zijn commentaar komen zowel bepaalde mededelingen in de *Herinneringen* als de aanbeveling aan de missionarissen en de raad aan de directeurs hierop neer: “Zonder tekens van familiariteit, zonder gemoedelijke, vertrouwelijke, innemende, vriendelijke, ongedwongen omgang met de jongeren kunnen die niet ervaren dat de opvoeder hen graag ziet en kunnen ze ook geen vertrouwen schenken. En kunnen ze zich zeker niet geroepen en aangetrokken voelen, om zich bij de salesianen aan te sluiten.

De overeenkomst gold tot hiertoe teksten en uitspraken van don Bosco uit de eerste helft van de jaren zeventig van de 19de eeuw. Daarom is de vraag gewettigd of en in hoever hij die lijn heeft aangehouden tijdens de volgende jaren. Ongeveer tien jaar.

In zijn principiële geschrift over “*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd*” (1877) is de term “famigliarità” in elk geval aanwezig. Al van bij het begin waar hij de pedagogische instelling en houding van de directeur omschrijft die voor het repressieve systeem gekozen heeft. “De woorden en het uiterlijk” van zo een overste “moeten streng zijn en veeleer dreigend en zelf moet hij elke vertrouwelijke omgang (famigliarità) met zijn ondergeschikten vermijden.” Meteen suggereert, ja beklemtoont don Bosco op een eigen manier dat de woorden en het uiterlijk van de overste in zijn systeem - het preventieve – zacht, vriendelijk, innemend en uitnodigend tot contact moeten zijn en zijn omgang ongedwongen, gemoedelijk, vertrouwelijk. In de tekst zelf treedt dat op deze manier naar voren: “De directeur en de assistenten moeten als liefdevolle vaders spreken, tot leidsman dienen voor elk probleem, raad geven en minzaam, vriendelijk (amorevolmente) op fouten wijzen.”²²⁰ Eens te meer kan vastgesteld worden hoe “fa-

migliarità" en die keer "amorevolmente" naast en om zo te zeggen door elkaar gebruikt werden met gelijkaardige betekenisinhoud.

Rond die tijd ging don G. Vespignani, een nieuw gewijde diocesane priester, kennismaken met don Bosco. Om geest en werk nader te leren kennen, zou hij een jaar stage lopen. Dat besloeg 1876-1877. Het moet hem pedagogisch niet allemaal meegevallen zijn. Te oordelen althans naar de vraag die hij don Bosco eens stelde: "En hoe moet ik het aan boord leggen om hen (de jongens) te leren kennen en mijzelf te laten kennen?" Don Bosco gaf hem ten antwoord: "O een goede vraag! Door u te midden van hen te begeven, gemoedelijk (famigliarmente) met hen om te gaan, door u te gedragen als een van hen." Dat zag Vespignani niet direct zitten. Hij wierp op: "Maar waar en wanneer kan ik me bij hen voegen? Ik ben niet gemaakt om samen met hen te spelen, te lopen, te lachen. Mijn kwalen, mijn zwakke hart verhinderen mij dat." En don Bosco weer: "Wel, loop naar de pomp. Op de tijd van het ontbijt zult u daar zoveel jongens samen aantreffen die daar komen drinken. Zij praten over de studie, de klas, het spelen, over van alles. Voeg u bij hen, maak u vriend van allen. Vervolgens begint u aan de herovering en u zult slagen."²²¹ De raadgevingen klinken als een voorspel op het schrijven aan de salesianen in 1884. Zoals ik kon aantonen, zijn "aanwezigheid te midden van de jongens" en ook ongedwongen, gemoedelijke, vertrouwelijke omgang er immers twee heel belangrijke elementen van. De toevoeging "u te gedragen als een van hen" kon onder meer betekenen met de jongens meedoen en - algemener - zich interesseren voor alles waar zij van houden.

Ten aanzien van dat getuigenis is echter enige voorzichtigheid niet overbodig. Het is inderdaad mogelijk dat de getuige, om stage-ervaringen weer te geven, in 1932 gebruik maakte van inzichten en verwoordingen die hij pas later verworven had.

De vraag zelf, die hij don Bosco voorlegde, komt inderdaad sterk overeen met een opdracht aan iedere directeur in de *Vertrouwelijke Aanbevelingen* volgens een versie van 1876. Daar kan men lezen: "Zorg ervoor je te laten kennen door de leerlingen en ook henzelf te leren kennen."²²²

Volgens de beschikbare documenten lijkt het dan ook eerder zo te zijn dat don Bosco het woord familiariteit met zijn positieve betekenis jarenlang niet meer gebruikte. Als hij het over de omgangsvormen met de jongeren had, gaf hij de voorkeur aan "amorevolezza" of aan "dolcezza" (zachtheid, beminnelijkheid, vriendelijkheid) en "usare belle maniere" (innemend, wellevend en in de omgang prettig overkomend). Dat was onder meer het geval in een toespraak tot oud-leerlingen die in juli 1880 naar Valdocco gekomen waren om zijn naamfeest te vieren. "Om bij de jongens in de parochies te slagen", wees hij hen op de noodzaak "beminnelijk, wellevend, aangenaam overkomend met hen om te gaan (usare con essi belle maniere); doe je beminnen en niet vrezen." Hij sprak de overtuiging uit dat "de bewijzen of tekens van innemende vriendelijkheid (i tratti di amorevolezza) aan de kinderen bezeugen, in hun geest en hart gegrift blijven." Niet alleen dus in hun gelukkige, mentale herinneringen, maar ook in hun hart, de symbolische plaats van duurzame genegenheid. Op het einde van die toespraak beklemtoonde hij: "Maar ik herhaal. Vergeten jullie nooit de zachtheid (minzaamheid) in jullie manier van omgaan (dolcezza dei modi). Win de harten van de jongeren door jullie genegenheid (amore)."²²³

De zachtaardige, minzame, vriendelijke omgangsvormen tonen, bewijzen de affectieve liefde die er de bron van is. De omgangsvormen zijn als het ware het vehikel van de liefde. Het kernwoord familiariteit zelf ontbreekt, maar de betekenis, de inhoud is er. Ontegensprekelijk.

Hier wil ik erop wijzen dat don Bosco in de toespraak tot de oud-leerlingen priesters liet horen dat hij zich bewust was van het verschil in betekenis tussen “carità” en “amore.” Dat zal men nog beter opmerken als men weet dat het gebruik van “amore” in de laatste zin van het citaat volledig overeenstemt met dat op 29 juni 1877. Ook weer in een ontroerd dankwoordje ter gelegenheid van zijn naamfeest. Veel mensen van buiten het Oratorio, maar ook zijn medewerkers en jongens waren aanwezig in de academische zitting. Toch richtte hij zich direct tot de jongens. Hij zei: “Bij het zien rondom mij van zovele jongens die mij allemaal met vreugde hun genegenheid (amore), hun dankbaarheid betuigen, wordt mijn hart werkelijk ontroerd. Wat is het mooi de genegenheid verbonden te zien met de christelijke liefde (carità). (...) En waarom zijn er zovele en nog eens zovele vrome personen die een gedeelte van hun bezittingen opofferen om ze heilig te gebruiken bij het hulp betonen aan deze jongens? En waarom zijn er zoveel en nog eens zoveel personen die de wereld verlaten, zich aan God binden met de banden van de deugd en van de broederlijke liefde (amore fraterna) en heel hun leven inzetten om die tedere kiemplanten te doen groeien voor de hemel? Dat komt door de christelijke liefde. Ja, het zijn de banden van de deugd die ons nauw verbonden houden in de Heer, zodat wij elkaar vriendelijk (amorevolmente) te hulp komen.”²²⁴ Hij kon moeilijk het onderscheid tussen de effectieve, actieve naastenliefde en de affectieve genegenheid en ook de typische omgangsstijl klaarder omschrijven.

Zou het dan nog mogen verwonderen dat één van de gevleugelde gezegdes die van in het begin van het verschijnen van het tijdschrift *Bollettino salesiano* jarenlang op de voorpagina gepropageerd werd, een gedachte van de H. Frans van Sales is? En wel deze: “Een tedere liefde tot de naaste (un amore tenero) is een van de grootste en meest uitmuntende geschenken die de goddelijke Goedheid aan de mensen geeft.”

In september 1880, korte tijd na de feestelijke bijeenkomst van 1880, hield hij een bewogen toespraak op het tweede Algemeen Kapittel. Tot zevenmaal toe drukte hij op de combinatie "carità e dolcezza." Een eerste keer op deze wijze: "Een volgende zaak waarvoor wij ons samen moeten inzetten, is de geest van christelijke liefde (carità) en zachtheid (dolcezza: minzaamheid, vriendelijkheid) van de H. Frans van Sales." En verder: "Wanneer wij die zachtheid tegenover de medebroeders zullen betoond hebben, moet ze ook de leerlingen zelf ten goede komen. Zij zullen erdoor getroffen worden en wij zullen grote invloed hebben op hun genegenheid en daarom ook op hun roeping."²²⁵

De inhoud is als het ware een herhaling van de uiteenzetting voor de directeuren in februari 1876, toen ook het thema roepingen hem inspireerde. Maar op dat ogenblik gaf hij de voorkeur aan "amorevolezza" en "dare familiarità." Tijdens dat Kapittel keerde hij terug tot het gebruik van het vertrouwde "dolcezza." Overduidelijk is de betekenis echter gelijk. Eens te meer blijkt dat bepaalde begrippen bij don Bosco inwisselbaar zijn. Het lijkt me tevens opportuun nu te beklemtonen dat beide passages pastoraal van aard zijn. Voor don Bosco zijn de omgangsvormen, die hij voorstaat, even noodzakelijk, even zinvol en efficiënt voor het welslagen van pastorale als van pedagogische activiteiten bij jongeren.

Opmerkelijk is dat de term "familiarità" door don Francesca gebruikt werd in de misschien als rondzendbrief bedoelde tekst "Over het opleggen van straffen" in januari 1883. In de paragraaf over het "vermijden van alles wat de indruk zou kunnen wekken dat de opvoeder uit passie handelt", wordt de omgang van Jezus Christus met de apostelen als lichtend voorbeeld voorgesteld. "Hij verdroeg hen met hun onwetendheid en gebrek aan beschaving en met hun geringe geloof. En hij ging met zulke vertrouwelijkheid (dimestichezza) en innemende gemoedelijkheid, gemeenzaamheid (familiarità)

met zondaars om, dat het sommigen verbijsterde en anderen bijna schandaliseerde, maar bij velen de hoop wekte op vergiffenis." Achter de apostelen en de zondaars moeten we natuurlijk de jongens zien staan die door onwetendheid, gebrek aan beschaving en gering geloof in gebreke blijven en zich soms erg schuldig maken. Pastorale en pedagogische bezorgdheid zijn ook daar weer verstrengeld.

In datzelfde hoofdstuk werd een anekdote uit het leven van de H. Frans van Sales, "de dierbare en milde" patroon van de Congregatie, overgenomen uit het boek van de hagiograaf, A.J.M. Hanon. Dat citaat bericht over een voorval uit het leven van de heilige. De aanleiding was dat men op zekere dag Frans van Sales verweet dat hij een jongen die zich tegenover zijn moeder erg misdragen had, met overdreven zachtheid (*douceur, dolcezza*) behandeld had." Daartegen zou hij zich op deze manier verweerd hebben: "Die jongen was niet in staat enig nut uit mijn vermaningen te halen, omdat de slechte instelling van zijn hart hem van de rede en het gezonde oordeel beroofd had. Een strenge berisping zou hem geen voordeel opgeleverd hebben en voor mij zou ze heel nadelig geweest zijn. Want het zou mij dan vergaan zijn zoals mensen die anderen willen redden en zelf verdrinken."²²⁶

Ook in die beide citaten vertonen *familiarità* en *dolcezza* innige verwantschap. Het gaat om de zachte, minzame, ongedwongen, vertrouwelijke, begrijpende, vriendelijke omgang van opvoeders en pastoraal geëngageerde mensen met de jongeren die aan hun zorgen toevertrouwd zijn.

Het is wellicht nuttig hierbij op te merken dat don Francesca die twee passages niet aan Monfat ontleende. Er is wel een zekere gelijkenis met A.M. Teppa die de raad gaf in bepaalde gevallen "de jongens die tekens van welwillendheid en familiariteit te onthouden die men hun tevoren gewoon was te geven."²²⁷ Er kan echter ook gewoon invloed zijn van het

woordgebruik en de pedagogische sfeer bij don Bosco en zijn medewerkers.

De positieve inhoud van het begrip “famigliarità” was don Bosco in al die jaren immers niet vreemd. Toch wekken zijn geschriften en uiteenzettingen niet de indruk dat hij het woord zelf – en dus de werkelijke betekenis ervan - een eersterangsrol toebedeelde om daarmee een bepaalde component van zijn pastoraal-pedagogische denken en handelen te kenmerken. Dat gebeurt nu wel in het schrijven voor de salesianen en in de voorbereidende teksten ervan. Met grote stelligheid. Dat naast de context van het schrijven in 1884 ook enkele vroegere teksten echt behulpzaam kunnen zijn voor de ontsluiting van de inhoudelijke betekenis van het woord zal intussen duidelijk geworden zijn.

De positieve familiariteit is geen op zichzelf staande na te streven component in de opvoeding. Zij staat in dienst van de onmisbare genegenheid en van het ook zo belangrijke, onmisbare vertrouwen. Familiariteit is, om het met de woorden van Buzzetti te zeggen, nodig om liefde zichtbaar te maken of – en dat is het vervolg van de commentaar – om “te laten zien dat men bemint.” (21) Zonder dat laten zien of tonen hoeft men er niet op te rekenen dat men bemind zal worden.

Het tonen dat men de kinderen of jongeren graag ziet, was ook voor F. Aporti essentieel. En wel om genegenheid waarneembaar te maken. Op de vraag “Wie zien de kinderen graag?” gaf hij dit antwoord: “Hem die hen goed onthaalt, die toont dat hij van hen houdt (mostra amarli) en hun goed doet.”²²⁸ Er mag even op gewezen worden dat in zijn antwoord zowel de affectieve als de effectieve liefde aanwezig is.

Tot besluit van de uitvoerige bespreking van het gebruik van het begrip familiariteit door don Bosco mogen we zeggen dat hij de voorkeur gaf aan de woorden *dolcezza* en *amorevolez-*

za. Tegelijk heeft de excursie uitgewezen dat de drie inhoudelijk synoniemen zijn. Het is alleen maar onmogelijk te achterhalen waarom in de verschillende redacties van de uiteenzetting in 1884 de term familiariteit de voorrang heeft gekregen en zo grondig voorgesteld wordt.

- Jezus Christus als meester van de familiariteit (21-22)

Als onovertroffen voorbeeld van het betonen van welwillendheid en beminnelijkheid (minzame vriendelijkheid) stelde F. Aporti in zijn beschouwing onmiddellijk Jezus Christus voor ogen: "Voor ons allen is Jezus Christus het grote voorbeeld (esempio)." Dat illustreerde hij door middel van deze gebeurtenis uit het evangelie: "Toen zijn apostelen nog niet door de H. Geest verlicht waren, wilden zij de kinderen van Jezus weghouden, maar hij verhinderde het hun. Hij verwelkomde de kinderen met welwillende, lieve woorden."²²⁹

Op gelijkaardige manier trachtte don Lemoyne het zichtbaar maken van genegenheid en familiariteit te gronvesten op de handelwijze van Jezus Christus. Al in de eerste redacties (B en C). Zelfs op twee verschillende momenten van zijn teksten. Een eerste keer nadat hij vooropgesteld had dat de jongens moeten bemind worden in "de dingen die ze graag hebben." Om die stelregel "nader te verklaren", verwees ook hij naar Jezus: "De Goddelijke Zaligmaker heeft zich klein gemaakt met de kleinen en hij heeft onze zwakheden gedragen."²³⁰ (15) Hij combineerde twee bekende Bijbelse teksten, namelijk Mattheus 18,1-5 en 8,17. Het waren eerst: "Wie zichzelf dus geringacht zoals dit kind" en: "Wie in mijn naam zulk een kind opneemt, neemt mij op" (Mt. 18,5 en de kern van F. Aporti). Vervolgens: "Hij heeft onze zwakheden weggenomen en onze ziekten heeft hij gedragen" (Mt. 8,17 en Jes. 53,4;). Jezus liet de kinderen bij zich komen en vereenzelvigde zich met de kleinen. Hij maakte zich klein, dat wil zeggen daalde af tot op hun niveau. Zo graag zag hij hen. Dat kan in beide

redacties van don Lemoyne op die plaats slechts betekenen dat hij en don Bosco wensen dat de opvoeders de jongens graag zien en daarom tot op hun niveau afdalen, zich in hun verlangens en bezigheden empathisch inleven. Daardoor kunnen ze hun genegenheid tonen. In het bijzonder tijdens de ontspanning. Maar natuurlijk niet alleen tijdens de ontspanning.

Die interpretatie vindt bekrachtiging in de onmiddellijke voortzetting van beide redacties. In het handschrift B met de eerste uitwerking volgde dan immers de beschrijving van don Bosco's aanwezigheid te midden van de jongeren vooral tijdens de recreatie. Dat is ook het geval in C, de volgende bewerking. Daar werd de evocatie van don Bosco's omgang met de jongens echter uitdrukkelijk voorafgegaan door de treurige vaststelling dat slechts weinig clerici en priesters aan de ontspanning van de jongens deelnamen. (16) Zij maakten zich dus niet klein.

Eerder verrassend is dat hij er een tweede citaat mee verbond, namelijk: "en hij heeft onze zwakheden verdragen". Het is een erg vrije toepassing van de oorspronkelijke evangelietekst. (Mt. 8,17) Het is immers een gedachte die niet direct past bij de hoofdgedachte: met de jongens meedoen, zich interesseren voor wat de jongens graag hebben, zich in hun wereld inleven omdat men hen graag ziet.

De tweede keer dat hij het citaat uit de Schrift in de redactie B gebruikte, knoopte don Lemoyne de verwijzing naar Jezus direct vast aan de familiariteit als middel om liefde waarneembaar te maken. Het heette: "De familiariteit in de mate van [zodanig als] Jezus Christus." Die heenwijzing werd er opnieuw gevolgd door uitleg. Ook weer met het kenmerk van Jezus' handelwijze: "Hij werd klein voor de kleinen en verdroeg onze zwakheden." (21) Op die plaats inderdaad "voor de kleinen", niet meer "met de kleinen" zoals de eerste keer in

B. Dat moet in de samenhang met familiariteit wel betekenen dat Jezus afdaalde tot op het niveau van de kleinen, van de kinderen om vertrouwelijk met hen te kunnen omgaan. Met de uiteindelijke bedoeling: voor hun geluk.²³¹ Of de keuze van “onze zwakheden”, telkens in plaats van “hun zwakheden”, een bewuste keuze en tevens een zekere hint was, blijft hier een open vraag.

Ook in C, de tweede bewerking van de tekst, legde don Lemoyne een band tussen familiariteit en het vermelde citaat. Maar dat gebeurde daar naar aanleiding van de vraag van don Bosco: “Wat moet ik dus mijn salesianen aanbevelen?” Dat is een vraag die duidelijk gesteld werd met de bedoeling om richtlijnen te laten volgen betreffende gedragingen die hem en don Lemoyne nodig leken, om in de geest van de stichter met de jongeren om te gaan. Don Bosco mocht het doen met deze woorden: “Jezus Christus werd klein met de kleinen en nam onze zwakheden op zich. Ziedaar het model van de familiariteit.” (21, kolom C)

De band tussen familiariteit en het opnemen of verdragen van zwakheden, te begrijpen als zwakheden, gebreken en tekortkomingen van de jongens, is allerm minst duidelijk. Het lijkt een vorm van vooruitgrijpen op wat nog moet volgen over vermoemenissen, ondank en dergelijke. (23)

Buzzetti had de klemtoon op de noodzaak “de fatale barrière te doorbreken” gelegd. Dat gaf don Lemoyne de gelegenheid om een andere, maar vanzelfsprekende vraag te stellen: “Maar hoe moeten wij het dan aan boord leggen om die barrière te doorbreken?” (21, kolommen K en D) Het voornaamwoord “wij” (eventueel het neutrale “men”) kan erop wijzen dat hij in de eerste plaats dacht aan wat don Bosco en zijn salesianen moesten doen.²³² Dat blijkt trouwens uit het antwoord zelf in de brief aan de jongens: “Aan jou en de jouwen

zeg ik: Jezus Christus heeft zich klein gemaakt met de kleinen en hij heeft onze zwakheden verdragen."²³³

In de brief van 10 mei aan de jongens kwamen een antwoord en een citaat terecht die beide specifiek voor don Bosco zelf ("aan jou") en de volwassenen bestemd waren. Onverwacht voegde don Lemoyne er in de brief een nieuwe aanhaling aan toe, namelijk "Hij brak het geknakte riet niet en doofde de smeulende vaspit niet" en ook een belerend besluit: "Hij is jullie model." (21, kolom K) Het aanvullende citaat, dat noch in B noch in C voorkwam, bevat woorden uit het boek Jesaja (Jes. 42,3) over de dienaar van Jahwe. In zijn evangelie paste Mattheus (Mt. 12,20) ze op Jezus toe om diens geduld, uithoudingsvermogen en wellicht ook vergevingsgezindheid te karakteriseren. Met die aanhaling lijkt G.B. Lemoyne de gedachte "onze zwakheden gedragen" of "verdragen" te willen versterken. Zonder de minste twijfel met de hint dat de leraren en assistenten van Jezus moeten leren om op hun beurt de zwakheden, gebreken en tekortkomingen van de "wispelturige" jongens te verdragen. Ze horen bereid te zijn soms veel water in de wijn te doen. Normaal gesproken zullen zij dat bij de lectuur door don Rua beter begrepen hebben dan de jongens.

Het is meer dan merkwaardig dat don Lemoyne die opdracht aan de leraren, assistenten en oversten op zo een manier in de brief aan de jongens inschakelde. De citaten staan er inderdaad vrij verweesd bij. Zij missen, zoals hiervoor al aangestipt, de band met de belangrijke idee familiariteit die in de brief aan de jongens inderdaad helemaal niet voorkomt. Zij missen bovendien een context die de betekenis voor de jongens zou kunnen verhelderen. Met andere woorden de motivering van de opname is achterwege gebleven. Natuurlijk mag men vooropstellen dat don Lemoyne samen met don Bosco in die werkelijk verstuurde brief de meeluisterende salesianen een vingerwijzing wilde geven die eigenlijk alleen de

volwassenen konden verstaan. Men kan zich verder afvragen of beiden misschien wilden vermijden dat de indruk van schuld aan de malaise in Valdocco te eenzijdig zou overkomen bij de jongens als enkel toe te schrijven aan hun eigen "wangedrag". Met het gevolg dat verandering van houding alleen van hen moest verwacht worden. Het is mogelijk. Maar dan moeten we nog veronderstellen dat de jongens de draagwijdte van die citaten enigszins konden vatten. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat die passage bij lectuur van de brief misschien niet eens voorgelezen werd.²³⁴

Na de uitweiding, die ik hiervoor toegelicht heb, zag de redacteur geen betere overstapsteen dan de vraag van de versie K. Hij kon nu de vragen van de redacties B en C vervangen door die uit de brief aan de jongens. De daarop volgende uitleg is dan weer bijna een letterlijke overname van de C-redactie. Ook de wending: "met de kleinen." Op een niet onbelangrijke variant na kopieert de redacteur nu inderdaad gewoon de C-bewerking.

Hij vervangt bijvoorbeeld het woord "model" of ideaalbeeld (in C en K) door "(leer)meester." Misschien deed hij dat om in eenklank te zijn met de uitspraak van Jezus in het evangelie volgens Johannes: "Gij spreekt mij aan als leraar en Heer" (Joh. 13,13). Of nog eerder met de terechtwijzing in Mattheus: "Gij hebt maar één Meester. (...) Gij hebt maar één leraar, de Christus" (Mt 23,8 en 10). Maar het is ook mogelijk dat hij wilde zeggen: de waarachtig goede leraar is degene die niet louter van op zijn leerstoel onderricht, maar ook contact zoekt en neemt met zijn gehoor, met degenen die naar hem luisteren en met hen spreekt. Dat zal hij trouwens onmiddellijk illustreren in de manier van handelen van een leraar naar het hart van don Bosco. Door intussen de tekst van C zo trouw te volgen, is er geen sprake van het tweede citaat uit Jesaja betreffende het geknakte riet en de smeulende vlaspit. Met die uitspraak van Jesaja over de Dienaar van

Jahwe komt hij in zijn tekst voor de salesianen even nadien toch voor de pinnen. Terecht, zoals hierna zal blijken.

- Illustraties die concreet maken waarin familiariteit en het zich klein maken met de kleinen bestaan

Ook daarna bewaart hij de verdere beschouwingen uit de C-redactie die Buzzetti nu in zijn commentaar ten beste mag geven. Het zijn illustraties die concreet aangeven waarin familiariteit en bijgevolg ook het zich klein maken met de kleinen bestaan.

- De leraar en de predikant die handelen naar de geest van don Bosco

De eerste twee illustraties raken het thema van de familiariteit werkelijk in het hart. Ze kwamen al voor in de eerste redactie (B). De ene betreft de rechtstreeks pedagogische en de tweede de onmiddellijk pastorale activiteit van de salesianen.

Een eerste tegenstelling roept het beeld op van een leraar die zijn leraarschap beleeft tegen de wens en de wil van don Bosco tegenover dat van de leraar die handelt naar de geest van don Bosco. De eerste verzorgt zijn onderricht, maar kijkt buiten de lessituatie niet meer naar zijn leerlingen om. Hij deelt hun leven en voorkeurneigingen niet. De tweede heeft ook oog en oor en hart voor zijn jongens op de speelplaats. Hij gaat zelf naar hen toe, gaat hen tegemoet, spreekt ongedwongen en gemoedelijk met hen en neemt deel aan hun ontspanning.

In de levensbeschrijvingen van jongens en in zijn persoonlijke *Herinneringen aan het Oratorio* besteedde hij niet voor niets zoveel zorg aan de uitwerking van ontmoetingen en dialogen met jongeren. Een leraar, een assistent, een overste naar het hart van don Bosco beweegt zich op hun niveau en gedraagt

zich zo “als een (oudere) broer.” Hij kan dan ook door zijn jongens als “broer beschouwd” of ervaren worden. De versies B en C geven don Bosco’s verlangens nog exacter weer. Door zijn manier van handelen “wordt” de leraar “broer” (B), zelfs een “gerespecteerde broer” (C). In die laatste kenschets zijn zelfs de twee elementen nabijheid en een zekere afstand, gezag en genegenheid samen aanwezig. Na de lectuur van het tussenstuk is het helemaal niet duidelijk waarom don Lemoyne de oorspronkelijk versies afgezwakt of gewijzigd heeft.

Een tweede tegenstelling plaatst de priester-opvoeder die slechts oog heeft voor de strikte invulling van zijn ambt als geloofsverkondiger, tegenover de predikant of catecheet die ook buiten het kerkgebouw met de jongeren omgaat. Vooral tijdens hun ontspanning. De recreatie en de speelplaats als uitgelezen tijd en plek van contact, gemoedelijke omgang en interesse tonen voor wat hen interesseert, blijven ook voor hem centraal. Hij doet dan met de jongens mee. Hij praat daar met hen. Hij heeft soms een persoonlijk aanmoedigend of corrigerend woord of woordje. Zo “geeft hij een teken” (B), het teken namelijk dat hij graag met hen te doen heeft. Hij toont door zijn geïnteresseerde deelnemen dat hij hen graag ziet. Hij is het die laat zien dat hun spel en dus zichzelf voor hem de moeite waard zijn.

Zo wordt hier in de handelwijze van de twee modellen de uitspraak van don Bosco op het einde van de vergadering in november 1882 bekrachtigd. Toen zei hij immers, zoals in het eerste gedeelte van deze studie en ook hiervoor nog geciteerd werd: “Wanneer een leraar, assistent in functie is, is hij overste voor de jongens. Wanneer de dienst beëindigd is, moet hij voor de jongens, vriend, vader zijn.”[Zie deel I]

- Het karakteristieke “oorwoordje” van don Bosco

Met “woord” of “woordje” zinspeelt Buzzetti natuurlijk op het don Bosco zo dierbare en karakteristieke “oorwoordje.” Die allusie wordt aanleiding tot een nieuwe verwijzing naar de voorbeeldige handelwijze van don Bosco.

Daarin begint Buzzetti met het oproepen van herinneringen aan de kracht van dat woordje. Het persoonlijke contact en woord van don Bosco tijdens de recreatie zijn meer dan eens het vertrekpunt geweest van een belangrijke ommekeer, van een bekering in het leven van een jongen. De levensbeschrijvingen van M. Magone en Fr. Besucco getuigen ervan. Op ontroerende manier vertelde don Bosco in 1880 aan oud-leerlingen die priester in het bisdom geworden waren, over een ontmoeting die hij enkele weken tevoren gehad had. Een oud-leerling, kapitein in het leger, was hem komen opzoeken. In de loop van het gesprek zei hij: “Het zien van don Bosco deed me denken aan de inspanningen die hij zich getroostte om mij tot het goede te brengen. Ik herinnerde me de woorden die hij me in het oor fluisterde, zijn verlangen en zijn uitnodigingen dat ik te biechten zou gaan. Die herinneringen hebben in mijn hart het verlangen doen ontstaan en hebben me ertoe geleid.” Om te besluiten zei don Bosco tot die priesters: “Ik herhaal: vergeten jullie nooit de vriendelijke, minzame omgangsvormen. Win de harten van de jongens met genegenheid (amore). Denk altijd aan de zegswijze van Frans van Sales: *Men vangt meer vliegen met een schotel honing dan met een vat azijn.*”²³⁵ Ook zij mochten niet denken dat met catechismusonderricht en predicatie hun opdracht vervuld was. Ook voor hen gold dat persoonlijk contact en persoonlijke woorden van onschatbare waarde zijn. Waarschijnlijk koesterde G. Buzzetti zelf zulke kostbare herinneringen.

Een volgend element van de verwijzing houdt verband met het feit dat contact en woord ervaren worden als een uiting van liefde en zo wederliefde wekken. In de versie C klinkt die wederzijdse vertrouwelijke genegenheid door in het gebruik van

het persoonlijke voornaamwoord "jou", dat in de officiële redactie (D) plaats moet maken voor het reverentiële of afstandscheppende "u." Voor de verklaring van dat diep ingrijpende effect van het geïndividualiseerde woordje herneemt de redacteur de in C uitgewerkte stelling uit B: "Wie doorheeft [wie beseft, bewust is] dat hij bemind wordt, bemint op zijn beurt en wie bemind wordt, verkrijgt alles, vooral van jongeren."²³⁶ De vertaling "doorheeft" staat hier voor het Italiaanse "sa" van het werkwoord "sapere." In een vroeger gedeelte van zijn commentaar zei Buzzetti dat de jongens zelf "moeten (kunnen) begrijpen, beseffen of inzien dat ze bemind worden (14). Dat was in de oorspronkelijke tekst "che conoscano" van het werkwoord "conoscere." Beide woorden lijken op een verstandelijke activiteit te wijzen: begrijpen, weten, inzien, beseffen. Maar het vervolg van het gesprek maakte daar al duidelijk dat Buzzetti aan meer of zelfs iets heel anders dan "het licht van de intelligentie" dacht.

Beide uitspraken van Buzzetti roepen trouwens de herinnering op aan het besluit van de beschouwingen van Valfrè. In overeenstemming met een vooraf overgenomen stuk uit C mocht Valfrè afsluitend stellen dat "de jongens gewillig alles doen wat degene [de leraar, overste of assistent] van wie zij zeker zijn dat hij van hen houdt, wil bevelen." (7) Ook zijn uitdrukking "zeker zijn" wekt het vermoeden dat er een andere en diepere dimensie schuilgaat onder de woorden "conoscere" en "sapere." Waar het om liefde gaat, ontstaat zekerheid ongetwijfeld door inzicht in al wat iemand voor je doet. Je kunt zijn of haar effectieve, actieve liefde vaststellen. Je kunt ze redelijkerwijze afleiden uit de daden die in jouw voordeel gesteld worden. Maar zekerheid ontstaat evenzeer, zo niet nog meer, door waarneming van tekens van vertrouwelijkheid, van waardering voor wie en wat je bent, van graag gezien worden, en ook door het aanvoelen van de stuwende affectieve liefde. Zoals die liefde onder meer tot uiting komt in de broederlijke handelwijze van de leraar-opvoeder en van de mee-

vende, geïnteresseerde, dialogerende priester-verkondiger. Daarom heeft don G. Vecchi in zijn overwegingen bij de uitspraak van Valfrè in 1999 terecht het werkwoord “avvertire” gebruikt. Dat betekent “waarnemen, voelen, gewaarworden, ervaren.”²³⁷ Existentieel ervaren. Zo mogen ook het “conoscere” en “sapere” in een ruimere en diepere zin verstaan worden. En niet louter opgevat als een rationeel kennen, zich rekenschap geven, erkennen, zich bewust zijn van.

Ook het vervolg van Buzzetti’s stelling, namelijk “en wie bemind wordt, verkrijgt alles, vooral van jongeren” sluit aan bij de woorden van Valfrè. Het is een herhaling van diens besluit over de gewilligheid van de jongens die “zeker zijn” dat opvoeders, leraren, assistenten en oversten van hen houden. (7) Precies omdat zij “tijdens de recreatie” vertrouwelijk, ongedwongen, gemoedelijk, vriendelijk en geïnteresseerd in één woord familiair met hen omgaan.

- Positieve uitwerkingen van wederkerige liefde en wederzijds vertrouwen

In de volgende alinea’s herneemt de commentaar van Buzzetti een paar elementen uit de beschouwingen van Valfrè met betrekking tot “familiariteit”, namelijk de samenhang met liefde en vertrouwen en de gunstige effecten daarvan.

In dat vervolg van de tekst wordt de wederkerige liefde gelijkgesteld met vertrouwen. Met “dat vertrouwen” wijst hij inderdaad terug op de werkwoorden “bemind wordt” en “bemint op zijn beurt”. Dat betreft zowel de salesianen als de jongens. Door de liefde gewekt vertrouwen is werkzaam als “een elektrische stroom tussen de jongeren en de oversten.” Het is een beeld dat don Bosco al gebruikte tijdens het tweede Algemeen Kapittel en dat in de context van Valdocco waarschijnlijk veelzeggend was en duidelijker dan wij nu kunnen vermoeden.²³⁸

De uitwerking ervan is buitengewoon positief. Net zoals Valfrè zegt Buzzetti dat *het "de harten van de jongens opent"*, zodat ze onbevangen en heel openhartig met hun oversten spreken en op hun beurt echt gemoedelijk met hen omgaan.²³⁹

Dat vertrouwen van de kant van de jongeren heeft ook een gunstige invloed op de salesianen zelf. Het kan inderdaad door de volwassenen aangevoeld en beleefd worden als uiting van oprechte en diepe genegenheid. En dat kan hun het leven lichter, aangenamer maken, hun *veerkracht vergroten* en hun draagkracht versterken. De spontane, onge Kunstelde uitingen van liefde kunnen ertoe bijdragen dat zij de "vermoeienissen" van een onafgebroken aanwezigheid bij de jongens, van voortdurende aandacht voor hun welzijn en ongedwongen meedoen met hen welgezind aanvaarden. Ook dat zij steeds weer bereid zijn om "de ondank, de tekortkomingen en de nalatigheden van de jongens" geduldig te verdragen. (23) Die gedachte is een echo van de tevoren uitgesproken overtuiging en voorspelling van Buzzetti dat "hun vermoeidheid gemakkelijker en lichter om dragen zal zijn." (20) Eens te meer volstaat die humane motivering echter niet. Als verdiepend motief om zo geduldig en verdraagzaam te handelen, richt hij hen op hun voornaamste model, Jezus Christus. Beziel en gestuwd door het voorbeeld van Jezus zullen zij "het geknakte riet niet breken en de smeulende vlaspit niet doven." Hier pas last don Lemoyne dat citaat uit de brief aan de jongens in. Terecht, want op deze plaats past het ten volle.²⁴⁰

- Effecten van de herstelde psychologische en geestelijke weerbaarheid van de salesianen

Na de indringende uiteenzetting over de noodzaak van de familiariteit, na de illustratie met concrete vormen van familiale omgang vanwege een leraar, een predikant en don Bosco zelf en na de aanwijzing van de positieve invloed ervan op

de jongens en de volwassenen gaat de redacteur over tot de opsomming van een zevental verheugende effecten van genegenheid en vertrouwen tussen de jongeren en de oversten.

Terzelfdertijd is het een reeks houdingen of gedragingen die moeten veranderd worden of verbeterd. Ze wordt gedeeltelijk ingegeven door een bedenking die we op het einde van het document A aantreffen. Het is een notitie die eigenlijk niet tot de suggesties voor een brief aan de jongens behoort. Een haak '(' scheidt ze trouwens van de rest af. Daarnaast steunt die serie ook op een bondige vermelding van vijf aandachtspunten in B, neergepend in een soort telegramstijl. Daaruit blijkt nog eens hoezeer de zogenaamde versie B eigenlijk een basisdocument is dat we als parallel naast A mogen of misschien moeten leggen. De nog voorlopige redactie C wijzigde gedeeltelijk de inhoud van de terechtwijzingen, herleidde ze tot drie en verzachtte de toon van de formulering door het gebruik van de herhaling van de negatieve zinsbouw met "noch, noch, noch." In D wordt dat een zevenvoudig herhalen van het even diplomatische "niemand meer (zien) die." [Letterlijk: "niet iemand die."]

In de versie B werd nog helemaal geen band gelegd met de voorafgaande uiteenzetting over familiariteit en de herwonnen wederzijdse liefde en het opnieuw aanwezige vertrouwen. Wel met een "harteloos" handhaven van een reglement. De band met de positieve gevolgen van de wederkerige genegenheid kwam er pas in de redactie C. Daarin liet G.B. Lemoyne het corrigeren van de tekortkomingen in het gedrag van de salesianen immers als vanzelfsprekend voortvloeien uit het herboven vertrouwen, de hernieuwde openhartigheid en liefde van de jongens en uit de toegenomen draagkracht van de leraren, assistenten en oversten. Dat deed hij door middel van het verbindingswoord "zodat." In de definitieve versie D verstevigt hij die band en tovert de salesianen een zevenvoudig hoopvol perspectief voor ogen. Tegelijkertijd blijven het zeven terecht-

wijzingen, hoezeer die ook bedekt of indirect weergegeven worden.

- Het eerste fenomeen dat met het herwonnen goede gevoel en het handelen naar de geest van Jezus bij de salesianen gepaard gaat, is dat zij *“niet meer zullen werken met het oog op ijdele glorie.”* Dat is natuurlijk op indirecte wijze zeggen dat ze daarmee wel bezig waren. Welke glorie ze dan voortaan voortdurend op het oog moeten hebben, zal nadien geëxpliciteerd worden.

- Het tweede is dat zij niet meer straffen *“om (hun) gekwetste eigenliefde te wreken.”* De verwoording van beide in het vooruitzicht gestelde verbeteringen gaat vrij trouw terug op de schetsmatige formulering in B. De allusie die zich toespitst op het geven van straf, is tegelijk een verenging en een verduidelijking tegenover B. Die toespeling zal des te minder verbazen als we er rekening mee houden dat don Francesca slechts een goed jaar voordien zich aan het schrijven van het geschrift *“Over het geven van straffen”* gezet had. Niet dat de gedachte hier een kopie ervan zou zijn, maar ze heeft er toch verwantschap mee. Ze komt uit dezelfde omgeving. Het geschrift in 1883 had het iets terughoudender over *“de moeilijkheid om alle twijfel uit te schakelen dat men handelt om zijn eigen gezag te laten gelden.”*²⁴¹ Duidelijker in die materie is het gedeelte *Raadgevingen en Regels van “Onuitgegeven vroegere documenten”* in *Memorie biografiche XIV*. Dat is een bloemlezing van teksten die don Lemoyne samengesteld had. We vinden er deze stelregel: *“Rechtvaardig en met christelijke liefde straffen: nooit woede laten merken. Anders zullen ze zeggen dat het niet het reglement is [dat tot straf leidt], maar de beledigde eigenliefde die zich wreken wil.”*²⁴²

- Zijn medewerkers kunnen ook tekortschieten door niet op te treden. In een vroegere fase van het gesprek met Buzzetti had don Bosco moeten vaststellen dat *“anderen”* slechts

“toezicht hielden van op een afstand zonder degenen die een fout begingen te waarschuwen.” (17) Enigszins naar de geest van de notitie in A wordt die verkeerde houding nu in een derde punt toegeschreven aan *jaloerie*. Men doet niets omdat men vreest door op te treden minder sympathiek over te komen bij de jongens dan de medebroeders die maar laten betijen. Dat is volgens don Bosco een nefaste manier van handelen die overigens ver naast haar doel doorschiet. Zo moet hij in conferenties vaker betoogd hebben. Herhaaldelijk moet hij erop gewezen hebben dat “de jongens fijnzinnige observeerders zijn.” Hij zei dan: “Als zij merken dat een overste jaloeers, na-ijverig of trots is, of graag op de voorgrond wil treden, gaat al zijn invloed teloor.”²⁴³ In 1869 voelde hij zich verplicht allen – geprofesten en aspiranten – in een avondlijke toespraak voor te houden: “En opdat dit samenleven aangenaam zij, moet alle nijd en afgunst vermeden worden, moeten wij van elkaar houden als broeders.”²⁴⁴ En in de al vermelde “*onuitgegeven vroegere documenten*” staat ook deze waarschuwing opgenomen: “en veel minder nog uit een of andere vorm van jaloeersheid.”²⁴⁵ Jaloezie lijkt wel een onuitroeibaar onkruid. Don Bosco moet er meer dan genoeg van gehad hebben om in de suggesties (handschrift A) de uitdrukking “verschrikkelijke” of “afschuwelijke jaloeersheden” (“feroci gelosie”) in de mond te nemen.

- Het vierde effect gaat over “*niet meer roddelen*”. Die dwaze bezigheid houdt in dat men tekorten van anderen aan het licht brengt of dik in de verf zet, dat men kwaad spreekt met de bedoeling in de gunst van de jongens te komen ten koste van anderen. Men denkt daardoor populair en geliefd te worden bij de jongeren.²⁴⁶ Maar zo werkt dat niet, mag Buzzetti zeggen. Integendeel. “Men oogst slechts misprijzen en hypocriete genegenheid.” Kwaadsprekerij komt hier niet zomaar toevallig aan de beurt. Ook dat is een oud zeer. Tijdens diezelfde toespraak in maart 1869 riep don Bosco hen kortdaat op tot eenheid van geest en streven en: “Bijgevolg nooit

meer van die groepjes clerici en andere personen die kwaadspreken van de ene of andere, vooral als het een overste betreft. Laten wij het voor elkaar opnemen."²⁴⁷

Het betreft grotendeels een persoonlijke toevoeging van don Lemoyne. Daar wil ik pas in het VIIIste deel van de studie meer aandacht aan besteden.

- Het vijfde fenomeen borduurt voort op wat in het vorige al onderverstaan was, met name onder de gedachte de gunst en de genegenheid van jongens te willen winnen "met *uitsluiting*" van *medeopvoeders*. Dat deed waarschijnlijk vermoeden dat het ging om het laten ontstaan en bevorderen van "bijzondere vriendschappen." Toch wordt ook in de beschrijving van het vijfde effect die uitdrukking, die open en bloot in het handschrift B te lezen staat, niet gebruikt. Niettemin is de tekst met de wat verhullende woorden "die zijn hart laat veroveren door één schepsel" en dan "al de andere jongens verwaarloost" naar de betekenis klaar genoeg. Het is pedagogisch en pastoraal gesproken een zwaar in gebreke blijven en meer dan eens een uiterst psychologisch en moreel schadelijk vergrijp, waarvoor don Bosco vaak gewaarschuwd heeft.²⁴⁸

Een van de meest treffende uiteenzettingen deed don Bosco in een conferentie in 1875 tijdens de retraite in Lanzo. Toen zei hij: "Wij moeten bij de jongens zijn, te midden van hen, maar nooit als enkelingen bij enkelingen, nooit met de ene meer dan met de andere. Laten we het ronduit zeggen: de ondergang van religieuze congregaties die zich aan het onderwijs van de jeugd wijden, valt daaraan toe te schrijven. (...) Daarom zeg ik: de jongens nooit kussen, geen liefkozingen door hun gezicht te strelen, hen aan te halen en dergelijke. Geen particuliere vriendschappen, met deze jongen meer dan met de andere, vooral met de meer aantrekkelijke jongens. Ook niet dat geschrijf van brieven over en weer. Als jullie wisten hoeveel jongens door het sturen van dergelijke briefjes bedor-

ven werden. (...) Wat dan te zeggen van iemand die zelfs met goede bedoelingen jongens naar zijn kamer zou brengen en zich in de kamer opsluiten om hun een bolwassing of zo te geven, of hen bij zich te houden om over geheime zaken te spreken? Dat mag men nooit doen... Evenmin mag iemand zich meer vriend tonen van deze jongen dan van die andere. Met grote voldoening stel ik vast dat een bepaalde manier van doen al vaak toegepast wordt en ik verlang dat die zich steeds meer zou verspreiden. Ze bestaat hierin: bij het verlaten van de eetzaal van de kerk enz. zich aansluiten bij de eerste de beste jongen die buitenkomt, zonder te kijken naar de leeftijd of de klas waarin hij zit, en zich met hem onderhouden over koetjes en kalfjes."²⁴⁹ Veelzeggend is ook een artikel van het *Reglement voor de huizen* (1877): "De leraren, de werkmeesters en de assistenten moeten op moreel gebied onbesproken mensen zijn. Zij moeten ervoor zorgen iedere vorm van affectie of bijzondere vriendschap met de leerlingen te mijden als de pest. Zij moeten eraan denken dat de ontsporing van een enkeling een opvoedingsinstituut in opspraak kan brengen."²⁵⁰

Dat heikele probleem pakte hij weer aan tijdens het derde Algemeen Kapittel. Uit de verslagen licht ik enkele uitspraken. "Tot nu toe konden wij het hoofd opgericht houden met betrekking tot de moraliteit. Nu hebben enkele onvoorzichtige leden ons enigszins gecompromitteerd. Onze goede naam is zich aan het herstellen, maar de directeuren die tegenover de publieke opinie verantwoordelijk zijn, moeten zich met al hun krachten inspannen om de goede naam te bewaren. (...) Herinner de medebroeders eraan dat tekortkomen op het gebied van de zedelijkheid het huis en de Congregatie niet enkel voor het gelaat van God, maar ook in de ogen van de wereld in opspraak brengt. Voor het aangezicht van God verliezen ze hun ziel, in de ogen van de wereld hun eer."²⁵¹

Zelfs in een dankwoord voor de goede wensen die hij met Kerstmis en Nieuwjaar 1883-1884 ontvangen had, kon hij zijn bezorgdheid niet onderdrukken. Hij uitte gedachten en gebruikte daarbij woorden die enkele maanden later ook bij don Lemoyne voorkomen: "Wij hebben ons aan God toegewijd, niet om te bevelen, maar om te gehoorzamen. Niet om ons aan schepselen te hechten, maar om de christelijke liefde tegenover de naaste te beoefenen, enkel bewogen door de liefde tot God."²⁵²

Noch don Bosco (ms. A, 24) noch don Lemoyne wil in dit schrijven stilzwijgend aan die dreiging voorbijgaan. Beiden nemen de gelegenheid te baat om positieve mogelijkheden in het licht te stellen. Zij wijzen erop dat juist de ervaring van een spontane, blije, ondubbelzinnige en erkentelijke genegenheid vanwege vele jongeren het gevaar van bijzondere vriendschappen bezweert. Hun hartelijke liefde is immers het antwoord op de goede familiere omgang van de opvoeders met de jongeren en ook op het geduldig en blijmoedig opnemen van de inspanningen die gepaard gaan met het constant geïnteresseerd, stimulerend en corrigerend aanwezig zijn in hun midden. (20 en 23)

- Het voorlaatste element van de opsomming gaat ervan uit dat het zoeken van "*eigen gemak*" een goed pedagogisch en pastoraal functioneren belet. Dat gaat weer terug op een beknopte vermelding in het manuscript B. De uitwerking in D stelt nu dat de bereidheid om de "*vermoeienissen*" en het gewicht van de aanwezigheid te midden van de jongeren wel op zich te nemen en ook "*de strikte plicht*" van de assistentie" te vervullen voortaan de hang "*naar eigen comfort*" zal uitschakelen. (24-25)

- Het laatste aspect van het zevental zijdelingse terechtwijzingen werd eveneens geïnspireerd door het document B. Het heet "*menselijk opzicht*" en werd daar met de betekenis

“drang om niet op te vallen” heel klaar aangewezen als de oorzaak “waarom men niet doet wat men zou moeten doen.” Dat was heel algemeen gesteld. De definitieve uitwerking verenigt de impact van het menselijke opzicht en past die heel specifiek toe op het vermanen of waarschuwen waar dat nodig is.

De zeven op een eerder bedekte en toch ongezouten manier benoemde foutieve gedragingen komen niet minder beschuldigend over dan de zeven of acht die de redacteur opgesomd heeft bij de beschrijving van het tweede luik van de lusteloze ontspanning op de speelplaats rond 1884. De schromelijke tekorten van de salesianen in het Oratorio staan bijgevolg over twee ruimtelijk gescheiden pakketten gespreid. Tussen beide opsommingen in valt nog de klacht dat “velen niet meer bereid zijn de inspanningen van weleer te leveren.” Ondanks die opsplitsing kunnen ze betrokkenen bij een eventuele lezing dwars in de maag gelegen hebben.

- Het algemene reveil zet de salesianen weer op het spoor van de uiteindelijke bedoelingen van hun pastoraal-pedagogisch engagement

Don Lemoyne sluit de opsomming af met een beschouwing die het geheel weer met een soort *inclusio* omvat. In het begin staat namelijk “niemand meer zien die werkt met het oog op ijdele eer”, dus menselijke, egoïstische eer. Nu op het einde, daaraan tegengesteld: “maar niets anders zoeken dan de glorie van God en het heil van de zielen.” Dat zijn de eigenlijke doelstellingen van het engagement dat ze bij don Bosco aangegaan zijn. Dat zullen onder de gegeven zeven voorwaarden hun uiteindelijke bedoelingen blijven. Dankzij hun gedragsveranderingen zullen ze trouwens handelen naar de geest van het *Reglement voor de huizen*. Dat bepaalde: “De studieleider hoort de leraren er vaak aan te herinneren dat ze moeten werken voor de glorie van God.”²⁵³ Het impliceert dat ze zich

inzetten voor "het heil van de zielen", onder meer door het geknakte riet niet te breken en de smeulende vlaspit niet te doven.

De insluiting is in de eindredactie echter minder zuiver dan in de C-versie omdat de schrijver op het einde deze nieuwigheden erin weeft: "Als die waarachtige liefde zal heersen" en: "Het is juist wanneer die liefde wegwijnt..." Het zijn beide overigens niet zo gelukkige verwijzingen. Het is immers niet duidelijk waarnaar hij in het samenvattende slot met "die waarachtige liefde" en "die liefde" wil verwijzen. Geen enkele van de zeven gedragsveranderingen komt ervoor in aanmerking. Evenmin deze zin die even voordien terug te vinden is: "Die liefde maakt dat de oversten de vermoeienissen verdragen." (23) Want "die liefde" is op die plaats enkel de genegeheid van de jongens die ervaarbaar wordt door hun "vertrouwen" en "openhartigheid".

Daarom rijst de vraag of het wel om een verwijzing naar een vorige tekst over liefde gaat. Is de inlassing van een nieuw woord en een nieuwe gedachte - nieuw ten opzichte van de C-redactie - niet de oorzaak van oneffenheid en onduidelijkheid? Misschien heeft de redacteur in een latere fase van het schrijven voor die toevoeging en de uitdrukking "waarachtige liefde" inspiratie gevonden in de besluiten van het derde en vierde Algemeen Kapittel waarvan hij op de hoogte kon zijn. Een van de besluiten schreef voor: "Men moet er heel goed voor zorgen dat zij [de vakleerlingen] ervaren/beseffen dat de oversten van hen houden en hen hoogachten. Dat verkrijgt men als men hen behandelt met die waarachtige naastenliefde (*vera carità*), die door het heilige evangelie aanbevolen wordt."²⁵⁴ Wel heeft hij dan, althans in de oorspronkelijke redactie D, "*carità*" vervangen door "*amore*".

Verder liet don Lemoyne deze gedachte uit C weg: "naar het voorbeeld van Jezus Christus." Die heenwijzing zou nochtans

heel goed aangesloten hebben bij de beschouwingen net voor de zeventvoudige opsomming, waar Jezus ook "jullie model" genoemd wordt.

2.4.6 Aanvullende beschouwingen over de teloorgang van het preventieve systeem en de noodzaak het opnieuw van kracht te laten worden

De optimistische toekomstvisie in de afsluiting wekt sterk de indruk dat Buzzetti daarmee alles gezegd heeft wat er te zeggen viel. De voortzetting van zijn commentaar komt eerder onverwacht over. In de eerste versie (C) nog onverwacht dan in de definitieve (D). Dat hangt samen met de manier waarop de commentaar van Buzzetti voortgezet werd en wordt. Na alles wat hij ten beste gegeven had, viel in C de vraag "Weet je waarom het Oratorio tegenwoordig verschilt van dat van vroeger?" inderdaad bruusk en storend, ongelegen en meer dan overbodig. Had er gestaan: "Weet je waardoor het Oratorio tegenwoordig ook nog verschilt van dat van vroeger", dan was het aannemelijker geweest. Dan was het een inleiding geweest tot een passage waarin alsnog een paar verspreide en losse gedachten van het handschrift B konden geordend en ingepast worden. Die had don Lemoyne in de definitieve versie immers nog niet behandeld, hoewel ze zeker niet onbelangrijk waren. De antwoorden op die vraag had hij in C ingeleid met een driemaal herhaald "omdat." Daarmee schreef hij het verschil tussen "vroeger" en "nu" toe aan oorzaken die eerder van structurele aard zijn. Zo trad daarin aan het licht dat men in Valdocco de preventieve opvoedingsmethode liet varen en het repressieve systeem invoerde.

In de eindredactie heeft hij de overgang iets vlotter gemaakt door vooraf te stellen dat "wanneer die liefde wegkwijnt de zaken niet langer goed gaan" en de vraag: "Waarom de liefde vervangen?" daaraan onmiddellijk vast te knopen.²⁵⁵ Dat doet immers vermoeden dat hij nu telkens de affectieve liefde,

de genegenheid van de salesianen ten opzichte van de jongens voor de geest heeft. Liefde dus die maar zichtbaar, voelbaar en ervaarbaar wordt dankzij de familiariteit, de vriendelijke, gemoedelijke en geïnteresseerde omgang. Naast het “wegkwijnen van die liefde” (26) zal hij weldra inderdaad het “ontbreken van familiariteit” op gelijke voet plaatsen. (27)

- Aanklacht tegen het vervangen [verraden] van het opvoedingssysteem van don Bosco

De redactie C moet don Lemoyne werkelijk niet bevredigd hebben. De stellige “omdat-vorm” van de antwoorden in C vervangt hij door drie “waarom”-vragen. Nog altijd in de mond van Buzzetti gelegd, die zo te horen niet te stuiten is. Misschien is die wijziging slechts een stijlmiddel om de vlam van de aandacht aan te wakkeren. Bedoelde of toevallige verandering, de inhoud wordt dwingender en de toon ten gevolge van de nu duidelijke climax zelfs verwijtender.

- Almaar regels uitvaardigen verkilt de opvoedings sfeer

De eerste vraag luidt: “Waarom wil men de liefde vervangen door de kilte van een reglement?” Het hoeft geen betoog dat “een reglement” misprijzend bedoeld is en helemaal niets te maken heeft met zijn eigen *Reglement voor de huizen*. Dat Reglement, zijn Reglement volstaat. Misschien was de overduidelijke uitdrukking “het steeds meer reglementeren” of het opstellen van almaar meer regels in het oorspronkelijke B te verkiezen geweest. Dat zal uit het vervolg van de “waaroms” blijken.

Bij het woord reglement zou men allerlei aspecten kunnen belichten. Het alleen maar vermelden van “kiltte” verscherpt vanzelfsprekend de tegenstelling met warmte die de begrippen genegenheid en vriendelijke, gemoedelijke, hartelijke omgang uitstralen. Het roept de sfeer van barrière en afstand op.

- De oversten wijken af van de opvoedingsregels van don Bosco

Het tweede waarom vraagt: “Waarom wijken de oversten af van het onderhouden van die opvoedingsregels die don Bosco hun gegeven heeft?” Dat kan natuurlijk niet alleen slaan op zijn *Reglement*, maar ook op allerlei steeds weer herhaalde mondelinge en schriftelijke onderrichtingen.²⁵⁶ Als we vanuit een redactioneel oogpunt kijken en oordelen, dan moeten we vaststellen dat de redacteur met de wending “die don Bosco gegeven heeft” de gespreksvorm van het onderhoud tussen don Bosco en Buzzetti ten onrechte laat schieten. Zo kon G. Buzzetti niet spreken. In de C-redactie had “die oud-leerling” of “die vriend”, die wel niemand anders kan zijn dan Buzzetti, in dit soort aanhangsel nog steeds het woord mogen voeren met de vertrouwelijke jij-vorm: “die jij hun voorgeschreven hebt.” (11; 17-18) Dat is in de geest van de hele opzet. Kan de stilistische breuk louter toeval of verstrooidheid zijn? Of steekt er meer achter? Moet de wijziging toegeschreven aan een latere ingreep omdat don Lemoyne vond dat hij er goed aan deed voor die levensbelangrijke materie, die de opvoedingsregels en het eigen opvoedingssysteem toch zijn, extra te beklemtonen dat ze van don Bosco afkomstig zijn? Het is alsof hij de inhoud van de vraag nog groter gezag wil geven door don Bosco tot onderwerp van die bijzin te maken.

Het meervoud “de jouwen” heeft hij met “de oversten” wel bewaard. Dat is niet zonder betekenis met betrekking met wat nog volgt.

- Men verraadt de kern van het preventieve systeem: waakzaam en liefdevol voorkomen

Het perspectief van gezagvol spreken geldt ook en misschien nog meer voor de derde vraag, die wezenlijke elementen uit

het werkje over *"Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd"* een flinke opfrisbeurt geeft. Zoals in die kleine verhandeling worden hier inderdaad twee totaal verschillende systemen tegenover elkaar geplaatst. Zij het in omgekeerde orde. In de verhandeling beschrijft don Bosco het repressieve systeem eerst. Hier krijgt echter het preventieve voorrang. Met haast dezelfde kentekenende woorden, met name "waakzaam en liefdevol voorkomen." In het Italiaans: "prevenire colla vigilanza" en "amorosamente." Het zijn woorden die een herinnering moeten oproepen aan het eerste hoofdstuk van het kleine werk. Daar gebruikte don Bosco in het Italiaans: "sorvegliare" (toezicht houden) en "padri amorosi" (liefdevolle, ja lieve vaders). Op die manier worden de twee vroegere aspecten van zijn systeem hier bevestigd: uitkijken, in het oog houden én liefdevol begeleiden. De twee tegelijk. De versies B en C vroegen daarentegen alleen aandacht voor "het vaderlijke systeem" respectievelijk voor "het liefdevolle voorkomen", wat eigenlijk heel goed paste in het raam van de voorafgaande uiteenzetting. Gelijk blijft anderzijds in de drie teksten (B, C en D) dat het beoogde voorkomen uitsluitend impediteef of verhinderend is, gericht als het is op het "voorkomen van wanordelijkheden."²⁵⁷ Dat kan het onmiddellijke gevolg geweest zijn van de heersende moeilijkheden in Valdocco die in de leraarvergaderingen genoemd werden en in dit schrijven al uitdrukkelijk ter sprake gekomen zijn.

Tegenover het waakzame en liefdevolle voorkomen in de volle betekenis van die term, het centrale gegeven in don Bosco's systeem en praktijk, staat het repressieve systeem. Dat laatste "schrijft regels uit die in stand gehouden worden met straffen", wat volgens de tekst "minder lastig is en sneller werkt voor wie beveelt." (26) In de bondige verhandeling heette dat: "de wet doen kennen", "desnoods hun de verdiende straf opleggen" en: "dat systeem is gemakkelijk, minder vermoeiend."²⁵⁸

Het repressieve systeem mag dan makkelijker zijn voor leraren, assistenten en oversten, bij de jongens oogst het ten gevolge van de hoofdrol die aan toepassing van straffen toegekend wordt, enkel "haat en ongenoegen" en "misprijzen voor de opvoeders." Laat men echter na te eisen dat de jongens de voorschriften eerbiedigen, dan worden die regels zelf oorzaak van "heel erge wanordelijkheden." Voor dergelijke nefaste gevolgen had don Bosco op zijn manier gewaarschuwd in zijn kleine verhandeling. Met deze woorden: "Men heeft kunnen vaststellen dat de jongens de straffen die zij moesten ondergaan, niet vergeten en meestal wrok overhouden en verlangen het juk af te schudden en zelfs wraak te nemen."²⁵⁹ Die beschouwing in de definitieve lange versie is tijdens een later voortgezette redactie een ontwikkeling geworden van C, die deels gestoffeerd wordt door B en deels door aanvullende opvattingen, ingegeven door gedachtewisselingen na de terugkeer in Valdocco. Maar alle elementen staan in dienst van een herbevestiging en een krachtig inhameren van het besluit van het derde Algemeen Kapittel dat voorschreef "te pas en te onpas te insisteren op de toepassing van het preventieve systeem."²⁶⁰ Het tweede luik van de tweede beschrijving van de lusteloze recreatie had aangetoond dat het eigen systeem op het spel stond.

De passage met de drie vragen beëindigt de redacteur niet met een insluiting. Dat was mogelijk geweest door bijvoorbeeld te stellen dat de ontmoedigende en betreurenswaardige gevolgen van het "geleidelijke" afglijden in de richting van het repressieve systeem "noodzakelijkerwijze" voortspruiten uit het "wegkwijnen", ja ontbreken van "die liefde." Neen, hij verkiest het woord "familiariteit": "Dat gebeurt noodzakelijkerwijze als de familiariteit ontbreekt." Door de keuze van die link plaatst hij ook dat gedeelte van zijn schrijven binnen het kader van het tweede thema dat hij aangesneden had. Daarin legde hij uit wat hij met familiariteit, het tweede sleutelbegrip, bedoelde en hoe dat kon bijdragen aan een antwoord op de vraag:

“Maar hoe moeten wij het aan boord leggen om die barrière te doorbreken?” (21) Niet de aanwezigheid van genegenheid of affectieve liefde op zich is dus bepalend. Dat zijn wel de onderlinge uitingen of demonstraties van die liefde, met andere woorden de familiale, ongedwongen, informele, innemende, vriendelijke, hartelijke omgangsvormen.

Die overtuiging herformuleert hij nog eens in alle duidelijkheid: “Als men wil dat het Oratorio terugkeert naar de vroegere gelukkige situatie, moet het vroegere systeem opnieuw van kracht worden.” Het eerste gedeelte van die zin herinnert aan de beschrijving van het levendige en vrolijke gebeuren op de speelplaats met de vertrouwelijke, spontane en gemoedelijke omgangsvormen tussen jongeren en opvoeders. Het roept de “paradijselijke” feeststemming voor de geest. (18). De toepassing, de beleving van het opvoedingssysteem van don Bosco, en meer bepaald van de component “familiariteit”, is zo belangrijk dat de heropleving van de vroegere sfeer en het vroegere gelukkig samenleven ervan afhangt. In de C-redactie legde don Lemoyne dan ook terecht een stevige band met die, in het geheel van de tekst beschouwd, vrij ver verwijderde gedachte. De herhaling van wendingen die vooraf in de gedachtegang van de uitvoerige en steeds maar uitdijende commentaar gebruikt werden, bevestigen dat. Het zijn zinsdelen als: “de gebreken verdragen” en “houden van alles waar zij van houden.” De band tussen de “vroegere gelukkige situatie” en de toepassing van het “vroegere systeem”, waarbij familiariteit centraal staat, was daar onmiskenbaar.

Met zijn rake en consequente conclusie sluit hij het grotere geheel dat voor de salesianen bestemd was, nochtans weer niet definitief af. Integendeel.

- Nadere omschrijving van de rol van de overste [directeur] in de toepassing van het oorspronkelijke systeem

De redacteur gaat immers door en ontvouwt in D op een persoonlijke en nieuwe manier wat hij bedoelt met "het vroegere systeem" dat "opnieuw van kracht moet worden", dat met hernieuwd elan moet toegepast worden. De uitdrukking "het vroegere systeem", vooral het gebruik van het woord systeem, kan verwijzen naar de titel van het werkje van don Bosco over het preventieve systeem. Hij gaat echter niet over tot een vlakke herhaling van de woorden van don Bosco in die bekende kleine verhandeling. Hij typeert het systeem nu op een persoonlijke en tegelijk nieuwe manier." Het nieuwe valt pas echt op als men de versie D vergelijkt met die van C die nauwer en - het moet gezegd worden - beter aansluit bij de lopende commentaar. Die eerdere nauw aansluitende en sterk verbindende samenvatting komt in D niet meer voor. Don Lemoyne schuift hier andere elementen naar voren. Evenmin bewaart hij de meervoudsvorm "oversten", die tevoren met "de vrouwen" en de "oversten" zo vanzelfsprekend aanwezig was. Heel de volgende passage betreft inderdaad slechts "de overste." Enkelvoud. Hij herschrijft de eerste uitwerking (C) werkelijk volledig waarbij ons nochtans geen inzicht gegund wordt in de redenen waarom hij dat doet.

Het ligt voor de hand dat lezers in deze tijd het enkelvoud "overste" opvatten als 'deel voor het geheel', dat wil zeggen als representant van alle oversten, leraren en assistenten. Het spreekt voor hen toch vanzelf dat don Lemoyne met de omvorming van het meervoud in C tot het enkelvoud in de definitieve tekst zich nog directer tot iedere salesiaan afzonderlijk wilde richten. Hij wilde immers iedere medebroeder oproepen. Iedereen moest zich als het ware persoonlijk aangesproken voelen om het preventieve systeem in trouw aan don Bosco toe te passen.

Dat klinkt mooi, maar het is helemaal niet zeker dat het zo eenvoudig gegaan is. Het ziet er eerder naar uit dat don Lemoyne beïnvloed werd door de formulering van het vijfde be-

sluit van het derde Algemeen Kapittel. Ook van het zesde besluit. Daar staat inderdaad telkens: "De directeur moet het preventieve systeem in paktijk brengen" en "de directeur moet zich door de Regels laten leiden". Nu is de directeur zonder de minste twijfel de voornaamste overste. Het moet echter toegegeven worden dat daartegenover in het tweede en het vierde besluit het meervoud "directeuren" gebruikt werd. Toch is het mogelijk dat het voorafgaande insisteren van de redacteur op de trouw aan het preventieve systeem hem op een bepaald ogenblik aan de toespraak op het einde van dat Kapittel herinnerde. Vooral omdat don Bosco in het vijfde besluit tot driemaal toe de benaming "het preventieve systeem" herhaald had.²⁶¹ Het idee om de tekst van C om die reden te wijzigen moet hem dan tussen de redacties van C en D ingevallen zijn.

Dat is best mogelijk. Toch vind ik het vreemd dat hij "oversten" dan bijvoorbeeld niet gewoon door "directeur" vervangen heeft. Ik heb stilaan veeleer de indruk gekregen dat hij die verandering pas doorgevoerd heeft na gesprekken die in de maanden na de terugkeer uit Rome in de Hoofdraad van de Congregatie plaatsvonden. Een steeds maar terugkerend discussiepunt was in die dagen het al dan niet behouden van één directeur voor het almaar omvangrijkere opvoedingswerk in Valdocco. Daarbij moest men zich wel bezinnen over de kerntaken van een directeur, de laatste verantwoordelijke en voornaamste overste van een huis en een werk van don Bosco. Van die bezinning en discussies getuigt de herschrijving van zijn eerste redactie in C. Dat zal ik in het achtste deel meer verantwoord aantonen.²⁶²

Welke de oorzaak van die wijziging ook mag zijn, de herschrijving versterkt het vermoeden dat al een tijdje gerezen kan zijn, namelijk dat Buzzetti volledig uit het gezichtsveld en de aandacht van don Lemoyne verdwenen is. De schrijver is nu, meer hoorbaar dan ooit tevoren, zelf aan het woord. Hij

heeft het heft in handen, ook al blijft volgens het algemene concept van het schrijven Buzzetti zijn commentaar voortzetten.²⁶³

Globaal genomen bestaat "het vroegere systeem", in beide versies (C en D) trouwens, hierin dat "de overste alles voor allen moet zijn." Het is een gedachte waarmee de apostel Paulus zijn persoonlijke, totale inzet getypeerd heeft in een brief aan de Korintiërs (1 Kor. 9,22). "Voor allen ben ik alles (geworden)", schrijft hij, "om er tot elke prijs enkelen te redden." En verder: "Allen wil ik in alles tegemoetkomen, door niet het eigen voordeel na te jagen, maar dat van velen, opdat zij gered zouden worden" (1 Kor. 10, 33).²⁶⁴ De volgorde van de woordgroep alles/allen - althans in de Griekse versie - maakte het eerste gedeelte van de uitspraak geschikt voor een aangepaste en toegepaste kristallisering tot het motto "alles voor allen zijn." "Alles voor allen worden." In kerkelijke kringen werd het motto een inspirerende uitdaging en leuze voor bisschoppen en priesters. Door die toepassing kon het tijdens hun vormingsjaren don Bosco en ook don Lemoyne aangesproken hebben, zodat ze het opnamen onder de stimulerende idealen en motto's die hun priesterlijke dienst richting en impulsen gaven.

Het is ook mogelijk dat zij erdoor getroffen werden in devotionele geschriften over Frans van Sales. Met dat devies tekende men immers zijn leven. Vooral zijn leven als bisschop. In het gebed op zijn feestdag in de kerken wordt trouwens nog altijd gebeden: "God Gij hebt de heilige Frans van Sales met zo een grote toewijding voor het heil van de mensen bezielde, dat hij alles voor allen geworden is."²⁶⁵

Die band met de heilige bisschop van Genève werd waarschijnlijk gelegd tijdens de vormingsjaren in het Convict. Dat gebeurde via L. Guala en G. Cafasso, twee van de priesters die er de leiding hadden. Zij vonden Frans van Sales de ge-

schikte heilige om als persoonlijk model te kiezen en ook aan hun studenten voor te stellen als na te volgen voorbeeld in hun priesterleven. Klinkt het dan verrassend dat don Bosco in de *Memorie dell'Oratorio* de theoloog Luigi Guala op deze wijze typeerde en waardeerde: "Onder de regering van Napoleon I was hij alles voor allen geweest"²⁶⁶

Don Bosco kende het gezegde en gebruikte het ook. Bijvoorbeeld volgens het verslag in het *Bollettino Salesiano* van een toespraak die hij in 1880 voor medewerkers en medewerksters in Borgo San Martino hield. Hij riep hen op "te tonen dat ze echte navolgers waren van de H. Frans van Sales die alles voor allen werd om allen voor God te winnen."²⁶⁷

In zijn kleine verhandeling over de opvoeding van de jeugd omschreef don Bosco dat ideaal dan weer op zijn manier: "De opvoeder is iemand die toegewijd is aan het welzijn van zijn leerlingen." Het woord "consacrare" (wijden, toewijden) suggereert iets definitiefs en iets allesomvattends. Het betekent totale en levenslange zelfgave die persoonlijke ambitie, persoonlijk najagen van succes, jaloersheid en gemakzucht bant. Het betekende voor hemzelf en het betekent bijgevolg voor de oversten, leraren en assistenten eveneens iets allesomvattends: een voortdurende beschikbaarheid voor allen. Uitgesproken voorkeur voor de ene of andere, elk vorm van exclusiviteit, zoals particuliere vriendschap, is onverenigbaar met de totale toewijding. Al die aspecten, die in het schrijven al voorkwamen, worden hier nu tot hun essentie herleid in het motto: "alles voor allen zijn."

Wat dat "alles" in de concrete omstandigheden van Valdocco nog speciaal inhoudt, na wat al aan bod gekomen is, ontvouwt don Lemoyne door middel van drie aandachtspunten. De overste moet eerst en vooral een luisterend oor hebben. Een luisterend oor zijn. De redacteur verwoordt die opdracht op deze wijze: "De overste moet bereid zijn om elke twijfel en

elke klacht van de jongens te aanhoren." Hij moet vervolgens "een en al oog zijn om vaderlijk over hun gedrag te waken." Het gaat er niet om zomaar goed uit zijn doppen te kijken. Het gaat er vooral om dat op een vaderlijke wijze te doen. Ten derde moet hij "een en al hart zijn om hun geestelijke en tijdelijke welzijn" te behartigen. In dat laatste gaan effectieve liefdevolle inzet voor het volledige geluk van de jongens en affectieve genegenheid hand in hand. Waarachtige inzet komt voort uit hartelijke genegenheid.

Wanneer we die vereisten voor een overste zo samengevat zien, lijkt het er toch op dat ze hoofdzakelijk van de directeur verwacht worden. Die indruk wordt versterkt als we rekening houden met teksten over de taken van een directeur die don Bosco vroeger geformuleerd had. Zo bijvoorbeeld in het *Reglement van het Oratorio van de H. Frans van Sales voor de externen*: "De directeur moet voortdurend tonen dat hij de vriend, kameraad, broeder van allen is." En: "Hij moet zijn als een vader te midden van de eigen kinderen." Verder nog in het *"Reglement voor de huizen"*: "Het is de taak van de directeur zorg te dragen voor de hele gang van zaken op spiritueel, schools en materieel gebied", met andere woorden voor het geestelijke en tijdelijke welzijn van alle jongens.²⁶⁸ In de *"Vertrouwelijke raadgevingen aan de directeuren"* heette het: "Iedereen moet uit je daden en je woorden kunnen opmaken dat het je om het goed van de zielen te doen is. (...) Je zorgen moeten gericht zijn op het spirituele, lichamelijke en wetenschappelijke welzijn van de jongens die de goddelijke Voorzienigheid je heeft toevertrouwd."²⁶⁹ Allemaal tekens dat hij met het enkelvoudige "overste" de directeur voor ogen had.

- De weldoende invloed op op het gedrag van de jongeren

Het effect op de jongens van op die manier overste te zijn en als overste te handelen bestaat eens te meer in spontane en

ontvankelijke openheid vanwege de jongeren: “De harten zullen niet langer gesloten blijven.” Door die algemene openhartigheid zal ook de gevreesde en intens verafschuwde geheimzinnigdoenerij uit de weg geruimd en voorkomen worden.

- Bijkomende opdrachten voor de oversten en assistenten

Het contrast tussen levengevende openhartigheid en “dodelijke geheimzinnigdoenerij” inspireert don Lemoyne tot meer bijkomende taken van oversten en assistenten. Hij kan het niet laten bij een simpele vermelding van de verontrustende vorm van geslotenheid die “geheimzinnigdoenerij” is. De term op zichzelf moest nochtans duidelijk genoeg zijn. Want op het einde van de beschrijving van het speelplaatsgebeuren door G. Buzzetti had hij als redacteur een niets aan de verbeelding overlatende nieuwe alinea ingelast. Hij had het toen over de heilige Aloysius die zich zou geschaamd hebben over wat in bepaalde groepjes gefluisterd en verteld werd. (9-10) Toch voegt hij hier nog een heel nieuwe passage aan de C-redactie toe.²⁷⁰ Ze bevat twee topics. Het eerste en volledig nieuwe onderwerp gaat over het wegsturen van bepaalde jongeren. Het tweede urgeert de meldplicht. Voor dat tweede maakt don Lemoyne gebruik van een gedachte die hij op het einde van A opgenomen had. Op de toevoeging zal ik ingaan in het achtste deel.

- Wat de geheimzinnigdoenerij betreft, acht de redacteur het nodig te herinneren aan de tot dan toe gevolgde handelwijze. Volgens de toevoeging wil de traditie dat “de oversten [weer meervoud nu] alleen in geval van immoreel gedrag onverbiddelijk moeten zijn.” Voor die stelling kon hij zich beroepen op zijn eigen ervaring en op geschreven richtlijnen.²⁷¹ Een paar van die richtlijnen zijn te vinden in een artikel van de besluiten van het tweede Algemeen Kapittel, die in 1882 gepubliceerd werden. Het ene bepaalde het volgende: “Zodra men er kennis van gekregen heeft dat een jongen ergernis geeft op

het gebied van moraliteit, moet men hem onmiddellijk van zijn kameraden verwijderen en hem daarna naar zijn familie terugsturen." Het andere: "Men moet die jongens en die personen van wie men te weten gekomen is dat ze op het gebied van zedelijkheid en godsdienst gevaarlijk zijn, onverbiddelijk uit onze huizen verwijderen."²⁷² Dat dit de norm was, getuigt het document "*Over het geven van straffen in de salesiaanse huizen*" in 1883. Het bevestigt en tegelijk verfijnt het die norm. Onder meer door gebruik te maken van de verwoording van Monfat. De weg, die volgens dat document moest gevolgd worden, bestond hierin: "In sommige trieste gevallen waarin de leerling ergernis gegeven heeft of God ernstig beledigd heeft, moet de betrokkene onmiddellijk bij de overste gebracht worden. Die zal met voorzichtigheid de efficiënte maatregelen nemen die hij opportuun oordeelt. Als iemand toch doof blijft voor al die wijze maatregelen die bedoeld zijn om hem tot beterschap te brengen, en als hij doorgaat met ergernis en het slechte voorbeeld te geven, dan moet hij zonder pardon weggestuurd worden. Toch moet ook dat zoveel mogelijk gebeuren op een manier die zijn goede naam respecteert. Daartoe kan men bijvoorbeeld de jongen zelf de raad geven dat hij persoonlijk zijn ouders vraagt hem te komen terughalen. Men kan ook rechtstreeks de ouders contacteren en aanraden dat ze van college zouden veranderen met de hoop dat hun jongen het elders beter zal doen."²⁷³

Met de woorden "alleen", "geval" en "onverbiddelijk", en zelfs "immoreel gedrag" herhaalt don Lemoyne hier op een heel gecondenseerde wijze de gedragsregels van 1883 en van het tweede Algemeen Kapittel. Met "alleen" lijken de redacteur en don Bosco te willen beklemtonen dat wegzending niettemin een heel zware en uitzonderlijke straf moet blijven. Anderzijds is het een maatregel die soms moet genomen worden. Zeker in een instituut waarvan een voorname, zoniet de voornaamste en haast enige doelstelling geworden is het wekken en gaaf houden van religieuze roepingen.

Het lijkt me niet overbodig te herhalen dat het hier een alinea betreft die in een latere redactiefase toegevoegd werd. Ze komt in geen enkele andere versie voor. Ze verklaart wat onder geheimzinnigdoenerij moet verstaan worden en ook waarom don Bosco een artikel van het *Reglement* op het einde van de eerste reeks suggesties (A) wilde inscherpen.

Aan de grondslag van de suggestie en van de betreffende alinea in het schrijven lijkt inderdaad artikel 5 van het tiende hoofdstuk uit het *“Reglement voor de huizen”* te liggen. De titel is: “Assistenten of verantwoordelijken op de slaapzaal.” Een gedeelte daarvan luidde: “Impudicitia nec nominetur in vobis (de onkuisheid mag onder u niet eens vernoemd worden). Als men een of andere tekortkoming op dat gebied ontdekt, is men ernstig verplicht om de directeur er onmiddellijk van op de hoogte te brengen.”²⁷⁴ Het is een gewetensplicht. Eraan tekortkomen is “zwaar”, is zonde. Omdat het een heel ernstig te nemen aangelegenheid betreft, moet iedereen meewerken. Het is geen kwestie voor die assistenten alleen. Ook tijdens de recreatie moet iedereen waakzaam uitkijken en luisteren. Het gaat daarbij echter niet om een houding die de effectieve liefde manifesteert of de familiale, open en goedmoedelijke omgang met de jongens ten goede komt. Het gaat wel om het vervullen van een plicht waardoor noodzakelijk disciplinair optreden bij tekortkomingen op het morele vlak mogelijk is en verantwoord ingrijpen gewaarborgd kan worden. In dienst van het bewaren van een gaaf moreel klimaat en dus van het geestelijke welzijn. En daarvoor “moesten de directeuren (meervoud), als verantwoordelijken op het publieke domein, zich alle mogelijke inspanningen getroosten.”²⁷⁵ Dat was hun opdracht volgens de tweede beslissing van dat derde Algemeen Kapittel.

Door de beklemtoning van de onverbiddelijkheid en de strikte plicht passen de bijkomende gedachten niet of minder goed

in het kader van de voorafgaande beschouwingen over de absolute noodzakelijkheid van vertrouwen en liefdewekkende gezonde familiariteit.

2.4.7 Afronding van de overwegingen bij het tweede sleutelbegrip (familiariteit) en tegelijk van de hele commentaar van G. Buzzetti (21-29)

De reactie van Buzzetti op de prangende vraag van don Bosco naar wat er moest gedaan worden om de barrière te doorbreken, was eigenlijk kort en bondig: "Familiariteit." (21) Maar de toelichting van dat begrip is zoals de uitleg bij "amore" uitgelopen op een heel lange, min of meer consequente uiteenzetting. Daarom is het niet eens zo verrassend dat de redacteur don Bosco nu aan Buzzetti de vraag laat stellen naar "het voornaamste middel om die familiariteit te laten zegevieren." Het is met andere woorden gezegd precies of don Bosco door de bomen het bos niet meer ziet. Wat moet er nu dringend gedaan worden? Wat is het belangrijkste? Don Lemoyne doet echter meer. Hij laat don Bosco tegelijkertijd vragen naar het middel om ook "die liefde en dat vertrouwen" te laten zegevieren. Zo pikt hij de drie dragende begrippen van de stelling van Buzzetti bij het begin van zijn toelichting weer op. Die waren: "Zonder familiariteit toont men zijn liefde niet en als men die niet zichtbaar maakt, kan er geen vertrouwen zijn." (21) Op die manier wordt het weer een geslaagde inclusie.

Maar het is heel goed mogelijk dat don Lemoyne nog meer op het oog heeft. Hij kan als met een derde dimensie zinspelen op het hele gesprek, op alle richtlijnen, zowel betreffende de familiariteit als betreffende de affectieve liefde en het onderlinge vertrouwen. Ook Valfrè zei immers na de beschrijving van de levendige en uitbundige speeltijd al: "Familiariteit schept genegenheid en liefde wekt vertrouwen." (7) Zijn stelling bevatte de drie dragende begrippen die zouden ont-

vouwd worden. In dat geval wordt de vraag van don Bosco nu de vraag naar wat het voornaamste is van alles wat Buzzetti ingebracht heeft, ja van wat beiden hem verteld en voorgehouden hebben.

Op het eerste gehoor valt het antwoord: "De nauwgezette naleving van het Reglement van het huis" eerder tegen. Niet alleen door zijn inhoud, maar ook door zijn neutrale toon. Die toon valt des te meer tegen als men de definitieve versie vergelijkt met de vorige redactie (C). Daar mocht Buzzetti zich nog rechtstreeks tot don Bosco richten met het vertrouwelijke en rechtstreekse "jij": "De nauwgezette naleving van de regels die jij gegeven hebt." Het bewaren van dat antwoord zou de dialoogvorm zeker ten goede gekomen zijn. Bovendien zou het woord "regels" zonder veel gevaar voor onduidelijkheid herinnerd hebben aan "de opvoedingsregels" uit het tweede verwijt. (26)

Gaan we echter dieper in op wat er in de eindredactie geschreven staat, dan kunnen we nog een diepere dimensie ontdekken. Daartoe is het eerst en vooral nodig te letten op de wijziging van "regels" in "Reglement van het huis." (29) Don Lemoyne moet een goede reden voor die verandering gehad hebben. Misschien had hij in de C-redactie "regole" zonder meer geschreven omdat die afkorting klaar genoeg was na "de opvoedingsregels" in het tweede verwijt. Het is echter ook mogelijk dat hij beïnvloed werd door don Bosco's samenvatting op het einde van het derde Algemeen Kapittel. In de context van het tweede besluit had don Bosco toen gezegd: "De middelen hiertoe zijn de regel(s) en de beslissingen die zijzelf [de directeuren] en hun onderdanen moeten naleven. Maar hiervoor moet men ze kennen. Daarom moet men ervoor zorgen dat men ze leert kennen tijdens de conferenties die tweemaal per maand gehouden worden. Daartoe zijn geen geleerde uiteenzettingen nodig. Het is voldoende dat ze (voor)gelezen worden en dat er een korte aanmaning en uit-

leg aan toegevoegd worden.” En in het zesde besluit: “In het begin kon don Bosco vaak een bezoek brengen aan de huizen en er persoonlijk leiding geven. Thans dient de directeur zich aan de regel(s) te houden en nooit brusk op te treden.”²⁷⁶

Het eerste dat men mag veronderstellen is dat don Bosco op het Kapittel met “Regel(s)” verwees naar de Constituties en met “Beslissingen” naar de “*Deliberazioni*” of Kapittelbesluiten van 1883. Op een gelijkaardige manier had hij zich immers ook uitgedrukt bij de publicatie van de besluiten van het tweede Algemeen Kapittel. In het voorwoord schreef hij toen: “Van de nauwgezette naleving van onze Constituties en van deze besluiten die er als de praktische toepassing van zijn, hangen de ontwikkeling en de spirituele vooruitgang van onze vrome Sociëteit en zijn leden voor het grootste gedeelte af.” En even verder: “Dat zullen we kunnen verkrijgen door de nauwgezette naleving van onze Constituties en van deze beslissingen.”²⁷⁷ Telkens gaf hij in die inleiding de voorkeur aan de ondubbelzinnige term “Constituties.”

Verder betekende de vaststelling “tijdens de conferenties die tweemaal per maand gehouden worden” een krachtige herinnering aan en een wellicht niet overbodige opfrissing van een besluit van het tweede en eerste Algemeen Kapittel met betrekking tot de verinnerlijking van de Constituties.²⁷⁸

Het lag dan ook voor de hand dat don Lemoyne voor de definitieve versie van zijn schrijven voor de medebroeders, dat in de eerste plaats pedagogisch van aard was, op een bepaald ogenblik het woord “regels”, als minder of zelfs niet geschikt moest ervaren. Juist ter oorzake van de connotatie met “Regel(s)” in de betekenis van Constituties. Hier was en is alleen “*Reglement van het huis*” eenduidig en op zijn plaats.

Het voordeel en de gepastheid van de wijziging worden bekrachtigd door de overeenkomst of gelijkens van heel wat passages van de commentaar in het schrijven voor de medebroeders met richtlijnen in het "*Reglement voor de huizen.*" Het zijn overeenkomsten die in dit gedeelte van de studie vaak genoeg mochten aangetoond worden. Dat sluit echter niet uit dat ook gelijkens met gedachten uit de Constituties aan te wijzen viel. Zo bijvoorbeeld waar "eenheid van hart en ziel" aan de orde was.²⁷⁹ Maar die mogelijkheid tot verwijzing was eerder een uitzondering. Daarenboven mag hier onderstreept worden dat, volgens citaten in het eerste deel van deze studie, don Lazzerio dikwijls stukken uit dat *Reglement* deed (voor)lezen en er verklaringen bij gaf.²⁸⁰ Om de grondige kennis en de stipte toepassing van de artikelen van dat "*Reglement*" is het don Lemoyne hier te doen. Ik schrijf het aan don Lemoyne toe omdat het weer een aanvulling van zijn hand betreft. Zonder equivalent in de handschriften B en C.

Dan betekent het antwoord van G. Buzzetti dat de oversten, leraren en assistenten zich het "*Reglement voor de huizen*", dus zeker ook het reglement voor het huis in Valdocco, moeten eigen maken. Daarmee moeten ze vertrouwd zijn en het van harte in praktijk brengen. Dat mag "het voornaamste middel" genoemd worden, omdat zoveel aspecten die ter sprake gekomen zijn, daarin vervat zijn. Als de oversten, leraren en assistenten dat middel goed weten te verinnerlijken en toe te passen, zullen zij de familiariteit, de liefde en het vertrouwen weer zien opbloeien en zullen zij de bestaande barrière doorbreken, ja volledig kunnen opruimen.

Het is alsof Buzzetti en dus don Lemoyne wil zeggen: Kijk, alles wat hier opgetekend staat, is niets nieuws. Jullie kunnen het allemaal in het *Reglement voor de huizen* vinden. Het gesprek tussen G. Buzzetti en don Bosco is een soort compendium, een samenvatting van zijn opvoedingsregels. Het zet wel schijnwerpers op bepaalde accentueringen, namelijk "amo-

re”, “familiarità” en “confidenza” (vertrouwen), maar die heeft don Bosco zelf gewild. Daarmee blijkt nu ook alles gezegd.

Maar dat is zonder de manier van vertellen van don Bosco gerekend. Zoals vaak in de uitwerking van verhalen die hij 's avonds vertelde, mag hij hier een niet te stuiten vraagstaart zijn. Zelfs nadat het verhaal eigenlijk afgesloten was, hoefde hij niet op te houden.

Soms lukte het hem niet om op het einde van een overigens levendig gedialogeerd verhaal nog een of andere vraag te stellen. Omstandigheden verhinderden het hem. Dat gebeurde in een soort droomgesprek met de H. Frans van Sales in mei 1879. “Ik wou nog andere vragen stellen, maar er knalde een hevige donderslag.” Meteen maakte die een bruusk einde aan het gesprek. Naar aanleiding van een zware nacht met pijn en ademnood in januari 1883 zei hij: “Ik wilde nog spreken, maar de andere begon met de mooiste en meest welluidende stem” te zingen.²⁸¹ Met het amen van dat gezang was ook de dromerige toestand amen en uit en kwam van verdere vragen niets meer in huis. Ook in april 1868 had hij na koppig aandringen zijn zin niet gekregen. Vrij ontstemd besloot hij toen: “Ik mag dus helemaal niets zeggen aan mijn dierbare jongens?” En dan deed hij nog maar een poging: “Zeg me dus ten minste wat ik hun mag meedelen, welke raad ik hun mag geven.” De bijkomende vraag lijkt wel een stijlmiddel te zijn om de spanning op te drijven. Die keer volgde dan inderdaad een halve toegeving van de gesprekspartner: “Je mag zeggen wat je je nog herinnert. Naar je goeddunken.” En omdat de vriend de sluier nog eens optilde, kon don Bosco een heel troostrijk einde aan het verhaal vastknopen.²⁸² Met het verloop van de jaren kon dergelijk aandringen op de valreep natuurlijk een stereotiepe stijlmanier worden.

In het schrijven van 1884 mocht een soortgelijke ultieme vraag blijkbaar niet ontbreken. Ditmaal krijgt hij een antwoord

dat bij vertalers veel kopzorgen veroorzaakt heeft. In het Italiaans gaat het om een bekende zegswijze, die in het Nederlands sinds vele jaren dit als equivalent gekregen heeft: "De beste schotel bij een diner is een opgeruimd gezicht."²⁸³ Evident is die vertaling nochtans niet, want met waarschijnlijk dezelfde woordenboeken bij de hand had men het voordien tegen de gangbare verklaringen in geprobeerd met: "De beste schotel bij een maaltijd is die welke het krachtigste voedsel bevat."²⁸⁴ Daar mag niet lacherig over gedaan worden. Misschien stak er de overtuiging achter dat de hoofdschotel het voedzaamste voedsel moest verschaffen, omdat de reeks beschouwingen van Buzzetti de beste en krachtigste elementen van het opvoedingssysteem in de kijker plaatste. Anderzijds is het niet onmogelijk dat de nieuwe en nog altijd geldende Nederlandse vertaling met "opgeruimd gezicht" tot stand kwam onder invloed van de Franse met: "Le meilleur plat d'un diner, c'est un bon visage."²⁸⁵ Hoe dat ook zij, echt wijzer worden we er niet van. Onvermijdelijk rijzen immers de vragen: "Wat komt die zegswijze hier eigenlijk doen?" "Wat is de betekenis ervan in de concrete samenhang?" Want een band zou er toch moeten zijn.

Volgens de context zou één ding als een paal boven water moeten staan, namelijk dat er iets mee uitgedrukt wordt dat betrekking heeft op de oversten, leraren en assistenten in Valdocco. Over hen ging het toch de hele tijd. Even vast staat dat de uitspraak van Buzzetti een orgelpunt zou moeten vormen na de hele commentaar. Een eerste bruikbare interpretatiesleutel, meen ik, wordt aangereikt door E. Valentini, Fr. Desramaut, don E. Viganò en de Engelse vertaling.

- De opvoeders in Valdocco moeten vóór alles tactvol, vriendelijk, hartelijk, onthaland bij de jongens aanwezig zijn.

In 1953 waarschuwde E. Valentini: "Om te voorkomen dat men die laatste zin verkeerd zou verstaan, is het nodig zich er rekenschap van te geven dat die woorden tot de opvoeders gericht werden." Het ligt voor de hand. Toch vond hij het niet overbodig daar in Italië de aandacht op te vestigen. De toelichting die hij dan gaf, snijdt hout, al klinkt ze soms wat overtrokken en soms vrij abstract, om niet te zeggen zweverig: "Het gaat (...) erom de salesianen eraan te herinneren dat de liefdevolle normen van het preventieve systeem helemaal gefundeerd zijn op de naastenliefde en dat zij die tegenover de jongeren in praktijk moeten brengen. De kroon op dat alles is de voortdurende glimlach en de onverstoorbare vrede. Daarvan moet de opvoeder onophoudelijk blijk geven om het leven van de scholier (leerling) mooier en aangenamer te maken en op die manier negen tienden van de moeilijkheden op te lossen."²⁸⁶ Heel belangrijk is de zin: "De kroon op dat alles is de voortdurende glimlach en de onverstoorbare vrede." Toch legde hij op die manier geen klaar en duidelijk verband met het begrip familiariteit en hij paraphraseerde het woord ook niet expliciet. Dat hij in zijn uitleg zoveel gewicht geeft aan de "naastenliefde" (carità) kan hoofdzakelijk toegeschreven worden aan de versie die hij ter beschikking had. Daarin was "amore" vervangen door "carità." Kloppen met de eigenlijke tekst doet dat natuurlijk niet. Terecht echter stelt hij in zijn commentaar dat constante vriendelijkheid en onverstoorbare gemoedsrust de omgang van de opvoeder met de jongeren moeten kenmerken. Dat is de kers op de taart om in de maaltijdtermen van het gezegde te blijven spreken.

Een jaar later, in 1954, citeerde Fr. Desramaut een vers van de Franse schrijver Corneille om de Italiaanse zegswijze voor de Franstalige lezers verstaanbaar te maken. Het gezegde, zo schreef hij, moet gezien worden in het licht van "het vers van Corneille dat een spreekwoord geworden is: 'La façon de donner vaut mieux que ce qu'on donne' (De manier waarop men schenkt, is meer waard dan wat men schenkt)." Als een-

voudige verklaring stelde hij: "Don Bosco doet een beroep op de tact van de opvoeder."²⁸⁷ De fijngevoelige, wellevende omgang lijkt het geschenk van de opvoeders aan de jongens, dat wil zeggen aan de gasten te zijn. Bijzonder betekenisvol is dat Fr. Desramaut, zoals E. Valentini, in de oorspronkelijke spreuk een oproep zag aan de opvoeders. Of don Bosco en don Lemoyne echt aan "tact" dachten, is nog maar de vraag. Zelf denk ik bij "bon visage" eerder aan een open, vriendelijk gezicht, aan lichtende ogen en een glimlach om de lippen. Met de woorden en naar de geest van de tekst wil dat zeggen: denken aan "familiariteit", aan vertrouwelijke, gemoedelijke, innemende, ongedwongen omgang van de oversten, leraren en assistenten met de jongens. Dat is het voornaamste, zoals de onthaltende, vriendelijke en beminnelijke houding van gastgevers en opdienende huisgenoten uitermate belangrijk zijn, ja, bij manier van spreken, de beste schotel. De tekens van vriendschap samen met het "hen verwennen."

In die zin begrijp ik ook de hertaling van don E. Viganò. Ter verklaring van de strenna voor 1984 somde hij enkele treffende gedachten van don Bosco op. Bij het citeren van het Italiaanse gezegde schreef hij actualiserend en suggererend tussen twee haken: "een hartelijk gezicht..."²⁸⁸ Dat stemt goed overeen met de verklaring van de uitdrukking in het woordenboek "Lo Zingarelli." Daar lezen we: "fare buona cera: accogliere, ricevere cordialmente." "Fare buona cera" betekent daar dus hartelijk onthalen, vriendelijk ontvangen.²⁸⁹ Natuurlijk komt in zijn bondige actualisering niet aan het licht of don Viganò nu de heer en de vrouw des huizes en hun personeel bedoelde of eerder alle aanzittenden. Omdat hij de interpretatie plaatste onder de tussentitel "De goedheid in de school van don Bosco" en omdat hij in 1984 voor de zusters en de leden van de salesiaanse familie sprak, mogen we aannemen dat hij de spreuk wilde toepassen op allen die zich om het welzijn van jonge mensen bekommeren. Juist omdat hij overtuigd was dat don Bosco en don Lemoyne zelf alle salesianen

op het oog hadden gehad. Allen - zowel nu als toen - moeten inzien dat het beste in de omgang met jongeren de minzaamheid, vriendelijkheid, hartelijkheid, vertrouwelijkheid, gemoeidelijkheid, kortom de gezonde familiariteit is. Allen moeten ernaar handelen.

De Engelse vertaling gaat in dezelfde richting: "Bij een diner bestaat de beste schotel in een hartelijk welkom."²⁹⁰ Een hartelijk welkom of onthaal kan weliswaar beperkend opgevat worden. Het zou dan enkel de goede, vriendelijke, hartelijke, familiale ontvangst bij het begin van de samenkomst karakteriseren. Daarmee, dunkt me, doet men de eigenlijke bedoeling van de totale context over familiariteit geen recht. Een echt welkom is immers werkelijk de hele duur van de maaltijd voelbaar. En het zijn natuurlijk weer alle opvoeders die de hele duur van de opvoeding door van hun kant voor dat hartelijke, vriendelijke, voorkomende, familiale onthaal moeten zorgen.

Ter aanvulling wil ik hier een pittig en tevens verhelderend detail aan bod laten komen. Na zijn terugkeer uit Rome stelde don Bosco een commissie samen. Die moest via mondelinge contacten en schriftelijke inzendingen naar de meningen en voorstellen van de medebroeders in Valdocco peilen. Don Fumagalli, de viceprefect, maakte van de gelegenheid gebruik om zijn standpunt tegenover het al dan niet wegsturen van bepaalde jongens uiteen te zetten. Hij vond dat "men veel te veel geduld had met slechte of verdorven scholieren." Om zijn bewering kracht bij te zetten, schreef hij erbij hoe goede jongens over de kwestie dachten: "Zijzelf klagen erover en begrijpen niet waarom men sommige roofzuchtige wolven duldt. In een college dat door leken bestuurd wordt, in een staatschool zou men ze niet eens behouden. Hier laat men ze echter wel blijven en men is nog vriendelijk ook tegenover die kerels."

Om te laten verstaan dat men vriendelijk met hen omgaat, gebruikt hij de uitdrukking “si fa loro buon viso”, wat “vriendelijk behandelen, hartelijk onthalen” betekent. In een samenvatting van die inzending nam don Lemoyne die alinea zo goed als letterlijk over, maar hij bracht een wijziging in de uitdrukking aan. Het werd: “si fa loro buona cera.”²⁹¹ Dat veranderde echter niets aan de betekenis van de woorden van don Fumagalli. Naast andere lichte correcties verraadt die wijziging slechts de stilistische en taalkundige zorg die don Lemoyne als auteur met ambitie aan zijn teksten besteedde en ook een zekere voorkeur die hij had. Het voornaamste is dat we een sleutel meer krijgen om de laatste woorden die hij G. Buzzetti in de mond legde, goed te begrijpen.

Het is een betekenis die goed past bij het slot van de beschrijving van het eerste tafereel met de joelende en vrolijk door elkaar roepende jongens en de spontaan meelevende en meedoende salesianen op de speelplaats. Dat tafereel werd inderdaad afgesloten met de appreciatie: “Men kon merken dat tussen de jongens en de oversten de grootste hartelijkheid en het grootste vertrouwen heerste.” (7) Natuurlijk zou men kunnen opwerpen dat in die commentaar de hartelijkheid en het vertrouwen ook en wellicht vooral van de kant van de jongens kwamen. Maar het is klaar dat die er maar kan zijn omdat de hartelijke en vertrouwelijke omgang van de opvoeders zelf er is. Daarom is het nodig rekening te houden met de daarop volgende commentaar van Valfrè. Die begon precies met het massief op de voorgrond plaatsen van “familiariteit” en, daarmee verbonden, met het wijzen op de scheppende kracht van de familiariteit, dat wil zeggen op de kracht van de gemoedelijke, vriendelijke, beminnelijke, familiale omgang van de salesianen met de jongens. Juist hun manier van omgaan was bron van genegenheid en affectieve liefde. (7) Hun familiariteit was daar in de tekst al de beste schotel.

De voorgestelde interpretatie lijkt trouwens ondersteund te worden door een paar teksten van don Bosco, waarin hij spreekt over de betekenis van de pedagogische blik of van het oogcontact. In een alinea van de verhandeling over het preventieve systeem schreef hij: "Men heeft kunnen vaststellen dat een niet-vriendelijke blik [uno sguardo non amorevole] op sommigen meer invloed uitoefent dan een oorveeg."²⁹² Vooral wanneer dat inhoudt dat de leraar of opvoeder de betrokkene zo zijn gewoonlijk vriendelijk aankijken, zijn normale vriendelijke, hartelijke, klare blik onthoudt of weigert. Vanuit zulke ervaringen en richtlijnen, meer dan door de lectuur van Monfat, kon Francesca in zijn verhandeling over het opleggen van straffen schrijven: "Met een liefdevolle (vriendelijke) blik [uno sguardo di carità], met een woord van aanmoediging (...) zal men heel wat meer bereiken dan met een vloed van verwijten."²⁹³ Het positieve effect van het open en vriendelijke oogcontact zal zeker niet beperkt gebleven zijn tot momenten waarop straf geven noodzakelijk was.

Hoe belangrijk de ogen en het hele gezicht ook mogen zijn, toch speelt het hele voorkomen, het hele uiterlijk, het hele non-verbale gedrag een grote rol. Daarom lijkt mij een vertaling als "het vriendelijke, hartelijke voorkomen en minzaam aanwezig zijn is de beste schotel bij een maaltijd" te verkiezen. Of als variant: "het vriendelijke uiterlijk en onthaal." Dat mag met de woorden van don Valentini inderdaad "de kroon" op het onderhoud tussen don Bosco en Buzzetti genoemd worden. Met andere woorden dat gezegde is de clou.

- Er moet tijdens de maaltijd een blije, opgeruimde sfeer heersen

Als we de Nederlandse vertaling - en ook de latere Duitse - daarnaast leggen, dan merken we al gauw een verschuiving in de betekenis.²⁹⁴ Het accent ligt niet meer op tact, vriendelijkheid, gemoedelijkheid of hartelijkheid bij het onthaal en in de

voortdurend innemende, beminnelijke omgang met de gasten en dus, wat de toepassing betreft, op de familiariteit vanwege de salesianen ten opzichte van de jongeren. Ze ligt wel op de blijheid, de opgewektheid van de disgenoten, dus van de jongeren: "De beste schotel bij een maaltijd is een opgeruimd gezicht."

Die vertaling kon wel eens beïnvloed zijn door een synoniem van "fare buona cera": "far baldoria." Een archaïsche betekenis daarvan is immers "allegria rumorosa" (lawaaierige, uitgelaten vrolijkheid) of "festa allegra" (vrolijk feest).²⁹⁵

Nu vormen vrolijkheid en vreugde ongetwijfeld een thema in dit schrijven. Het blijft in de versie D echter beperkt tot het spel en de sfeer onder de jongens. Het is ongetwijfeld een kenmerk van het samenleven zoals don Bosco dat wilde en bevorderde. Hij vraagt dan ook aan Buzzetti hoe de jongens "de vroegere levendigheid, vrolijkheid, uitbundigheid" kunnen terugkrijgen. (13) Het antwoord kan niet misverstaan worden. Het is dankzij de gehoorzaamheid van de jongens dat "de vrede en de blijdschap van vroeger weer zal heersen in het Oratorio." (21) Daarnaast was voor don Bosco nog een ander element heel belangrijk om op een feestdag vreugde en blijheid te bevorderen. Vanuit Rome vroeg hij don Lazzero al op 23 april 1884 ervoor te zorgen dat het aanstaande feest van Maria Hulp der Christenen "ook in de eetzaal een mooi feest zou zijn om de zwaarmoedigheid te verjagen en blij te zijn in de Heer."²⁹⁶ Op dat element insisterde hij op het einde van de brief aan de jongens opnieuw: "Ik verlang dat dit grote feest met alle mogelijke luister gevierd wordt. En don Lazzero en don Marchisio moeten ervoor zorgen ons ook in de eetzaal blij te laten zijn." (40-41) Vanzelfsprekend wilde hij dat de jongens tevreden en blij waren omdat zij wat feestelijks en wat extra's op hun bord kregen. Zo had hij het ten andere al gewild in 1864, toen hij zijn komst aankondigde aan de jongens in Mirabello. "En is er dan niets voor het lichaam?"

vroeg hij hun in de brief. En als antwoord stelde hij in het vooruitzicht: "Nu al beveel ik me bij de prefect aan dat hij het nodige doet om een mooie dag door te brengen."²⁹⁷ En dat zullen ze maar al te goed doorgehad hebben.

De vertaling "opgeruimd" of "blij gezicht" heeft dus wel vaste grond onder de voet. Des te vaster misschien omdat het verslag van de bijeenkomst van oud-leerlingen leken ter gelegenheid van het naamfeest van don Bosco in 1880 in het tijdschrift *Bollettino salesiano* verscheen onder de titel: "*La gratitudine filiale a lieta mensa colla bontà paterna.*" Daar legt de verslaggever zeker een klemtoon op de vrolijke, opgewekte ("lieta") sfeer die aan tafel heerste.²⁹⁸ Toch kan niet ontkend worden dat men daarbij alleen aan de vrolijke, opgewekte stemming onder de disgenoten denkt. In de eerste plaats aan de gasten die aan een feestelijke tafel mogen aanschuiven. Een stemming die toeneemt naarmate de maaltijd vordert.

In die zin lijkt K. G. Fischer gedacht te hebben: "Het beste bij een middagmaal is de tevredenheid van allen."²⁹⁹ Dacht hij alleen aan de jongens of was hij van mening dat de salesianen in dezelfde refter aan tafel gingen? Of liet hij zich tot "allen" inspireren door het persoonlijke voornaamwoord "ons" van don Bosco? "Ons" in de brief aan de jongens kan echter te danken zijn aan de psychologische identificatie van don Bosco met zijn jongens. Maar laat "allen" nog de volwassenen en ook mee-etende gastgevers omvatten en laat de tevredenheid niet enkel op meer verzorgde schotels, maar eventueel ook op de feestelijke, opgewekte ambiance slaan, dan nog lijkt me de vertaling "een blij gezicht", "een opgeruimd gezicht" niet voldoende rekening te houden met de specifieke context van het eerste deel van de lange versie.

Ik kan me moeilijk van de indruk ontdoen dat de Nederlandse en de Duitse vertalingen de ruime en directe context met aandacht voor een van de voornaamste thema's in het schrijven

voor de salesianen over het hoofd gezien hebben. Dat wil zeggen de aandacht voor de opdracht van de oversten leraren en assistenten tot vriendelijke, gemoedelijke opvang en familiale, informele en vertrouwelijke omgang. Daarom geef ik de voorkeur aan de vertaling: vriendelijk voorkomen, vriendelijk, innemend uiterlijk. Dat impliceert welwillende verwelkoming en voortgezette gemoedelijke, geïnteresseerde ontmoeting. Dat is de beste schotel. Helemaal in de geest van de commentaar van don Lemoyne, alias Buzzetti.

Een niet oninteressante vaststelling is de volgende. Bij de behandeling van thema's als vreugde, vrolijkheid, blijdschap enerzijds en familiariteit anderzijds in de pedagogie en het pastoraat van don Bosco gaan de auteurs meestal stilzwijgend voorbij aan de betekenis van dat gezegde. Meteen ook aan de evidente citaatwaarde van dat slotakkoord in het schrijven aan de salesianen. Ze lijken elkaar de kluif niet te benijden of te bestrijden.

2.5 Slot van het eerste uitvoerige gedeelte van "de lange versie" dat voor de volwassenen bestemd was

Even voor hij Buzzetti dat soort spreuk liet debiteren, keerde don Lemoyne terug naar de dialogvorm. Don Bosco had weer een vraag gesteld en Buzzetti was weer uitdrukkelijk aan het woord gekomen. Niet voor lang. Want na zijn wat raadselachtige uitspraak "hield hij op met spreken." Althans in deze versie. Hij heeft blijkbaar niets meer toe te voegen aan zijn commentaar bij wat er nog "speciaals" te zien was in wat ik "het tweede luik van het tafereel met de lusteloze ontspanning" genoemd heb. Ook don Bosco zwijgt. Hij is onder de indruk van de eerder beschreven recreatie: "Met groot onbehagen stond ik naar die recreatie te kijken." Hoeveel inzicht hij ook verworven heeft, hoeveel goede raadgevingen hij ook gekregen heeft, toch voelt hij zich helemaal niet goed. Hij is ten prooi aan een "groot onbehagen." Misschien nog nauw-

keuriger te vertalen als “hevige smart” of eventueel “diepe terneergeslagenheid”. “Dispiacere” is een synoniem van “rammarico” in C, maar met een nuance die zeker geen mindere pijn uitdrukt.³⁰⁰ En als gevolg van die psychische belasting voelt hij zich lichamelijk almaar vermoeider worden.

De vermelding van het toenemende gevoel van slaperigheid laat de redacteur toe terug te keren naar de beginsituatie, waarin don Bosco tijdens zijn avondgebed door slaperigheid geplaagd werd, zijn concentratiekracht verloor en ten prooi viel aan verstrooidheid. Heel het gesprek door is hij rechtop blijven staan. Want als hij die slaperigheid van zich probeert af te schudden, wordt hij zich bewust dat hij “rechtop naast zijn bed” staat en dat zijn gezwollen benen stekende pijnen veroorzaken.

Gedurende de eerste helft van het jaar 1884 hebben de medebroeders in persoonlijke notities en in brieven herhaaldelijk gewag gemaakt van de gezwollen benen van don Bosco. Het is dan ook normaal dat don Ceria er vaak melding van maakt in het XVIIde deel van de *Memorie*. Bijvoorbeeld in de nacht van 10 februari: “Het opzwellen van zijn benen, waaraan hij al jaren leed, was tot aan zijn dijen gestegen.” “De 15de februari had hij een hevige koortsaanval. (...) Overigens bracht hij hele nachten slapeloos door.” “De 17de februari vertrouwde hij don Lemoyne toe dat het zwellen van zijn benen de ingang van zijn maag bereikt had en dat hij op die plaats een bolvormig gezwel had zo dik als een ei.” “Op 21, 22 en 23 februari ging hij, zij het met veel moeite, wat wandelen met don Lemoyne.”³⁰¹ We moeten hem daarbij waarschijnlijk goed ondersteund zien door zijn secretaris.

Tegen het advies van dokter Albertotti en tegen de zin van naaste medewerkers in vertrok don Bosco begin maart naar Frankrijk. Alles verliep beter en succesrijker dan de meesten gevreesd of verwacht hadden. Op de terugweg bezocht hij

begin april de huizen aan de Ligurische kust, maar hij zag zich dan verplicht meteen naar Rome door te reizen. Daar wachtten hem zware dagen. "Hij moest er zijn bezoeken geweldig beperken omdat hij moeilijk kon lopen en omdat ongesteldheden voorkwamen." "Zoveel inspanningen, nog verzaamd door bitter onaangename ervaringen verergerden zijn fysieke ongemakken meer en meer. Hij leed aan de lever en zijn oog was ontstoken. Op 27 april overviel hem een koorts die drie dagen duurde. Op een nacht was hij zo ongesteld dat hij genoodzaakt was uit bed te komen. Op sommige uren van de dag was de vermoeidheid hem te machtig." [Viel hij neer van vermoeidheid.]³⁰²

Toen hij op 9 mei eindelijk bij de paus toegelaten werd voor een audiëntie, knielde don Bosco en kuste de voet van de paus. Maar onmiddellijk vroeg hij aan de paus te mogen rechtop staan, omdat hij het in die [geknielde] houding niet zou kunnen uithouden hebben. Daarop moet de paus gereageerd hebben: "Niet staan, maar zitten" en hij zou Mgr. Macchi bevelen hebben een stoel aan te brengen.³⁰³

Hoe lang de verstrooidheid die avond in mei geduurd heeft, valt natuurlijk niet te zeggen. We weten dat zoiets echt niet lang hoeft te duren. In tegenstelling tot de psychologische indruk kan de reële tijd heel kort geweest zijn. In overeenstemming met zijn uitgebreide redactie heeft don Lemoyne met "Het was al erg laat geworden" eerder voor de reële tijd gekozen. Daardoor kan hij don Bosco laten beslissen naar bed te gaan zonder nog te denken aan een poging om opnieuw aandachtig te bidden. Niet echter zonder zich vast voor te nemen "deze regels" te schrijven. Dat is interessant omdat het de uitdrukking is die hij aan het begin al liet optekenen: "Daarom had ik al een week geleden deze regels willen neerschrijven." (3) Zo is de cirkel van het schrijven literair werkelijk mooi rond.

Op het eerste gezicht is in de beschrijving van het weer tot bewustzijn komen weinig verandering te zien tegenover de versie C en het oorspronkelijke einde van de brief aan de jongens. Naast de hierboven vermelde vervanging van het woord "rammarico" (verdriet, bitterheid) in C door "dispiacere" (terneergeslagenheid, droefheid) in D zijn er echter nog meer niet onbelangrijke verschilpunten. Ook in vergelijking met de brief aan de jongens.

- In de brief aan de jongens is bijvoorbeeld helemaal geen sprake van de sterke gevoelens als reactie op het blijven kijken. Er is zelfs geen sprake van blijven kijken. Don Bosco "voelde de vermoeidheid stilaan toenemen terwijl zijn vriend aan het spreken was." Het is alsof hij zich de hele tijd min of meer bewust geweest is van een vermoeidheid die almaar groter werd. Alsof hij niet helemaal weggerukt of gevoelloos gemaakt werd door een verstrooidheid. Die mogelijkheid spoort met de volledige uitwerking van de brief aan de jongens waarin don Lemoyne het woord "droom" trouwens niet liet vallen. Dat zal in de lange versie weldra anders zijn. In deze redactie en ook in C wordt don Bosco de "crescendo" gaande vermoeidheid maar op het einde gewaar. Toen Buzzetti "ophield met spreken" en don Bosco heel bedroefd naar de situatie op de speelplaats stond te kijken.

De beklemtoning van de vermoeidheid is hier een heel natuurlijk gegeven. Don Bosco sprak er al over bij de eerste suggesties in het handschrift A. (29) Na zijn ziekte in februari, de reis naar Frankrijk en de spanningen in Rome moet hij inderdaad vermoeid, ja oververmoeid geweest zijn. Een bewijs daarvan levert een voorval tijdens de terugreis naar Turijn. "Op 14 mei 1884 moesten ze in het station van Orte vier uur wachten. Het was nacht en in de wachtzaal probeerde hij te slapen in een zetel, maar hij kon niet inslapen." In die toestand "zag" hij plots Louis (Colle) opdagen. "Don Bosco stond op en ging hem tegemoet." En onder meer zei hij: "Ik ben

vermoeid, het gaat slecht met mijn gezondheid." De verwardheid bleek even later niet minder frappant uit zijn vragen aan de hoofdconductor.³⁰⁴ Het is duidelijk dat hij in die stresserende situatie slachtoffer van een hallucinatie was.

Tijdens het voorlezen van de brief moeten de jongens de toenemende vermoeidheid en de pijn in de benen als heel natuurlijke oorzaken van het ophouden van de verstrooidheid of het staande even indommelen ervaren hebben. De generatie jongeren die in 1884 in Valdocco in het college lessen volgde of een professionele opleiding kreeg, was immers niet vertrouwd met avondwoordjes waarbij don Bosco gebruik maakte van droomverhalen. Laat staan dat ze vertrouwd waren met de fijne hints in de brief van 10 mei 1884 waarmee de redacteur suggereerde dat het om een droom ging. Volgens de gegevens van de *Memorie biografiche* dateert het laatste droomverhaal dat don Bosco aan de jongens vertelde, immers van 24 oktober 1878. De zogenaamde droom over de gevolgen van de vakanties. En die leidde hij op deze wijze in: "Voorlopig wil ik een droom vertellen. Jullie weten dat dromen voorkomen terwijl men slaapt en dat men er geen geloof moet aan hechten. Maar als het geen kwaad kan er niet in te geloven, dan kan het soms ook geen kwaad erin te geloven en kunnen dromen zelfs tot onderrichting dienen zoals bijvoorbeeld de volgende." En hij besloot: "Dat is de droom en al is het maar een droom, toch heeft hij een betekenis die geen kwaad zal doen aan wie er geloof aan hecht."³⁰⁵ De jonge toehoorders waren de laatste van een lange rij generaties die gewoon geweest waren don Bosco "dromen" te horen vertellen. Zoals vaak in het verleden klonken inleiding en slot ook in 1878 expliciet en tegelijk relativerend. Niet de inleiding was belangrijk, wel de "onderrichting."

Voor de salesianen lag de situatie heel anders. Zij hebben al die jaren door als leden van de Hoofdraad, als novicen of als medebroeders don Bosco verscheidene keren droomverhalen

horen vertellen. Zij zullen vrij vlug begrepen hebben dat het om een droomverhaal ging, hoewel don Lemoyne in dit geval eerder een uiterst fijn Botticelliweefsel over het schilderwerk van zijn redactie legde. Meestal lag het er vingerdik op dat don Bosco de inspiratie voor belerende verhalen liet teruggaan op een nachtelijke droom.³⁰⁶

- In de drie versies treedt een duidelijk verschillende houding tegenover Buzzetti aan het licht. Op de meest waarderende en hartelijkste wijze noemt don Bosco hem in de brief aan de jongens "de vriend", "mijn vriend." In C treft de grootste afstand: "Terwijl de andere ophield met spreken." Met het neutrale, zelfs koude "de andere." Minder afstandelijk, maar toch erg koel is dat in D geworden: "Mijn oud-leerling." De auteur moet daarvoor redenen gehad hebben. Die zijn echter niet zonder meer uit de tekst af te leiden.

Wel kunnen we vaststellen dat de vriendschappelijkheid en vertrouwelijkheid de hele brief aan de jongens door gehandhaafd werd. Niet alleen door don Bosco's herhaling van een typisch detail, maar ook door de benaming "vriend." Zo bij het begin: "Op dat ogenblik kwam mijn andere oud-leerling, die een heel witte baard had, naderbij." (8) Even later in de reactie van don Bosco: "Toen vroeg ik aan mijn vriend met de witte baard." (11) Nadien als don Bosco tegen Buzzetti ingaat: "En toch, mijn dierbare, zie je dan niet...?" (33) Nog verder in het gesprek, om de aanbevelingen voor het aanstaande feest van Maria Hulp der Christenen in te leiden: "Om te eindigen vroeg ik aan die vriend van mij." (35) En ten slotte: "Terwijl de (mijn) vriend aan het spreken was." (37)

In de versie C klinkt het van bij het opkomen van G. Buzzetti zakelijker: "Op dat ogenblik kwam de andere oud-leerling van het Oratorio naderbij." (8) Dat blijft zo. Na de beschrijving van het speelplaatsgebeuren is het: "Heb je je jongens gezien? – zei die oud-leerling." (11) En om te besluiten:

“Toen de andere ophield met praten.” Alleen tussendoor wordt het even: “Toen hernam die vriend.” (18) (Dat zelfs ter vervanging van: “En de andere hervatte” in B).

De uitwerking voor de salesianen situeert zich tussen C en K in. Aanvankelijk bij de voorstelling van Buzzetti is het gemeenlijk, familiair: “Op dat ogenblik kwam de andere oud-leerling, die een heel witte baard had.” (8) Daarna wordt het echter gewoon zakelijk: “Heb je je jongens gezien? zei me die oud-leerling.” Daarna: “Riep die oud-leerling uit.” (12) Zelfs tweemaal “die.” (11) En op het einde van het onderhoud: “Toen mijn oud-leerling ophield met op die manier te praten.” (29) Daar tussenin weer, zoals in C, “Toen hernam die vriend” (17-18) Bovendien gebruikt Buzzetti vaker de beleefdheidsvorm u. (18) Alles samen genomen maakt het geheel in dat opzicht werkelijk een neutrale, afstandelijke indruk.

Er moet bewust aan gewerkt en gewijzigd zijn. Als verantwoordelijke in de drukkerij en man van de fanfare kon Buzzetti bij vele jongens in Valdocco in die jaren een graag geziene figuur zijn. Misschien wilden don Lemoyne en don Bosco daarom voor de vakleerlingen en scholieren onderstrepen dat hij een goede oud-leerling en een goede vriend van don Bosco was. Die twee aspecten van de relatie tussen don Bosco en G. Buzzetti hebben als het ware een voorbeeldfunctie voor het jonge volkje in Valdocco. Ze gaven hem ook een groter recht op spreken en verleenden meer gewicht aan zijn woorden. Tegenover de medebroeders lag dat natuurlijk anders.

- Verder zou het moeten opvallen dat de versie C op deze wijze afsluit: “vastbesloten deze regels aan jullie, mijn dierbaren, te schrijven.” De brief aan de jongens heeft die levendige aanspreking bewaard: “vastbesloten, mijn dierbare jongens, jullie deze regels te schrijven.” Maar tegelijk specificerde don Lemoyne dat ze aan “mijn jongens” (miei figliuoli) gericht waren. In het schrijven voor de volwassenen formuleert

hij het weer anders: "vastbesloten deze regels aan mijn dierbare zonen te schrijven." Het mocht zoals in het begin van het schrijven "mijn dierbare zonen" blijven, maar het rechtstreeks aanspreken "aan u" of "aan jullie" ontbreekt. Het is alsof don Lemoyne zelf gaan beseffen is, dat het uiteindelijk minder een brief dan een uiteenzetting, een conferentie geworden is, die voor alle medebroeders geldt. In welk huis ze ook werkzaam zijn. Zoals ook de toespraak op het Algemeen Kapittel in 1880 voor allen gold. Vooral voor degenen die in scholen werkzaam waren.³⁰⁷

Die verschillen nemen echter niet weg dat het slot van het schrijven voor de salesianen een lichtjes getoucheerde kopie lijkt te zijn van de afronding van het hele gesprek tussen don Bosco en G. Buzzetti in het manuscript C. Een afronding die meteen het slot van de C-redactie was. Het tweede stuk van de afsluiting van de zogenaamde lange versie vertoont dan weer grotere overeenkomst met de zinnen waarmee het onderhoud van G. Buzzetti met don Bosco in de brief aan de jongens afgesloten werd. Uiteindelijk lijken beide een herschrijving van de C-versie.

Zo geldt voor de slotfase wat geldt voor bijna heel het eerste gedeelte van de lange uiteenzetting die uitsluitend voor de salesianen in Valdocco bestemd was, namelijk dat het hoofdzakelijk een verfijning en verder uitgewerkte redactie van C is. Het blijft meteen het echte slot ervan. Want er worden geen nieuwe overwegingen meer toegevoegd. Wat daarop volgt is een overgang naar de aanhechting van de resterende bladzijden uit de brief aan de jongens die tot nog toe niet aan bod gekomen zijn. In deel V zal aan die overgang de nodige aandacht gerijwd worden. De gedetailleerde bespreking van de inhoudelijke aspecten van het gedeelte dat voor de leraren, assistenten en oversten in Valdocco bestemd is, mag hier dan ook als afgesloten beschouwd worden.

¹ Een doorlopende vertaling van de “lange versie” kan men raadplegen in: *Begeesterd door don Bosco. Opvoeding en spiritualiteit*, Oud-Heverlee, Don Boscovormingscentrum, nr. 05, 2003, pp. 40-54. Met nog op pagina 32 de vertaling “zonen”.

² De vertalingen die in het *Hulpboekje* opgenomen zijn, werden op enkele plaatsen bijgesteld. Daarom verwijs ik in deze studie met cijfers tussen haken naar de teksten van het inlegboekje. Ook niet naar de vertaling die in “*Begeesterd door don Bosco*” gepubliceerd werd. Evenmin naar de tabellen in de uitgave: BIESMANS, R., “*De brief uit Rome aan de jongens van Valdocco (10 mei 1884)*”, Don Boscostudies, nr. 16, 2007, pp. 81-120.

³ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 27. *Begeesterd door don Bosco...*, p. 26.

⁴ E (m), vol. quarto, pp. 196; 208 en E III, p. 5; E III, p. 69. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 34-35.

⁵ E III, p. 200. Dat stemt goed overeen met een aanspreking in het “*Reglement voor de huizen...*” uit 1877. Daar schreef don Bosco: “De kerk, o dierbare jongens (“o cari figliuoli”) is het huis van God.” Zie OE XXIX [160]. Zie ook op het einde van een lang verhaal tijdens een avondwoordje in mei 1868 waar hij de vraag stelde: “Wat moet ik dan aan mijn jongens (ai miei figliuoli) zeggen om hen met afkeer ervoor te vervullen?” (E (m), vol. primo, p. 452 en MB IX, p. 164; MBN IX, p. 121). Het past hier een vrij recente notitie van P. Braido aan te halen. “De termen “figli”, “figliuoli”, mogen soms beschouwd worden als de eenvoudige Italiaanse vertaling van het Piëmontese dialectwoord “fieuji”, dat in bepaalde contexten eenvoudigweg “ragazzi” (jongens) betekent. In de familiale taal van don Bosco en van elke directeur worden die woorden vaak met een heel specifieke nuance verrijkt, dat wil zeggen dat ze de relatie van spiritueel en opvoedend vaderschap ten opzichte van de jongens insluiten.” (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 312/voetnoot 27.)

⁶ MB XVII, p. 77; MBN XVII, pp. 46-47.

⁷ De citaten achtereenvolgend uit: E (m), vol. quarto, pp. 113; 178; 215; 255. BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio di S. Francesco di Sales dal 1815 al 1855*, Rome, LAS, 1991, p. 30/13 en 30/18-19; E III, p. 404. Vgl. BOSCO, G., *Herinneringen aan het Oratorio van de H. Franciscus van Sales van 1815 tot 1855*, Oud-Heverlee, 2008, p. 81.

⁸ E III, p. 422. Zelfs nog verder terug in het verleden. Bijvoorbeeld in een brief van 23 juli 1861: “Giovani miei e figliuoli carissimi”, waar hij met “figliuoli” zich toch wel tot de plaatselijke medebroeders lijkt te richten (MB VI, p. 990-991; MBN VI, p. 738).

⁹ E (m), vol. quarto, p. 358. *Over het geven van straffen* in E IV, pp. 201; 202 (zowel tot de volwassenen als over de jongeren). De nieuwjaarsbrief in E IV, p. 248; MB XVII, pp. 15-17; MBN XVII, pp. 3-5. Het geestelijke testament in BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 409/187 en p. 410/190.

¹⁰ BRAIDO, P., *La lettera ...*, p. 11. Vgl. MB IX, p. 133; MBN IX, p. 102. Ook in de brieven aan de jongens in 1875 (BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 11). De brief aan don Rua in BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne attraverso 20 lettere a don Michele Rua*, RSS, jg. VII, nr. 1 (12) 1988, p. 147/35.

¹¹ E IV, p. 256.

¹² E (m) vol. terzo, p. 169/3-5. Vgl. het avondwoordje uit (waarschijnlijk) maart 1872: “Ook tijdens mijn ziekte (in Varazze) was ik steeds in gedachten hier te midden van jullie. Van ginder uit sprak ik dag en nacht, op alle mogelijke tijdstippen, over jullie, omdat mijn hart helemaal hier te midden van jullie was” (MB X, pp. 45-46; MBN XA, p. 37). Verder in een avondwoordje begin juni 1878: “Maar [ook] als ik niet persoonlijk komen kon, was mijn geest toch altijd hier bij jullie” (MB XIII, p. 752; MBN XIII, p. 676).

¹³ Over gelijkaardige formuleringen in brieven en avondwoordjes kan men BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 27-29; 34; 37-38 raadplegen en ook J.B. Lemoyne zelf. (Ibid., p. 23.)

¹⁴ Zie voetnoot 10. En don Bosco zelf tot de leerlingen en novicen samen begin juni 1878: “Ik dan die mij dag en nacht voortdurend met jullie bezigheid” (MB XIII, p. 753; MBN XIII, p. 678).

¹⁵ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 140/23-24.

¹⁶ OE II [187]

¹⁷ BIESMANS, R., 1876-1884 *Doelstellingen van opvoeding en opleiding gevat in een kernachtig motto*, Don Bosco Studies, nr. 11, 1998.

¹⁸ E (m), vol. secondo, p. 59. MB VIII, p. 875; MBN VIII, p. 705. Zie BIESMANS, R., *De brief aan de jongens...*, p. 31.

¹⁹ E IV, p. 249. MB XVII, p. 16; MBN XVII, p. 4.

²⁰ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 154/13-15.

²¹ MB XVII, 17; MBN XVII, 5.

²² MB XVII, pp. 85-86; MBN XVII, p. 53. Wat de aantekening over het gebruikte papier betreft die in dezelfde alinea ter sprake komt, zie BRAIDO, P., *La lettera...*, pp. 15-16 en pp. 22-23. De teksten zelf ibidem, pp. 35-36; 37-40. In het **Hulpboekje** vindt men de vertaling van ms. B in de kolom B van p. 9 tot en met p. 23, die van ms. C in de kolom C van p. 4 tot en met p. 30.

²³ MB XVII, p. 74; MBN XVII, p. 44.

²⁴ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 140/30-32 en p. 146/9-15.

²⁵ Ibid., p. 151/5-12; p. 155/11-13.

²⁶ MB XVII, p. 133; MBN XVII, pp. 90-91.

²⁷ Meer details in een brief van don Lemoyne de dato 12 mei 1884 in BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 157/10-15.

²⁸ Ibid., p. 152/11-12 en p. 153/11.

²⁹ Ibid., p. 149/27; p. 151/3-4. DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps (1815-1888)*, Turijn, SEI, 1996, pp. 1258-1259.

³⁰ DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1242, 1246; o.a. met de notitie: “état nerveux entraînant une irritation des organes.” Het verslag van dokter Combal vindt men in MB XVII, pp. 57-58; MBN XVII, pp. 32-33. In de *Memorie Biografiche* legde E. Ceria die link ook: “Al die inspanningen, nog verzaamd door bittere tegenslagen, verergerden zijn lichamelijke ongemakken” (MB XVII, p. 89; MBN XVII, p. 55).

³¹ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, pp. 142/3-4, 145/5, 146/16-18, 147/29-30, 151/3-4.

³² MB XVII, pp. 80-81; MBN XVII, pp. 49-50. Niet weinig personen ontzagen daarbij de zieke en overwerkte don Bosco niet. Ze wilden hem voor hun kar spannen: “Te talrijk waren de aanvragen met het oog op onderscheidingen. De ene wilde ridder (cavaliere) worden, een andere monseigneur, nog een andere bisschop en allen hebben bewijsstukken die hen aanbevelen. Arme wereld ook bij de priesters! (BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 146/17-20).

³³ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, pp. 153/3, 154/16, 155/14-15.

³⁴ E IV, p. 256.

³⁵ OE II [187]; OE XXXV [135]

³⁶ Zie BIESMANS, R., *Fatti amare...*, *Zorg ervoor dat ze van je houden*, Don Bosco Studies nr. 3, 1994.

³⁷ Zie eerste deel de verwijzing in voetnoot 79.

³⁸ MB III, p. 341; MBN III, p. 222.

³⁹ BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 31. Zie hiervoor al voetnoot 6.

⁴⁰ MB X, p. 333; MBN XA, p. 271. Geïnspireerd door gelijkaardige ervaringen en gevoelens zou kardinaal G. Cagliero ooit getuigen: “Wij, jongens van het Oratorio, beschouwden hem als een heel tedere vader.” (MB XVIII, p. 583; MBN XVIII, p. 448).

⁴¹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 254/425-426, 260/556-558. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59, 64.

⁴² Zie voetnoot 64 in het eerste deel van deze studie.

⁴³ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore ...*, pp. 326/31-32, 332/150, 332/166. *Over de grens...*, pp. 30-31, 38-39.

⁴⁴ E IV, pp. 249-250. MB XVII, p. 16; MBN XVII, pp. 3-4. Zie voetnoot 6 in het eerste deel van deze studie.

⁴⁵ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 138/62-63. Idem op 22 april, *ibid.*, p. 145/5.

⁴⁶ MB VII, pp. 503 en 506; MBN VII, pp. 393 en 396. Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 28-29/voetnoot 12. Ook toen het gebruik van het verkleinwoord “figliuoli.”

-
- ⁴⁷ MB XII, p. 630. Vgl. *Vandaag pastoraal integreren in het opvoedingswerk*, Oud-Heverlee, Don Bosco Vorming & Animatie, 2007, pp. 52-53.
- ⁴⁸ *I verballi del CG 2*. Copia pulita di don Barberis, FdB 1857 C 9-1857 C 12. BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 100.
- ⁴⁹ De tekst van de hele inleiding in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens ...*, pp. 81-82. *Hulpboekje*, pp. 3-4.
- ⁵⁰ MB V, p. 885; MBN V, p. 545.
- ⁵¹ MB VII, pp. 782-783; MBN VII, pp. 610-611. Dat hij om die dispensatie gevraagd had, werd niet door iedereen op prijs gesteld. Don Rinaldi, derde opvolger van don Bosco aan het hoofd van de Congregatie, moest dat in 1926 nog uitdrukkelijk verdedigen en toelichten (MB XIX 400).
- ⁵² BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 151/3-4. En MB XVII, p. 89; MBN XVII, p. 55.
- ⁵³ MB XVII, pp. 89; 83-84; MBN XVII, pp. 55; 51. DESRAMAUT, Fr. voert argumenten aan om letterlijk voor de nacht van maandag 5 mei te pleiten (DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1264).
- ⁵⁴ MB IX, pp. 133 en 155; 133-136; 155-164; MBN IX, pp. 100-101 en 112; 102-104; 112-121.
- ⁵⁵ Zo in 1877 volgens MB XIII, pp. 42, 302; MBN XIII, pp. 27, 268. In 1880 in MB XIV, p. 538; MBN XIV, p. 453. In 1881 volgens MB XV, p. 183; MBN XV, p. 144. Wat gidsen betreft: MB XIII, pp. 534-536, 761-764; MBN XIII, pp. 485-487, 685-688. "Een man met het gezicht van de H. Frans van Sales" in MB XIV, p. 123; MBN XIV, p. 95. Een vrouw in MB XV, pp. 364-366; MBN XV, pp. 297-299.
- ⁵⁶ Bijvoorbeeld op 30 april 1868 in MB IX, pp. 155 en 156; MBN IX, pp. 112 en 113, waar op p. 112 het werkwoord "zien" weggelaten werd. Verder in 1871 in MB X, p. 46; MBN XA, p. 37.
- ⁵⁷ Bosco, G., *Memorie dell'Oratorio...*, p. 124/866-870; Bosco, G., *Herinneringen ...*, p. 199.
- ⁵⁸ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, pp. 143/26 en 144-145, de uitleg bij die regel 26. MB XVII, p. 77; MBN XVII, p. 47. Zie voetnoten 24 en 25 in dit gedeelte van de studie.
- ⁵⁹ BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 152/14-16. Ook op het einde van don Bosco's leven is Buzzetti samen met zijn vriend coadjuteur Enria in zijn nabijheid (DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, p. 1343). In Rome mocht G. Buzzetti in de onmiddellijke omgeving van don Bosco vertoeven zoals Enria dat had mogen doen tijdens de lange periode van don Bosco's ziekte in Varrazze (1871-1872) (DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 822-824). Zie ook de brieven van Enria aan Buzzetti tijdens de ziekte van don Bosco te Varazze in MB X, pp. 239, 289; MBN XA, pp. 196, 233. Opmerkelijk en karakteristiek is de wijze waarop don Bosco aan bezoekers inlichtingen vroeg over de gang van zaken in de huizen (MB X, p. 292; MBN XA, p. 236).
- ⁶⁰ DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1265-1266.

-
- ⁶¹ E IV, p. 256. MB XVII, p. 115; MBN XVII, p. 177. De brief aan don Febraro is verloren gegaan. Wellicht tengevolge van zijn uittreding uit de Congregatie in 1901.
- ⁶² MB IX, p. 157; MBN IX, p. 114. MB XIII, p. 43; MBN XIII, pp. 28-29.
- ⁶³ PRELLEZO, J.M., *La "parte operaia" nelle case salesiane*, RSS, XVI nr. 2 (31), 1997, p. 358.
- ⁶⁴ Italiaans: "due degli antichi giovani dell'Oratorio." Waarschijnlijk bedoeld als twee volwassenen die in hun jeugd naar het Oratorio gekomen waren. G. Buzzetti is ook al aanwezig in een droomverhaal uit april 1868 (MB IX, p. 157; MBN IX, p. 114).
- ⁶⁵ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 376.
- ⁶⁶ Zie daarvoor een brief van don Bosco in E I, p. 23.
- ⁶⁷ De gedachte werd ooit uitgedrukt met betrekking tot de medebroeders. Zie MB XVIII, p. 490; MBN XVIII, p. 376.
- ⁶⁸ Rond 1860 beleefde het Oratorio een hoogtepunt. Toch ging hij in de jaren zeventig bij het schrijven van zijn *Herinneringen aan het Oratorio* niet verder dan het jaar 1855.
- ⁶⁹ MB XVI, p. 168; MBN XVI, p. 123. Zie BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 58, 112.
- ⁷⁰ BOSCO, G., *Vita del giovanetto Savio Domenico*, 1959 in: OE XI [201]. ID., *Leven van den dienaar Gods Dominicus Savio*, Luik, 1923, 41. BOSCO, G., *Cenno biografico sul giovanetto Magone Michele*, 1861 in: OE XV [187-188] en DESRAMAUT, Fr., *Saint Jean Bosco*, Namen, 1958, pp. 83-84. BOSCO, G., *Il pastorello delle alpi ovvero vita del giovane Besucco Francesco*, 1864 in OE XV [334]. BOSCO, G., *Severino, ossia avventure di un giovane alpigiano*, 1868 in: OE XX [37-38; 42].
- ⁷¹ MB VI, pp. 889-890; MBN VI, pp. 662-663. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 41-42.
- ⁷² BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 85/III. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 91/3.
- ⁷³ O. a. in de brief van don Lemoyne d.d. 23 april 1884: "Als hij mij soms over zijn verleden vertelt, glimlacht hij" (BRAIDO, P.-ARENAL LLATA Rogélio, *Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 147/35-36). Don Lemoyne zal meer dan eens van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben om don Bosco uit te nodigen over het verleden te vertellen. Hij wilde immers zo graag veel informatie uit de eerste hand verzamelen. Zie daarvoor ook een uittreksel uit een brief die volgens M. Ribotta in het salesiaanse archief in Rome bewaard wordt, namelijk onder nr. 272. Zie RIBOTTA, M., *The Roman letter of 1884 and its aftermath* in: *Journal of Salesian Studies*, vol. V, nr. 2, 1994, p. 3.
- ⁷⁴ OE XIII [169-170] en OE XX Cap. VIII [43]. In het Frans "les barres" (*Constitutions et Règlements*, 1985, p. 244) en in het Duits "Hindernislauf" (*Konstitutionen und Satzungen*, 1985, p. 253).
- ⁷⁵ OE XI [201]. BOSCO, G., *Leven van den dienaar Gods...*, 34.

⁷⁶ OE XV [332-333]. Meer over de vrolijkheid, blijheid, vreugde in de opvoedingswijze van don Bosco in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 48-51.

⁷⁷ MB IX, pp. 156-158; MBN IX, pp. 114-115. Ook in het begin van het verhaal verdwenen de kerk van Maria Hulp der Christenen en alle huidige gebouwen. En weer zag hij samen met enkele medewerkers “het oude huis Pinardi” (MB IX, p. 161; MBN IX, p. 118).

⁷⁸ Zie hiervoor BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 54-55.

⁷⁹ BRAIDO, P.-ARENAL-LLATA Rogélio, *Don Giovanni Battista Le-moyne...*, p. 137/10-11.

⁸⁰ Meer informatie daarover in BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 171-189; 33-37.

⁸¹ BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 58-59.

⁸² In de synoptische tabellen werd de hoofdgedachte “famigliarità” onder B over het hoofd gezien. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 85 en *Hulpboekje*, p. 7. Omdat de toelichting in C op een andere plaats voorkomt, werden deelstukken in die kolom in cursieve letter gedrukt.

⁸³ BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 108-109. F. Aporti gebruikte het woord “affetto.” In sommige handschriften van het schrijven voor de salesianen werd “amore” in het aforisme van Valfrè vervangen door “affetto” (BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 19 en E IV, p. 262. Over contacten met F. Aporti en vooral G.A. Rayneri zie PRELLEZO, J.M., *G.A. Rayneri negli scritti pedagogici salesiani*, *Orientamenti pedagogici*, Anno XXXX nr. 6, 1993, pp. 1043-1047. Ook P. De Damas schreef later: “Zij worden op hun beurt kind met de kinderen, zonder zich evenwel te ontdoen van die waardigheid die eerbied tot gevolg heeft, en zonder af te dalen tot die grote familiariteit waarop gewoonlijk misprijzen volgt” (DE DAMAS, P., *Le surveillant dans un collège catholique*, Parijs, 1857, p. 288).

⁸⁴ BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 189-196. ID., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 49, 54-59.

⁸⁵ MB XVI, pp. 168-169; MBN XVI, p. 123.

⁸⁶ *Ibid.*, p. 168 en p. 169; MBN XVI, p. 123. De citaten respectievelijk uit *Le Pèlerin* en *Le Monde*.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld de H. Frans van Sales. FRANÇOIS DE SALES, *Traité de l'amour de Dieu*, Parijs, La bonne presse, 1925, Livre I, XIII-XIV, pp. 33-35.

⁸⁸ Die wederkerigheid is heel sterk merkbaar in een dankbrief aan de jongens van het college van Lanzo (E (m), vol. IV, p. 193; BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 33).

⁸⁹ Vandaar in de synoptische kolom C cursief gedrukt. Daar had nog iets meer mogen opgenomen staan: “*De harten openen zich, ze maken hun behoeftes bekend, ze leggen hun gebreken bloot (...) en dan delen ze.*” Over de verplaatsing van de tekst, zie ook hierboven voetnoot 82.

⁹⁰ OE XXIX [172/art. 7]. Ongetwijfeld naar het model van de jeugdige Jan Bosco tegenover don Calosso die hem aangesproken had en zich geïnteresseerd met hem onderhouden had. En hij besluit: “Ik heb onmiddellijk in don Calosso mijn vertrouwen gesteld. (...) Elk woord, elke gedachte, elke handeling werd hem direct kenbaar gemaakt. Hij vond dat prima, want op die manier kon hij mij op verantwoorde wijze zowel op geestelijk als op tijdelijk gebied leiding geven” (BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 47/392-396; ID., *Herinneringen...*, p. 103). Over de manier waarop don Bosco trachtte zijn overtuigingen over “in en buiten de biecht” ingang te doen vinden bij de jongens, zie BIESMANS, R., *Assistentie...*, p. 123. Zie ook voetnoot 40 in dit deel.

⁹¹ E I, p. 483. MB VIII, p. 875; MBN VIII, p. 705. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 31. Fr. Motto plaatst die brief onder de datum “begin juli 1864” in E (m), vol. secondo, pp. 58-59. Treffend is het getuigenis van G. Ballesio: “En onze zielen openden zich voor hem met innige, blijde en volledige overgave. Wij wilden allemaal bij hem biechten gaan” (BALLESIO, G., *Vita intima di D. Giovanni Bosco nel suo primo oratorio di Torino*, Turijn, 1888, p. 21). Vgl. MB VI, p. 387; MBN VI, p. 287. Zie verder in dit gedeelte voetnoot 222.

⁹² TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 21. Hoe goed de salesianen het werk van Teppa konden kennen, bleek in het eerste gedeelte van deze studie. Ook F. Aporti leerde: “Zo zal het gebeuren dat zij (de kinderen) nadat zij er de genegeheid in (h)erkend hebben, zich goed zullen gedragen op het gebied van gedrag en studie, om de onderwijzer te behagen” (BRAIDO, P., *Prevenire...*, pp. 108-109).

⁹³ OE XXIX [160/punt 7]; [171/-172/6]. Vgl. BIESMANS, R., *1876-1884 Doelstellingen...*, p. 143. Over de gehoorzaamheid van de jongeren ook BRAIDO, P., *Prevenire...*, pp. 250-253; 307-308.

⁹⁴ BIESMANS, R., *1876-1884 Doelstellingen...*, p. 142.

⁹⁵ MB IX, p. 179; MBN IX, p. 135. Zie in die verhalen ook andere veelzeggende uitspraken (MB IX, pp. 159, 160, 169, 173; MBN IX, pp. 116, 117, 125, 129).

⁹⁶ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 86/1297-1298; 146/291-298. ID., *Herinneringen...*, p. 151; 228.

⁹⁷ Buzzetti was lid van de fanfare. Op een foto van rond 1870 draagt hij een baard, waarover geschreven wordt dat het toen een volle baard was. Zie SOLDÀ, G., *Don Bosco nella fotografia dell’800. 1861-1888*, Turijn, SEI, 1987, pp. 122-123. CERIA, E., *Profili di 33 coadiutori salesiani*, Colle don Bosco (Asti), 1952, pp. 17-24. Hij was vaker aanwezig in droomverhalen die don Bosco als avondwoordje vertelde. Bijvoorbeeld in de periode van de retraites in 1875 (MB XI, p. 258; MBN XI, p. 202). Ook in een verhaal over Pius IX dat hij in 1877 alleen aan de directeuren vertelde (MB XIII, p. 43; MBN XIII, pp. 28-29).

⁹⁸ Volgens E. Ceria moet don Bosco niet zo scheutig geweest zijn om de je-vorm te gebruiken, laat staan te laten gebruiken. Zie de anekdote met G. Vespignani. Op zekere dag in 1878 gaf hij don Bosco te kennen dat hij graag zou hebben dat hij hem met je zou aanspreken. Don Bosco antwoordde echter: “Ik zal u later met je aanspreken wanneer u braver geworden bent.” – En don Bosco wachtte nog tot in 1880 (MB XIII, p. 878; MBN XIII, p. 791). Hoe het er concreet aan toe ging, toont een brief van Donato Edoardo uit 1860 in MB VI, p. 592; MBN VI, p. 439.

⁹⁹ MB IX, pp. 158-159; MBN IX, pp. 115-116. Zie ook voetnoot 111 in het eerste gedeelte en voetnoot 77 in dit gedeelte. In het verhaal uit 1868 treft de uitdrukking zwaarmoedige stilte. In het Italiaans: “un malinconico silenzio.” In de brief van don Bosco aan don Lazzero (23 april 1884) kwam immers ook het woord “malinconia” voor (voetnoot 61 in dit gedeelte). In de versies K en D zegt don Lemoyne het met vier woorden: “lusteloosheid, verveling, slecht humeur en wantrouwen.”

¹⁰⁰ De werkwoordvormen “udiva” en “vedeva” zijn oude vormen voor de ik-persoon. “Si leggeva” is dan weer het onpersoonlijke “men”, dat in de C-redactie overheerste. Daarnaast is de afwisseling gewone onvoltooide verleden tijd (vedeva) en de passato remoto (vidi) voor ons niet zo eenvoudig inleefbaar.

¹⁰¹ MB IX, p. 160; MBN IX, p. 117.

¹⁰² Over het gebruik van “(niet) weinigen” zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 29, 34, 40, 42. Zie ook voetnoot 28 in het eerste gedeelte. Zie verder in de vertelling van april 1868: “Slechts een klein aantal van onze heel talrijke jongens” (MB IX, p. 158; MBN IX p. 115). En in 1863 in een brief aan de jongens van het eerste college buiten Turijn: “Er waren enkele jongens, heel weinige, die zal ik het zeggen? de heilige sacramenten onwaardig ontvingen.” (E (m), vol. primo, p. 629/31-32.) Door de jaren heen lijkt het een cliché te zijn geworden.

¹⁰³ Zie eerste gedeelte van deze studie voetnoot 63 over de maatregelen die men toen nam.

¹⁰⁴ VERHULST, M., *I Verballi del primo capitolo generale salesiano (1877)*, p. 342/174-175. OE XXIX [427/punt 8]. De bespreking ervan in VERHULST, M., *I Verballi...*, p. 193/176-179. Dat aandachtspunt werd bewaard tijdens het 2de Alg. Kap. (1880), OE XXXIII [62]. In een toespraak op 11 maart 1875 zei hij tot de medebroeders: “Als jullie niet kunnen deelnemen aan hun ontspanning, assisteren jullie hen dan tenminste. Lopen jullie eens door de meest verlaten plaatsen van het huis en zorgen jullie ervoor het kwaad te beletten. Jullie kunnen je niet voorstellen wat een goed men kan doen met een trap op te lopen of door een gang te gaan en met links en rechts een wandeling over de speelplaats te maken” (MB IX, p. 576; MBN IX, p. 433). Als een vervolg daarop besliste een raadsvergadering van het huis in Valdocco op 26 december 1875 “de schuilhoeken te verwijderen” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 213/385).

-
- ¹⁰⁵ MB IX, pp. 159-160; MBN IX, pp. 116-117.
- ¹⁰⁶ Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 32, 34, 42-43.
- ¹⁰⁷ MB VII, pp. 525 en 526; MBN VII, p. 412. BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 161/71 en 162/95.
- ¹⁰⁸ MB XIV, p. 840.
- ¹⁰⁹ OE XXIX [104-105]. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 63.
- ¹¹⁰ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 339/329-330. *Over de grens...*, p. 50.
- ¹¹¹ E (m), vol. quarto, p. 196 en p. 208. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 34. Dat was nog altijd in de geest van wat hij in 1866 aan de jongens in Mirabello schreef: "Men mag nooit van jullie zeggen dat jullie vuile praat vertellen of zelfs er maar naar luisteren. Als het jullie overkomt dat jullie horen dat iemand er vertelt, volgen jullie dan het voorbeeld van onze beschermer, de H. Aloysius: ofwel hem vermanen of het gevaarlijke gezelschap ontvluchten." Zie (E m), vol. secondo, p. 280/33-35.
- ¹¹² MB XIII, p. 420; MBN XIII, p. 379. Zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 42-43.
- ¹¹³ MB VI, p. 889; MBN VI, pp. 662-663. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 41.
- ¹¹⁴ BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 22. Meer over die passage in *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 60-61.
- ¹¹⁵ MB XII, p. 557; MBN XII, pp. 424-425. Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 38-39.
- ¹¹⁶ "Logischerwijze" als we bedenken dat de vraag naar het waarom zo belangrijk geweest was op de vergadering van 9 maart 1883. Zie eerste deel van deze studie voetnoot 79 en in dit deel voetnoot 37 en verder de bladzijden waar ik de inhoud van een "onverwacht tussenstuk" (*Hulpboekje*, pp. 20-21) zal behandelen.
- ¹¹⁷ E III, p. 321. MB X, p. 1103; MBN XB, p. 862.
- ¹¹⁸ MB XII, pp. 40, 44-45, 49; MBN XIII, pp. 28, 31-32, 36.
- ¹¹⁹ Zie voetnoot 46 in dit derde deel van deze studie. En het uitvoerige citaat in BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 28-29.
- ¹²⁰ OE XXIX [111]. Zie *Een opvoedingsproject...*, pp. 27/1, 29/2. De opsomming van don Bosco lijkt een heel persoonlijke variant van het standpunt van A.M. Teppa. Dat luidde: "De geestelijke opvoeders moeten uit liefde tot God graag de inspanningen, de lasten, de kwellingen, de moeilijkheden, de ontberingen, het lijden verdragen dat hun taak met zich meebrengt" (TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 62).
- ¹²¹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 289/7-10; 288/3-6 en *Een opvoedingsproject ...*, pp. 29, 27. Dat was ook de overtuiging van F. Aporti: "De onderwijzer (leraar) moet hun oprechte bezorgdheid tonen voor hun morele en materiële welzijn" (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 108).

¹²² BRAIDO, P.-ARENAL LLATO Rogélio, Don *Giovanni Battista Le-moyne...*, P. 147/34-40. Beide auteurs tonen aan dat die brief op 23 april mag/moet gedateerd worden. In de *Memorie Biografiche* houdt E. Ceria het bij de eerste week van mei (MB XVII, p. 89; MBN XVII, p. 55). In de verhandeling over “*Het preventieve systeem...*” gebruikte don Bosco al de wending: “Goed veertig jaar houd ik mij met de jongens bezig.” (OE XXIX [109]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 66). Don Bosco schrok er niet voor terug te zeggen dat hij zichzelf niet spaarde. In april 1861 noteerde don Ruffino: “Ja... en wie garandeert mij dat ik, als ik minder werk, ik tien jaar langer zou leven? O nee! Zolang ik kan, wil ik al mijn krachten inzetten om te werken voor de eer van God en het heil van de zielen. Me niet te gronde richten. Dat niet. Enkel en alleen doen wat ik kan” (MB VI, p. 889; MBN VI, p. 663). Dat neemt niet weg dat hij vaak meer deed dan goed was voor zijn gezondheid.

Dat had de markiezin Barolo al door tijdens de beginjaren van het Oratorio. In een gesprek met don Bosco moet zij toen gezegd hebben: “Ik kan echter niet langer tolereren dat u zich doodwerkt” en “uw gezondheid is geruïneerd.” In datzelfde onderhoud kunnen we lezen dat hij tegen haar over zichzelf zei: “Mijn leven staat ten dienste van het welzijn van de jeugd” (BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 151; BOSCO, G., *Herinneringen...*, pp. 233-234). Het ging om toewijding uit actieve, effectieve naastenliefde.

¹²³ OE II [187] 1ste uitgave, 1847; OE XXXV [135] uitgave 101, 1885. Meer over “*affetto*” hierna in voetnoot 146 in dit gedeelte van de studie.

¹²⁴ E IV, p. 249. MB XVII, p. 16; MBN XVII, p. 3. Hoezeer zijzelf zich die actieve, effectieve liefde als ideaal eigen gemaakt hadden, blijkt uit een notitie in het verslag van een vergadering in februari 1872. De verslaggever noteerde: “Als de jongens zien dat een assistent een en al zorg is voor hun welzijn, dan kunnen ze wel niet anders dan van hem houden.” (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 263.) Zie voetnoot 163 in dit gedeelte.

¹²⁵ MB XI, p. 228; MBN XI, p. 174. Dat was al volledig in de geest van zijn kleine verhandeling over het preventieve systeem. Daar schreef hij: “De directeur moet zich daarom helemaal aan zijn opvoedelingen wijden.” (BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p.85/436; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61. Over de zusters schreef hij op 8 december 1878: “Geschikt om een zuster te heiligen die ernaar verlangt Jezus helemaal toe te behoren en tegelijkertijd haar leven wil in dienst stellen van haar evennaaste, vooral van de opvoeding van de arme meisjes.” (E III, p. 421. MB XIII, p. 211; MBN XIII, pp. 183-184).

¹²⁶ Zie eerste gedeelte van deze studie, voetnoten 72, 75, 76, 78, 83. TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 22. Don Ceria heeft ooit een goede poging gedaan om de behandelde tekst te verhelderen. Hij schreef: “Zij zien dat ze bemind worden, wanneer men houdt van de dingen die hen bevallen”. Die zij dus graag hebben, waarvan zij houden. CERIA, E., *Annali... (1841-1888)*, p. 673.

Hij schakelde over op het werkwoord “zien”. Zien is concreet, gaat kennen, weten, beseffen vooraf.

¹²⁷ MB V, p. 917; MBN V, p. 565. Dat gesprek zou in 1858 plaatsgevonden hebben. Zie verder voetnoot 221 in dit gedeelte.

¹²⁸ Zie het eerste deel van deze studie via voetnoot 64. Zie hierna in dit gedeelte voetnoot 139. Rond die tijd was don Oriolo in Valdocco. Hij had nochtans een heel goede indruk. Zie daarvoor voetnoot 47 in het eerste deel van deze studie. Anderzijds zag don Bosco zich op 11 maart 1869 genoodzaakt op grove tekorten te wijzen. Toen sprak hij alle leden van de jonge societeit toe. Hij zei: “Ik verlang dus, en jullie horen ervoor te zorgen, dat jullie tijdens de recreatie altijd te midden van de jongens zijn om met hen te spreken of te spelen en ook om goede raad te geven.” Zo sprak hij omdat “hij iets bemerkte had dat hem niet erg beviel. Ik zie er altijd twee, drie, vier of vijf die altijd bijeenstaan, steeds dezelfde en haast altijd van de anderen verwijderd.” (MB IX, p. 576; MBN IX, p. 433.) En dat was in de goede periode vóór 1870.

¹²⁹ Daarover beklagde don Lazzerio zich in de vergadering van 25 november 1882. (PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 253/278) In een circulaire van november 1873 maande hij de prefecten aan zo te handelen “dat de assistenten en over het algemeen degenen die enig gezag uitoefenden, gedurende de speeltijd te midden van de jongens zouden zijn.” (E (m) vol. quarto, p. 179/56-57.)

¹³⁰ BIESMANS, R., *Assistentie...*, o.a. p. 110.

¹³¹ OE XXIX [100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 58.

¹³² BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 100. Zie voetnoot 48 in dit deel.

Toen don Bosco in de vroege jaren zeventig vooral jonge medewerkers ter beschikking had, vroeg hij hun om tijdens de speeltijd te assisteren. Zij moesten vooral “de groepjes in het oog houden en zich op een vriendelijke en wellevende manier erbij aansluiten en ze voorzichtig uit elkaar doen gaan.” (MB X, p. 1020; MBN XB, p. 790)

¹³³ OE XXIX [172/4]. Don Bosco zelf werd ermee geconfronteerd. Dat liet hij horen tijdens het avondwoordje op 16 juni 1867. Hij vertelde een droomverhaal. Vrank en vrij zei hij: “Ik ging dichterbij om te zien of ik iemand kende. Het waren allemaal jongens van het Oratorio. Velen had ik nooit gezien, maar allen zeiden dat ze jongens van het Oratorio waren. En onder de velen die ik niet kende, waren er ook enkelen die nu in het Oratorio zijn. Het zijn die jongens die nooit bij don Bosco komen, die nooit raad komen vragen, die hem uit de weg gaan, in één woord die don Bosco *nog niet kent*.” (MB VIII, p. 842; MBN VIII, p. 678)

¹³⁴ MB XI, pp. 262-263; MBN XI, p. 206.

¹³⁵ Zie voetnoot 116 in dit gedeelte. Zie ook in een toespraak van don Bosco op het tweede Algemeen Kapittel in 1880: “De schoonheid van het oude Oratorio (la bellezza dell’oratorio antico).” (FdB 10858 C 7). Ook toen die nostalgische uitdrukking. In het begin van een avondwoordje op 2 december 1859 moet hij gezegd hebben: “Wat is er mooier in een huis dan dit: namelijk

dat de oversten het vertrouwen genieten van hun ondergeschikten! Dat is het enige middel om van het Oratorio een aards paradijs te maken. Het enige middel ook om te zorgen dat in huis niemand ontevreden is.” (MB VI, pp. 320-321; MBN VI, p. 234)

¹³⁶ Zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 195 en voetnoot 261 daar.

¹³⁷ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, pp. 85/I en 132/I; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61.

¹³⁸ MB IX, p. 576; MBN IX, p. 432. Zie later in “*Il sistema preventivo...*” (OE XXIX [100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59. Dat zijn medewerkers het er niet altijd gemakkelijk mee hadden, daarvan getuigt een personeelsvergadering in augustus 1871. Zie voetnoot 63 in het eerste gedeelte.

¹³⁹ E (m), vol. quarto, p. 179/56-57. MB X, p. 1103; MB XB, p. 861.

¹⁴⁰ Voor de twee citaten uit 1875. Eerst MB XI, p. 222; MBN XI, p. 169. Dan MB XI, p. 340/voetnoot; p. 583. Verder BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 202-203.

¹⁴¹ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 91-92; ID., *Herinneringen...*, p. 159. Vgl. MB I, p. 377; MBN I, p. 241.

¹⁴² SOLDÀ, G., *Don Bosco nella fotografia dell’800, 1861-1888*, pp. 77-89; 110-111; 196-198; 200-201. Vgl. de tekening van Alfred Ost in MBN XII, p. 240.

¹⁴³ Zie ook voetnoten 137 en 138 in dit gedeelte. Zie hiervoor BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 107-113.

¹⁴⁴ MOTTO Fr., I “*Ricordi confidenziali...*”, p. 149/83-85. MB X, p. 1043; MBN XB, p. 809. Zie ook de persoonlijke praktijk van don Bosco in de levensbeschrijvingen van enkele jongeren in: BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 115-116. Over de manier van aanspreken in BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 51-52.

¹⁴⁵ Volgens de editie in augustus 1877 met de Italiaanse en Franse tekst naast elkaar in OE XXVIII [428-429], namelijk “rende affezionato” naast “fait que les Elèves s’affectionnent de plus en plus à leur Instituteur.” Vgl. BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 84/421. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 60/4. Al vrij vroeg blijkt dat niet iedere medewerker van don Bosco goed overweg kon met het gevoelswoord “affezionato.” Reeds in de publicatie van het *Reglement voor de huizen* in 1877 werd “affezionato” vervangen door “avvisato” (beraden of ook bezonnen). Zie OE XXIX [102]. Die versie werd door don Bonetti overgenomen in het septembernummer van het *Bollettino Salesiano* van 1880. Zie BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, 131/5. Dat heeft sporen nagelaten. Voor de Franstalige provincies verspreidde bijvoorbeeld Fr. Desramaut in 1958: “forme des élèves réfléchis” (DESRAMAUT, Fr., *Saint Jean Bosco*, p. 146). In de vernieuwde Constituties heet het nog altijd “avvisato” en “des élèves réfléchis” (*Costituzioni e Regolamenti*, s.d., p. 238 en *Constitutions et Règlements*, 1986, p. 238). In de Nederlandstalige gebieden luidt het: “maakt de leerling zo bedachtzaam dat” (*Constituties en Algemeen Reglement*, 1986, p. 255), hoewel de samenhang tussen “bedacht-

zaam” en het gevolg “dat de opvoeder steeds de taal van het hart kan blijven spreken” meer dan raadselachtig is. In Duitstalige provincies loste men de kronkel in de jaren twintig van de 20ste eeuw op deze wijze op: “Das vorbeugende Verfahren macht es dem Erzieher möglich mit dem Zöglinge stets in der Sprache des Herzens zu reden.” (DR. LECHERMANN, *Charakterbild Don Boscos nach Johann Lemoyne*, Amberg 1921, p. 50). In 1966 probeerde K.G. Fischer het met: “Das Präventivsystem ermahnt den Jugendlichen derart, dass der Erzieher stets die Sprache des Herzens reden kann” (FISCHER, K.G., *Giovanni Bosco, Pädagogik der Vorsorge*, p. 95). In de Constituties werd het: “wendet sich der Erzieher so an den Jugendlichen, dass er immer die Sprache des Herzens sprechen kann.” (*Konstitutionen und Satzungen*, 1984), p. 245.

¹⁴⁶ Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 44-45; 47-48. Misschien kan een voorval dat enkele jaren geleden plaatsvond, wat meer licht werpen. Een leerling uit het algemeen vormend onderwijs vond er na zowat twee jaar niet meer zijn draai. Hij stapte over naar het technisch onderwijs in een don Boscoschool. Na een dag of twee kwam hij hoorbaar goed geluimd thuis. Wat moeder ertoe aanspoorde te vragen of het hem dan zo goed meeviel in de nieuwe school. Ja ma, zei hij. De leraar heeft me bij mijn voornaam aangesproken. Ik ben nu geen nummer meer.

Het is veelbetekend dat salesianen die later dat schrijven aan de medebroeders van Valdocco beginnen te verspreiden, een redactie verkiezen waarin “amore” eenmaal vervangen wordt door “affetto”: “un’epoca che ricordiam sempre con amore, perchè l’affetto era quello che ci serviva di regola.” Juist in het zinsstuk: “omdat genegenheid ons tot norm diende.” (18) Dat is het geval in o.a. E IV, p. 264 en MB XVII, p. 110 met de genuanceerde vertaling in MBN XVII, p. 72. Volgens P. Braido is het begrip “affetto” strenger, neutraler en dus minder warm. (BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 19.) Het betekent “gevoel.” Heel algemeen. Als dat zo is, dan ligt die vervanging in de lijn van de voorgaande: “avvisato” in plaats van “affezionato.” Mocht affetto echter een synoniem zijn van “affezione”, “attaccamento” (aanhankelijkheid), “tenezza” (tederheid), dan zou dat betekenen dat degenen die de wijziging doorvoerden, de kern van Buzzetti’s uitspraak, wat dat aspect betreft, goed gevat hebben. (Zie ZANICHELLI, *Sinonimi e contrari*, Bologna, 1987). In die richting gaat ook P. Stella wanneer hij amorevolezza omschrijft als “de houding (of omgang) waardoor men de persoonlijke sympathie, de persoonlijke genegenheid (affetto), het begrip en het medelijden, het meeleven met de andere manifesteert.” (STELLA, P., *La famiglia Salesiana riflette sulla vocazione nella Chiesa di oggi*, Turijn, Elle Di Ci, 1972, p. 162).

¹⁴⁷ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 84/421-423; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 60.

¹⁴⁸ Vgl. voetnoot 140 in dit gedeelte. Zie het getuigenis van een oud-leerling in 1867. Hij schreef: “Ik merkte immers dat u altijd van me houdt en dat u een genegenheid voor mij koestert, die niet particulier (bijzonder) maar god-

delijk is. (...) U hebt mij nooit willen vergeten en met dit briefje wil ik u daarvoor oprecht danken.” En: “toen ik zag dat u nog altijd van harte van mij houdt.” (MOTTO, Fr., *Ricordi e riflessi di un'educazione ricevuta. Un ex allievo del primo Oratorio scrive a don Bosco*, RSS, jg. VI (11), pp. 363, 365. Is dat ook niet de betekenis van deze reflectie: “Ieder van hen werd mij zozeer genegen dat zij niet alleen uitermate goed gehoor gaven aan mijn bevelen, maar er ook op uit waren om een of andere taak toevertrouwd te krijgen”? En: “De gehoorzaamheid en de genegenheid van mijn leerlingen grensden waarachtig aan het dolle.” (BOSCO, G., *Memorie dell'Oratorio...*, pp. 146/291-293 en 297-298; ID., *Herinneringen...*, p. 228.) Vgl. voetnoot 96 in dit gedeelte.

¹⁴⁹ Vgl. voetnoot 138 in dit gedeelte.

¹⁵⁰ MB VI, p. 889; MBN VI, pp. 662-663. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 41. Zie dit gedeelte voetnoot 113.

¹⁵¹ *I verbali del CG 2*. Copia pulita di don Barberis, FdB 1857 C 9- 1857 E 12. Zie ook BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 100. Vgl. voetnoten 48 en 132 in dit deel. Tijdens zijn canonieke bezoek aan het huis in Lanzo zag don Rua zich verplicht te noteren: “De directeur gelieve na te gaan of hij zich vaker met de jongens kan onderhouden en hun geestelijke en tijdelijke behoeftes kan leren kennen en daardoor kliekvorming en vlucht(pogingen) voorkomen.” (BRAIDO, P., *Don Michele Rua primo autodidatta “Visitatore” Salesiana*, RSS, jg.16, IX, nr. 1, 1990, p. 160/528-529.)

¹⁵² In de vertaling van de redacties B en C is de wending “zich niet meer in staat voelen” te rechtvaardigen omdat de vermoeidheid werkelijk een hinderpaal kan zijn. In de definitieve versie, waarin geen excuses meer gelden, wordt “non si sentono più di far” vertaald als “dat ze geen lust meer voelen” of “dat ze geen zin meer hebben.” In de Franstalige regio's houdt men het bij “beaucoup ne se sentent plus la force de supporter les fatigues d'autrefois.” (*Constitutions et Règlements*”, p. 247.) De Duitstaligen hebben echter gekozen voor “finden viele sich nicht mehr bereit.” (*Konstitutionen und Satzungen*, p. 257.)

¹⁵³ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 90; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 64. Toch is de vraag gewettigd of de verwaarlozing van hun taak enkel door vermoeidheid of gemakzucht veroorzaakt werd. Zou het bij enkelen niet ook een principiële houding kunnen geweest zijn? Zoals sommige diocesane priesters en overheden er principieel tegen (geweest) waren. Illustratief is wat mgr. Gaetano Tortone in 1868 naar Rome schreef: “Ik heb dat instituut [het Oratorio van Valdocco] verschillende keren tijdens de speeltijd bezocht. Ik moet bekennen dat ik altijd een pijnlijke indruk kreeg als ik die clerici te midden van de andere jongens, die een opleiding voor kleermaker, timmerman, schoenmaker enz. volgen, zag lopen, spelen, springen en zelfs een lichte klap tegen het hoofd incasseren met weinig waardigheid aan de ene kant, met weinig of geen respect aan de andere zijde. De goede don Bosco (...) besteedt weinig zorg (...) aan het hun tijdig inprenten van die gevoelens

voor de waardigheid van de staat die ze willen omhelzen.” (STELLA, P., *Don Bosco nella storia della religiosità cattolica, vol. I*, Zürich, PAS-Verlag, 1968, p. 150.)

¹⁵⁴ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 58.

¹⁵⁵ Naar de geest van het Reglement moesten zij de oversten als vaders beschouwen. (OE XXIX 172/art. 7) Zie voetnoot 90 in dit gedeelte. Verandering van gedrag wordt in die brief even nadien ook met zoveel woorden van hen gevraagd. Zij het vrij eenzijdig met de klemtoon op de gehoorzaamheid: “Dat dus de gehoorzaamheid de leerling geleide.” In het avondwoordje van april 1868 kwamen gelijkaardige gedachten voor: “Wanneer de bel klinkt, laten ze dan prompt gehoorzamen. (...) Laten ze het juk van de oversten niet afschudden omdat zij hen beschouwen als lastige bewakers, als baatzuchtige raadgevers en vijanden. Dat ze geen victorie kraaien als ze erin slagen hun onbekende kwaad te verbergen of hun fouten ongestraft te zien” (MB IX, p. 160; MBN IX, p. 117). Eveneens in het volgende avondlijke verhaal op 1 mei 1868. Daarin is sprake van “opruien tegen de oversten.” (MB IX, p. 163; MBN IX, p. 119.)

¹⁵⁶ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59. De typering “liefdevolle vader” gebruikte don Bosco al in 1873 toen hij in zijn “*Herinneringen aan het Oratorio*” aan de onvergetelijke periode met de oudere priester don Calosso terugdacht. Wat die goede man hem als kleine jongen voorstelde, was: “Verlaat dus een wreedaardige broer en kom bij mij en je zult een liefdevolle vader hebben” (BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 50/452; BOSCO, G., *Herinneringen...*, p. 106).

¹⁵⁷ Zie voetnoten 78 en 99 in het eerste gedeelte van deze studie en voetnoot 37 in dit deel.

¹⁵⁸ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 283-284. Ik heb dat uitgewerkt en aangevuld in BIESMANS, R., “*Die Liebe des hl. Franz von Sales soll mir in allem Vorbild sein*”, Benediktbeuern, 1994, pp. 44-66. ID., *Fatti amare...*, pp. 5-41.

¹⁵⁹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 402/79. Niet opgenomen in MB XVII, p. 256.

¹⁶⁰ MB VI, pp. 320-321; MBN VI, p. 234. Cursieve letters in de tekst van de *Memorie*. Zie verder voetnoot 178. Het is mogelijk dat een uitspraak uit de eerste brief van de H. Johannes invloed uitoefende. De lering luidt: “Liefde laat geen ruimte voor vrees. De volmaakte liefde drijft de vrees uit.” Een gedachte die ook de H. Augustinus beïnvloedde: “*Perfecta dilectio foras mittit timorem.*” (MIGNE, J.-P., *Augustini opera omnia*, vol. 1, Parijs, 1877, p. 1450.)

¹⁶¹ BRAIDO, P., *Don Bosco per i giovani: “L’Oratorio” una “Congregazione degli Oratori”*, Rome, LAS, 1988, pp. 63-64. ID., *Don Bosco educatore...*, pp. 138-139. De varianten in de redacties en kopieën geven te kennen

hoe don Bosco en de kopiïsten worstelden met de juiste weergave van zijn idee.

¹⁶² MOTTO, Fr., *I "Ricordi confidenziali..."*, p.146/23. *Opnieuw van Don Bosco vertrekken*, Brussel, Don Bosco Centrale, 2008, p. 231. Met een vrije vertaling van de versie van 1886.

¹⁶³ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 263-264. Zie de voetnoot 124 in dit gedeelte. Zie ook MB X, p. 316; MBN XA, p. 256 en BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 42-43. Dat zij wel degelijk "genegenheid" en daarnaast "eerbied, respectvol ontzag" bedoelden, blijkt uit het verslag enkele maanden tevoren. Daar gebruikten ze de woorden "genegenheid" (amore) en eerbied of ontzag (stima). Zie PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 262/44. De gelijktijdigheid is ook aanwezig in een pedagogisch werk van broeder Agathon (1835). P. Braido citeert tweemaal uit zijn werk. Een eerste citaat is: "Hij [de leraar] wil zich door hen ook doen achten en respecteren." Een tweede: "Die autoriteit verwerft men ook nog door de zachtheid met de krachtadigheid te verbinden en de liefde (amore) met de vrees (timore)" in: BRAIDO, P., *Prevenire...*, pp. 116-117.

¹⁶⁴ MB X, pp. 307-310, 315; MBN X A, pp. 248-250, 255.

¹⁶⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 262/43-45. BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, p. 40.

¹⁶⁶ TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 16 (in het Italiaans: "col farsi *stimare, rispettare ed amare*") en p. 43. Het is eveneens mogelijk dat men kennis had van de Italiaanse uitgave van een werk van Charles Rollin, namelijk "*Della maniera d'insegnare e studiare le belle lettere*" uit 1828. Voor hem bestond de bekwaamheid van een directeur voor alles "in het zich geacht en bemind maken (nel farsi stimare ed amare), in het winnen van hun vertrouwen." (BRAIDO, P., *Breve storia del "Sistema Preventivo"*, Rome, LAS, 1993, p. 57). Ook daar beide componenten met die termen naast elkaar geplaatst. Bij C. Rollin lezen we ook: "Dus een gelukkige mengeling van zachtheid en gestrengheid, van liefde (amore) en vrees (timore)." "Zulk type leraar zal weten zich te doen vrezen (temere) en te doen beminnen (amare)" (BRAIDO, P., *Breve storia...*, p. 56). Daar dus de combinatie vrezen en houden van. Vrezen echter voorop, maar meteen wordt gelijktijdigheid gesuggereerd. In zijn lessen pedagogie zal G. Barberis in de jaren negentig de jeugdige salesianen nog (of weer?) de gelijktijdigheid en gelijkwaardigheid voorhouden: "De assistent zal de middenweg weten te houden zodat hij bemind en gevreesd (met ontzag benaderd) wordt" (BARBERIS, G., *Appunti...*, p. 342). Misschien wilde hij rekening houden met hun jeugdige leeftijd.

¹⁶⁷ Over de periode waarin die *Memorie* ontstonden, zie BOSCO, G., *Memorie dell'Oratorio...*, pp. 18-19 en 6. Citaat, *ibid.*, p. 71/907-909. Zie ook BOSCO, G., *Herinneringen...*, p. 131.

¹⁶⁸ MOTTO, Fr., *I "Ricordi confidenziali..."*, p. 151/varianten bij regel 13, volgens een correctie van don Bosco in het handschrift E; pp. 134-135; 140-

141; 144. Vgl. FdB 1.362 E 5. Zie ook MB X, pp. 1040-1041; MBN XB, pp. 805-806.

¹⁶⁹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 288/3-4 en 289/7-10. *Een opvoedingsproject in dialoog...*, pp. 27 en 29. In 1941 gaf don E. Ceria nog de voorkeur aan die formulering in: CERIA, E., *Annali della società salesiana dalle origini alla morte di S. Giovanni Bosco (1841-1888)*, Turijn, SEI, 1941, p. 665.

¹⁷⁰ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 91/532. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 65.

¹⁷¹ MB XIII, p. 826; MBN XIII, p. 742. In het Italiaans luidt dat: “Vedi, se vuoi essere obbedito e rispettato, fatti volere bene.” Hij spreekt hem met je aan. Hij gebruikt de familiere uitdrukking “volere bene”, niet het formelere “amare.” En in plaats van het niet zo eenduidige “temere” het direct verstaanbare “rispettare.” Zie de opvattingen van broeder Agathon in voetnoot 148.

¹⁷² Brief in MB XIII, p. 980: “I giovani mi amano e rispettano.” Over de omstandigheden zie MB XIII, pp. 692-694; MBN XIII, pp. 624-626.

¹⁷³ MB XIV, p. 513; MBN XIV, pp. 431-432. Volgens de notities die G. Bonetti in 1880 publiceerde in het septembernummer van het *Bollettino salesiano*, jg. IV, nr. 1, 1880, p. 11. (Ook MB XIV, p. 510; MBN XIV, p. 429.)

¹⁷⁴ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 329/97; *Over de grens...*, p. 35. Italiaans: “E cerchiamo prima di farci amare che temere.” Letterlijk: “En laten wij ons inspannen om ons te laten beminnen liever dan ons te doen vrezen.” De wending “prima di (...) che” betekent “liever” of “veeleer.” De versie lijkt heel sterk op die van C. Rollin, een Franse auteur die onder meer via A. Monfat niet onbekend was in Valdocco. Ze luidt: “Omdat men ze in praktijk gebracht ziet door personen die over de zeldzame gave beschikken om zich te doen vrezen en zich nog meer te doen beminnen.” (BRAIDO, P., *Breve storia...*, p. 56.) Ook bij hem is het een kwestie van gradatie. Dat strookt met de benedictijnse traditie: “et studeat plus amari quam temeri” (en hij - de abt - moet ernaar streven meer bemind dan gevreesd te worden.” (*Regel*, hoofdstuk LXIV, p. 15.) Vgl. H. Augustinus, *Praecepta* (Regel van de H. Augustinus), pp. 7, 13. Agathon, broeder van de christelijke scholen, drukte het zo uit: “Ver van zich voor te nemen zich enkel te doen vrezen (respecteren) is zijn voornaamste doel vertrouwen te winnen.” (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 116.)

¹⁷⁵ PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 292/5-6.

¹⁷⁶ E IV, p. 13. MB XVII, p. 309; MBN XVII, p. 231.

¹⁷⁷ MOTTO, Fr., *I “Ricordi confidenziali...”*, p. 151/13. MB X, p. 1041/voetnoot 2; MB XB, p. 806/voetnoot 2. Bovendien zou don Bosco die definitieve tekst beëindigen met het algemene besluit: “Dat is als een testament dat ik voor de directeuren van de huizen bestem.” Met daarbij in een variant: “En op bijzondere wijze voor de directeur van het Moederhuis in Turijn” (MOTTO, Fr., *I “Ricordi confidenziali...”*, p. 159/183). Zo is het te

begrijpen dat A. Amadei in het Xde deel van de Memorie biografiche, dat in 1939 gepubliceerd werd, die vorm van het motto op kop plaatste van een reeks uitgelezen, pertinente richtlijnen van don Bosco (MB X, p. 1047; MBN X B, p. 812). Zie ook voetnoot 162 in dit deel.

¹⁷⁸ MB VII, p. 503; MBN VII, p. 393. Vgl. voetnoten 39 en 160 in dit gedeelte van de studie. Zie ook BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 28/voetnoot 12. We mogen denken aan beïnvloeding door F. Aporti, een professor opvoedkunde in Turijn. Rond 1844 hield hij zijn studenten dit voor: “Geduld oefenen zoals een vader” en “met hen (de kinderen) leven als wijze vriend en raadgever en directeur, van hen houden als van eigen kinderen.” (APORTI, F., *Scritti pedagogici, raccolti e illustrati da A. Gambaro II*, Turijn, 1945, p. 51. Vgl. BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 109.) Interessante informatie over de relaties van don Bosco met F. Aporti tijdens de tweede helft van die jaren veertig in MB II, pp. 188-189; 209-219; 398; MBN II, pp. 118-119; 132-138; 245-246. Bij nader toezien is het niet uit te sluiten dat don Bonetti een of andere gedachte die don Bosco pas later tot uitdrukking heeft gebracht, in die aantekeningen verwerkt heeft.

¹⁷⁹ MB X, p. 20; MBN XA, p. 16.

¹⁸⁰ E (m), vol. secondo, p. 59. MB VIII, p. 875; MBN VIII, p. 705.

BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 31. Zie voetnoot 39 in dit gedeelte van deze studie.

¹⁸¹ TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, p. 22. Nog vroeger kon don Bosco kennis gemaakt hebben met het boek “*Le dodici virtù di un buon maestro accennato dall’ Ab. De la Salle*” (1835) van Agathon, broeder van de christelijke scholen. Hij schreef: “Liefde wordt gewonnen door liefde. Een onderwijzer (leeraar) moet dus voor alles en boven alles tegenover hen [de leerlingen] de gevoelens van een vader koesteren.” (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 117.) Anderzijds weten we dat don Bosco al rond 1854 in een ontwerp van een “*Reglement van het Oratorio van de H. Frans van Sales voor de externen*” schreef: “Hij [de directeur] moet zich voortdurend vriend, kameraad en broer van allen tonen.” Zie BOSCO, G., *Regolamento dell’ Oratorio di S. Francesco di Sales per gli esterni* in BOSCO, G., *Scritti sul sistema preventivo nell’educazione della gioventù*, (a cura di P. Braido), Brescia, La Scuola, 1965, p. 364 en p. 360/voetnoot 1.

¹⁸² E (m), vol. quarto, p. 278.

¹⁸³ Voor beide citaten BOSCO, G., *Memorie dell’ Oratorio...*, pp. 47/397-398; 120/757-760; ID., *Herinneringen...*, pp. 103 en 194.

¹⁸⁴ E (m), vol. quarto, p. 142. MB X, p. 1183; MBN XB, p. 933.

¹⁸⁵ OE XXIX [107] en [112]. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 64 en *Een opvoedingsproject in dialoog...*, p. 30. Zie voetnoot 41 in dit gedeelte van deze studie.

¹⁸⁶ OE XXIX [35-36]

¹⁸⁷ E III, p. 360. Zowat een maand later herinnerde hij don Ronchail, directeur in Nice, met een postscriptum bij een brief in augustus 1878 aan een van

zijn voornaamste opdrachten. Die luidde: “Vergeet nooit dat je vader van allen bent, dat je zo dient te handelen dat je allen naar Jezus leidt.” (E III, p. 380.) Daar beperkte hij zich dus tot het aspect “vaderschap.”

¹⁸⁸ Zie voetnoot 42 in dit gedeelte en voetnoot 63 in het eerste deel van deze studie. Terloops wil ik hier een bedenking van P. Braido citeren over de hedendaagse vernieuwing in de functie van de *opvoeder*. “Dat brengt een radicaal nieuwe manier van interpreteren en uitproberen van de idee en de rol van “vader”, “broer” en “vriend” met zich mee.” (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 401.)

¹⁸⁹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 412/251-252.

¹⁹⁰ OE XXIX [35].

¹⁹¹ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 50/450-463; ID., *Herinneringen...*, pp. 105-106. BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83/392; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59.

¹⁹² BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 71/909; ID., *Herinneringen...*, p. 131. Zie ook voetnoot 167 in dit deel. Wat de oud-leerlingen betreft zie voetnoot 40 in dit gedeelte. Hierna over zijn vriendschap met L. Comollo *Memorie dell’Oratorio...*, p. 95/209-213; *Herinneringen...*, p. 163.

¹⁹³ OE XI [89]. BOSCO, G., *Leven van den dienaar Gods...*, p. 66.

¹⁹⁴ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 120/756-761; ID., *Herinneringen...*, p. 194.

¹⁹⁵ Zie voetnoot 178 in dit deel. Zie de tekst via voetnoot 99 in deel I.

¹⁹⁶ OE XXVII [55]. Vergelijk met de inleiding van de editie *Constituties van de Sociëteit van den H. Franciscus van Sales*, 1938, p. 67.

¹⁹⁷ OE XXIX [232]. *Constituties en Algemeen Reglement*, 1986, pp. 235-236.

¹⁹⁸ MB XIII, p. 304; MBN XIII, p. 269. Volgens gegevens van don Lemoyne (MB XII, p. 845) moet don Bosco al veel vroeger de woorden van de Handelingen geciteerd hebben. Zie eveneens MB XIV, p. 845.

¹⁹⁹ ASC 046; FdB 1.858 C 6 en 8-9. *Verbale del 2° Capitolo Generale 1880, quaderno Barberis I*, pp. 75 en 78. Zie paginering ROCHOWIAK, J., *Il Capitolo Generale 2° della società salesiana (1880)*, Benediktbeuern 1993. *Ibid.*, pp. 113, 114-115. De eerste verbindingsstreep bestond voor hem in het maandelijks rendiconto.

²⁰⁰ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 428-429. *Constituties en Algemeen Reglement*, 1986, p. 284.

²⁰¹ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 71-72. ID., *Herinneringen...*, p. 132.

²⁰² E (m), vol. primo, p. 453. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 28.

²⁰³ MB XII, p. 610; MBN XII, p. 473. Die eenheid van de salesianen en de jongens vroeg hij ook voor een bijzondere gebedsintentie in 1874 (E (m), vol. quarto, p. 255 en MB X, p. 1107; MBN XB, p. 866). Zelfs vrij onbekende toehoorders durfde hij oproepen te handelen naar de geest van de eerste christenen. Op 14 april 1876 hield hij in Rome een toespraak voor de leden van de

academische kring Arcadia. Fijntjes en gedurfd spoorde hij hen aan: “Laten ook wij, naar het voorbeeld van de eerste christenen, één hart en één ziel vormen om de ernstige gevaren die ons omringen, te bezweren.” (MB XII, p. 641.) Over de omstandigheden zie MB XII, pp. 159-160; 171-173; MBN XII, pp. 120-121; 129-130.

²⁰⁴ Zie daarvoor BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 33/17. In een uitgave voor meisjes herinnerde don Bosco er in 1883 aan dat de H. Augustinus de gehoorzaamheid “de moeder en de behoedster van alle deugden” noemde. (OE XXXIII [190]). Vgl. BIESMANS, R., 1876-1884 *Doelstellingen ...*, pp. 172-173. Dat beeld kan hier invloed uitgeoefend hebben.

²⁰⁵ Zo in MB XVI, p. 16; MBN XVI, p. 6. Het betreft een droomverhaal uit midden augustus 1883 met de vraag: “Maar wat moet ik aan onze medebroeders zeggen?”

²⁰⁶ Beide citaten uit E (m), vol. primo, pp. 614-615. MOTTO, Fr., *I “Ricordi confidenziali” ...*, pp. 148/65 en 147/41-42.

²⁰⁷ Zie voetnoot 83 in dit gedeelte van de studie.

²⁰⁸ BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 117/1. BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 197. “Il ridere con essi” meen ik te mogen verstaan als het afwijzen van “schertsen” (ischerzare) zoals bij F. Aperti. Dat zou neerkomen op het veroordelen van samen met de jongens te schertsen. Waarschijnlijk vooral door dubbelzinnige geestigheden te vertellen en te laten vertellen. Zie don Bosco’s raadgevingen aan Vacchina via voetnoot 170 in dit gedeelte. Ook P. De Damas wees op het gevaar van familiariteit of familiale omgang. Hij schreef: “Gedurende de speeltijd mengen zij zich onder de jongens die niet spelen. (...) Beurtelings maken zij zich tot kinderen met de kinderen zonder nochtans de waardigheid af te leggen die respect afdwingt, of af te dalen tot die familiariteit die door misprijzen gevolgd wordt.” In: DE DAMAS, P., *Le surveillant...*, p. 288.

²⁰⁹ MB XI, p. 222; MBN XI, p. 169. Zie ook voetnoot 140 in dit gedeelte.

²¹⁰ Voor de hele alinea BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, pp. 53/527-536; 59/663-664; 92/149-152; 95/201; 95/212. BOSCO, G., *Herinneringen...*, pp. 110; 118; 159; 163. Zie ook BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 190-192.

²¹¹ BOSCO, G., *Cenni storici della vita del chierico Luigi Comollo*, Turijn, 1844, OE I [63-64].

²¹² Het is in zekere zin een voorbode van het pedagogische onderscheid in de *Algemene Artikelen* (1877). Zie BRAIDO, P., *Don Bosco educatore ...*, pp. 288/9-10; 290/15-16; *Een opvoedingsproject in dialoog...*, pp. 27-30.

²¹³ In het Italiaans “fuggite la familiarità.” Dat is een herhaling van een bezorgdheid die hij kort tevoren uitsprak tijdens de retraite in september (?) 1875 in Lanzo. Daar drong hij aan op het vermijden (vluchten) van het zich onderhouden (la familiarità) met personen van het andere geslacht. Ook van familiariteit met personen van hetzelfde geslacht. Zie MB XI, pp. 581 en 583

en BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 44-45/voetnoot 2.

²¹⁴ MB XI, p. 390; MBN XI, p. 301. CHIALA, C., *Da Torino alla Repubblica Argentina*, Letture Cattoliche, 286-7, 1876, pp. 58-60. Aan don Chiala werd een tijd lang de correspondentie met de missionarissen toevertrouwd.

²¹⁵ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 207/46. *Constitutes en Algemeen Reglement*, 1986, p. 281.

²¹⁶ Dat vertalers het niet gemakkelijk hebben, blijkt uit de Franse en Duitse teksten. In het Frans: “de la charité, des marques d’affection et de bienveillance particulière” (*Constitutions et Règlements*, 254). Duits: “Liebe, geprägt von Liebenswürdigkeit und besonderem Wohlwollen” (*Konstitutionen und Satzungen*, p. 266). Zie ook de geslaagde vertaling in MBN XI, p. 301.

²¹⁷ In het Italiaans: “Abbate carità, amabilità...” Zie BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 194-195. Eveneens E II, p. 517 en CERIA, E., *Annali... (1841-1888)*, p. 255. In beide laatste teksten wordt het vijfde onderwerp duidelijk van de overige vier onderscheiden en voor het persoonlijke gedrag van de salesianen bedoeld. Over de inwisselbaarheid van bepaalde termen zie BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 222-236.

²¹⁸ TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, pp. 44 en 25. Zie daar ook bladzijde 40.

²¹⁹ BRAIDO, P., *I molti volti dell’amorevolezza*, *Revista di Scienze dell’Educazione*, (37), 1999, p. 28. BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 34. In een soort vademecum noteerde don Rua rond 1874-1875 een aantal punten waaraan hij aandacht wilde schenken tijdens zijn officiële bezoeken aan de huizen. Onder de rubriek “Jongeren” vermeldde hij de steekwoorden: “IJver voor de studie en “familiariteit” met de leraren, assistenten en oversten” (BRAIDO, P., *Don Michele Rua primo autodidatta “Visitatore”...*, p. 139). Of don Rua dat positief of eerder negatief bedoelde, valt echter moeilijk uit te maken. In de verslagen die hij in de periode 1874-1876 opstelde, valt dienaangaande geen spoor te bekennen. Het gaat in ieder geval om de houding van de jongeren zelf. Zie ook BIESMANS, R., *1866-1876 don Bosco betrouwbare wegwijzer...*, pp. 44-45.

²²⁰ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 83/381-383; 391-393. *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 58-59. Over het gebruik en bijgevolg de mogelijke invloed van don Bosco’s kleine traktaat zie het eerste gedeelte via voetnoten 36 en 76. Ook PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, p. 258/708.

²²¹ VESPIGNANI, G., *Un anno alla scuola del Beato Don Bosco (1876-1877)*, Turijn, SEI, 1932, pp. 67-68. De broodjes werden toen ‘s morgens met een paar slokken water aan de pomp verorberd. Met “herovering” bedoelde don Bosco waarschijnlijk een soort “tweede match”, “revanchematch” nadat hij de eerste blijkbaar verloren had. Tijdens het stagejaar gebruikte don Bosco het beleefde “u.” Zie voetnoot 98 in dit gedeelte.

²²² MOTTO, Fr., *I Ricordi confidenziali...*, p. 155/varianten bij de regels 90-91 en pp. 140-141; FdB 1.363 A5. Zie ook deel VIII voetnoot 122.

Een gelijkaardig voorbehoud moeten we waarschijnlijk maken betreffende een anekdote in het vijfde volume van de *Memorie biografiche* (MB V, pp. 917-918; MBN V, p. 565). Daar vertelt G.B. Lemoyne over een ontmoeting van don Bosco met kardinaal Tosti in 1858. De kardinaal had hem gevraagd de jongens van het Sint-Michielstehuis in Rome toe te spreken. Nadien had hij een gesprek met don Bosco over het meest geschikte opvoedingssysteem. Nu “was don Bosco steeds meer ervan overtuigd”, zo schrijft don Lemoyne, “dat de leerlingen van dat tehuis niet spontaan, gemoedelijk, vertrouwelijk omgingen met de oversten (non avevano familiarità). Integendeel. Zij waren bang voor hen. Daarom zei hij: “Kijk, Eminentie, het is onmogelijk de jongens goed op te voeden, als zij geen vertrouwen hebben in de oversten.” (Zie ook voetnoot 127 in dit gedeelte.) Tot slot van de anekdote volgde het verhaal over de aanpak van don Bosco om contact te krijgen met de jongens op de Piazza del Popolo. Dat voorval herinnert aan de ontmoeting van don Bosco met Michele Magone en zijn kameraden aan het station van Carmagnola, die don Lemoyne even voordien beschreven had. (MB V, pp. 738-739; MBN V, pp. 457-458.) Daarbij rijzen vragen. Vooreerst of G.B. Lemoyne over een goede, gedetailleerde bron betreffende dat gesprek in 1858 kon beschikken. Vervolgens of hij het onderhoud tussen de kardinaal en don Bosco niet veeleer stoffeerde met woorden en wendingen uit het schrijven van 1884. De overeenkomsten in gedachten zijn overduidelijk, de bewoordingen soms letterlijk.

²²³ MB XIV, pp. 513-514; MBN XIV, pp. 432-433. BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, p. 99. Vgl. voetnoot 173 in dit gedeelte. Geen wonder dat een oudleerling, G. Ballesio, in 1888 op een ontwapenende wijze over don Bosco getuigde. Hij schreef: “D. Bosco was voor ons een voorbeeld van echte christelijke minzaamheid (cristiana amorevolezza, christelijke beminnelijkheid, vriendelijkheid) en in zijn leiding vermeerde hij het kunstmatige formalisme, de gestrengheid die als het ware een afgrond delft tussen wie beveelt en wie gehoorzaamt. Liefhebbend en mededeelzaam oefende hij gezag uit. Hij inspireerde respect, vertrouwen en genegenheid. En onze zielen openden zich voor hem met innige, blijde en volledige overgave. Wij wilden allemaal bij hem biechten gaan.” (BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 277/commentaar.) Zie voetnoot 91 in dit gedeelte.

²²⁴ *Bollettino salesiano*, jg. IV, nr. 9, p. 12. Vgl. MB XIII, p. 149; MBN XIII, p. 127. Zie ook BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 47.

²²⁵ FdB 1.857 C 9 en 1.857 C 11. Zie ook voetnoten 49, 134, 151 in dit gedeelte. Over de inwisselbaarheid van woorden en begrippen zie STELLA, P., *Don Bosco nella storia... II*, p. 465-466.

²²⁶ Voor de twee citaten zie BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 332/156-160 en 333/186-200. *Over de grens...*, pp. 39 en 41. De laatste drie-vier jaar voor zijn dood in 1888 heeft don Bosco niet veel meer geschreven. In het begin van 1884 begon hij nochtans nog aan een voortzetting van zijn *Herinneringen*. Daarin vinden we een aanbeveling aan de directeuren. Ze

werd waarschijnlijk rond 1885-1886 geschreven. “Over het algemeen moet de directeur van een huis vaak en met grote familiariteit contact nemen met zijn medebroeders.” (BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 428/671-672.) Het gaat niet om pastoraal-pedagogische relaties met jongeren, maar het bevestigt hoe belangrijk die karakteristieke omgangsvorm voor hem was.

²²⁷ TEPPA, A.M., *Avvertimenti...*, pp. 43-44.

²²⁸ BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 108. Zie ook voetnoot 126 in dit deel. Daar is de parafraze met “zien” van E. Ceria belangrijk. De jongeren moeten kunnen zien, waarnemen dat men hen graag ziet, dat men echt van hen houdt. Dat wil natuurlijk ook zeggen dat de opvoeders “moeten laten zien”.

²²⁹ *Ibid.*, p. 108.

²³⁰ BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 35/24-29 en p. 38-39/70-76.

²³¹ De band tussen familiariteit en zich klein maken, herinnert aan de tekst over het toedienen van straffen in januari 1883. Daar werd over Jezus gezegd dat hij “met zoveel vertrouwelijkheid en familiariteit met de zondaars omging dat heel wat mensen er versted van stonden.” Zie BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 332/156-160; *Over de grens...*, p. 39. In het handschrift B gebruikte don Lemoyne naast “portare” (dragen, op zich nemen) ook “sopportare” (verdragen). Voor de jongens gaat het om “miserie” (morele beperktheden, tekorten, ellende), voor de salesianen om “infermità” (zwakheden).

²³² Don Rua meende er goed aan te doen het voornaamwoord “io” (ik) in te voeren. BRAIDO, P., *La lettera...*, p. 43/ variant bij regel 75.

²³³ Buzzetti gebruikte daar inderdaad de vertrouwelijke jou-vorm.

²³⁴ BRAIDO, P., - ARENAL LLATA, Rogchio, *Don Giovanni Battista Lemoyne...*, p. 157/5-9. Zie ook BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 26.

²³⁵ MB XIV, p. 514; MBN XIV, p. 433. Zie ook voetnoten 173 en 223 in dit gedeelte.

²³⁶ Frans van Sales schreef: “Als een mens weet dat hij door iemand bemind wordt, dan voelt hij zich gestuwd om wederkerig te beminnen.” (FRANÇOIS DE SALES, *Traité de l’amour de Dieu*, Parijs, Monastère de la Visitation, 1995, Livre VII, ch. VIII, p. 305). Het is mogelijk dat don Bosco of don Lemoyne of beiden die tekst kenden. In het Frans staat er: “Si un homme sait d’être aimé.” Don Bosco gebruikte meermaals de werkwoorden “sapere” en “conoscere”.

²³⁷ *Don Bosco ci parla di educazione*, (a cura di G. B. Bosco), Turijn, Elledici, 1999, p. 45.

²³⁸ Zie de tekst in het eerste gedeelte van deze studie via voetnoot 27. In 1867 schreef een oud-leerling in een brief aan don Bosco: “Ik zie in u iemand die mijn ziel helemaal zou kunnen (willen) omkeren. Ik was verward, verrukt, gefascineerd (“eletrizzato”) door uw redeneringen.” (MOTTO, Fr., *Ricordi e riflessi di un’educazione ricevuta...*, p. 365.) Een gelijkaardig metaforisch gebruik wordt ook op onze dagen nog toegepast. “Ik heb een soort elektrici-

teit met kinderen.” Uit een interview met Hadise, “*Ik speel graag mijn vrouwelijkheid uit*” in Magazine 27 september 2008, p. 14. Don Bosco moet wel meer metaforen uit de wereld van de techniek gebruikt hebben. Een van zijn clerici schreef hem in juni 1860: “Daarom vraag ik u mij met de methode die u eigen is, te magnetiseren, u voor mij in te zetten en een manier te vinden om mij te troosten.” (MB VI, p. 592; MBN VI, p. 439.) Magnetiseren in de betekenis van “aantrekken, fascineren.”

²³⁹ Om een goed inzicht te krijgen in de herhaling, kan men gebruik maken van de voetnoten 90-96 in dit gedeelte van de studie. Over die openhartigheid en gemoedelijke omgang door de jongens getuigde kardinaal G. Cagliero na het overlijden van don Bosco. Hij zei: “Wij, jongens van het Oratorio, beschouwden hem als een heel tedere vader. En wij hadden tegenover hem een vertrouwen en met hem een gemoedelijke omgang (famigliarità) die meer dan kinderlijk waren.” (MB XVIII, p. 583; MBN XVIII, p. 448.)

²⁴⁰ Zoals het past in de *Regel van Benedictus*, hoofdstuk LXIV, p. 13. Een teken van de bekendheid en het gebruik van dat citaat onder de medebroeders, zij het misschien pas in latere periodes, zie MB XIV, p. 112; MBN XIV, p. 86.

²⁴¹ *Over de grens...*, 38; BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 332/148-149.

²⁴² MB XIV, p. 850. Toch mag terecht de vraag gesteld worden of het hier om een “vroeger” dan wel om een later gegeven raad gaat. Later in de zin van pas uitdrukkelijk gegeven en geschreven in het nu behandelde schrijven aan de medebroeders in Valdocco.

²⁴³ MB VI, p. 389; MBN VI, p. 289. Een andere uitspraak: “Jongeren merken alles.” (MB XIV, p. 845.)

²⁴⁴ MB IX, p. 572; MBN IX, p. 430.

²⁴⁵ MB XIV, p. 845. Vgl. voetnoot 47 in dit deel. Zich baserend op de kroniek van Domenico Ruffino (periode 1861-1864) bericht don Lemoyne dat don Bosco in een gesprek de jongeren en meteen een paar aanwezige clerici al in 1861 opriep: “geen wrok te koesteren en jaloersheden de kop in te drukken.” En ook “geen lang gezicht te zetten als voor een of andere dienst de voorkeur aan anderen gegeven wordt.” (MB VI, p. 998; MBN VI, p. 745.)

²⁴⁶ Over de vrees populariteit te verliezen en ze op verkeerde wijze te winnen, zie een van de samengelezen richtlijnen in MB XIV, p. 849. Niet vertaald in MBN. Enkele gedachten vertonen overeenkomst met beoordelingen van don Francesia in 1883. Zie de tekst via voetnoot 80 in deel I.

²⁴⁷ MB IX, p. 574; MBN IX, p. 431.

²⁴⁸ Meer daarover in BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 196-205.

²⁴⁹ *Ibid.*, pp. 202-203. MB XI, p. 583. Vgl. met de rondzendbrief van 12 januari 1876. (MB XII, p. 26; MBN XII, pp. 15-16 en E III, p. 8.)

²⁵⁰ OE XXIX [103]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61.

²⁵¹ MB XVI, pp. 416-417; MBN XVI, p. 323. Vgl. DESRAMAUT, Fr., *Don Bosco en son temps...*, pp. 1226-1227.

²⁵² E IV, p. 250. MB XVII, p. 17; MBN XVII p. 4.

²⁵³ OE XXIX [128/10]. Die gedachte nam don Lemoyne op onder de uitspraken die don Bosco vaak herhaalde. Zie daarvoor MB VI, p. 389; MBN VI, p. 289. De tekst luidt: “Ja zeker, de oude tijd van het Oratorio zal steeds blijven bloeien, als men steeds maar blijft streven naar de eer van God. Als we echter onze eigen roem zoeken, zal er ontevredenheid ontstaan, verdeeldheid, wanorde.” Die formulering zelf die in het zesde deel van de *Memorie biografiche* voorkomt, kan natuurlijk geïnspireerd zijn door het schrijven van 1884.

²⁵⁴ OE XXXVI [270-271]. Gepubliceerd werden die besluiten pas in 1887.

²⁵⁵ In latere Italiaanse handschriften en uitgaven ging zelfs die woordelijke band verloren. Don Lemoyne zelf accepteerde immers op een bepaald moment de vervanging van “amore” door “carità.” Die versie zette zich via de *Memorie Biografiche* (MB XVII, p. 111) en *Epistolario* (E IV, p. 266) door tot in de *Constituties* van de salesianen en de Dochters van Maria Hulp der Christenen. De Nederlandse, Duitse en Franse vertalingen hebben daaraan geen aandacht geschonken. De akten van de Hoofdraad (1920) en don B. Fascie in 1927 publiceerden nochtans de oorspronkelijke redactie. (*Atti del Capitolo Superiore* van 1920; FASCIE, B., *Del Metodo educativo di don Bosco*, Turijn, SEI, 1931, p. 77.)

“Perchè” in de C-redactie werd met “omdat” vertaald. Het is niet louter een kwestie van leestekens. De vraagtekens ontbreken er inderdaad. Het is ook een kwestie van betekenis in de gegeven samenhang.

²⁵⁶ Het was trouwens een *Reglement* dat geleidelijk uit jarenlange ervaringen ontstaan was. Toch wil ik hier ook herinneren aan enkele bladzijden in MB XIV, pp. 838-850. Tijdens de avondlijke toespraken in april-mei 1868 laat don Bosco duidelijk horen dat ook voor de jongens dat *Reglement* en die regels volstaan. Die moeten ze onderhouden. (MB IX, pp. 160, 173; MBN IX, pp. 116, 129.)

²⁵⁷ Meer daarover in BIESMANS, R., *Assistentie...*, pp. 71-80. OE XXIX [100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59.

²⁵⁸ OE XXIX [99-100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 58-59. Hoezeer don Bosco overtuigd was dat zijn systeem moeilijker was, blijkt uit de woorden: “Voor de opvoeders houdt het wel een paar moeilijkheden in.” Zie OE XXIX [106]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 64. Zie ook voetnoot 153 in dit gedeelte van de studie.

²⁵⁹ OE XXIX [101]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 60. Zie ook de inleiding tot het geschrift over de straffen. (BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, pp. 325-326; *Over de grens...*, p. 30.)

²⁶⁰ Zie eerste gedeelte voetnoten 86-89. Vooral voetnoot 89. Wat de toevoeging betreft, zie deel VIII.

²⁶¹ Voor het geheel van de citaten zie ASC D 5790263; FdB 1.864 B2 en 1.864 A12, 1.864 B1. Ter vergelijking MB XVI, pp. 416-418; MBN XVI, pp. 322-324. Zie eveneens voetnoot 89 in het eerste gedeelte van deze studie.

²⁶² De mogelijkheid van de voorgestelde hypothese wordt uitvoeriger behandeld in deel VIII van deze studie.

²⁶³ We willen G. Buzzetti niet onderschatten. Zie voetnoot 63 in dit gedeelte, maar er zijn grenzen.

²⁶⁴ In *Salesianum* citeerde E. Valentini in 1953 de Latijnse versie van 1 Kor. 9,22: “Omnibus omnia factus sum” (allen ben ik alles geworden). Zie VALENTINI, E., *La pedagogia mariana di D. Bosco*, Salesianum, jg. 15, Turijn, 1953, p. 146. De vertaling van het vers (10,33) uit de brief van Paulus is in deze studie persoonlijk. Ze sluit directer aan bij de oorspronkelijke teksten. De tendens om in vertalingen in het tweede deel van de zin “velen” ook zonder meer op te vatten als “allen” blijft aanwezig.

²⁶⁵ Misschien heeft het motto ook te maken met wat Frans van Sales ooit aan Jeanne de Chantal toevertrouwde: “Toen ik tot bisschop gewijd werd, ontnam God mij aan mezelf om mij voor hem te nemen. Daarna gaf hij mij aan het volk. Dat wil zeggen dat hij me omkeerde van wat ik voor mezelf was en toekeerde tot wat ik voor hen zou zijn.” In het Frans: “Quand je fus consacré évêque, Dieu m’ôta à moi-même pour me prendre à lui, puis il me donna au peuple, c’est-à-dire qu’il m’avait converti de ce que j’étais pour moi à ce que je fusse pour eux.” (LAJEUNIE, E.-J., *Saint François de Sales, L’Homme, la Pensée, l’Action* *, Parijs, Editions Guy Victor, 1966, p. 479).

Van de overtuiging dat het motto bij het leven van don Bosco past, getuigt een tussentitel “Alles voor allen” van de hand van A. Amadei in het Xde deel van de *Memorie Biografiche* (1939). Al zette hij het ‘maar’ boven een korte paragraaf met beknopte brieven en vermeldingen van contacten van don Bosco met weldoeners en weldoesters (MB X, p. 208; MBN XA, p. 173). G.B. Francesia was jaren tevoren niet minder overtuigd: “Van de H. Frans van Sales wordt gezegd “dat hij alles voor allen geworden was met de enige bedoeling allen voor de Heer te winnen. Dit is o.i. de samenvatting van het leven van don Bosco: Alles voor de anderen!” (FRANCESIA, G.B., *Vita breve e popolare di don Giovanni Bosco*, San Benigno Canavese, 1903, p. 331.

²⁶⁶ BOSCO, G., *Memorie dell’Oratorio...*, p. 117/714; ID., *Herinneringen...*, p. 190.

²⁶⁷ MB XIV, p. 547; MBN XIV, p. 462.

²⁶⁸ Voor beide citaten zie OE XXIX [35-36] en [115.]

²⁶⁹ MOTTO, Fr., I “*Ricordi confidenziali...*”, in BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 160. MB X, p. 1041; MBN XB, p. 806. “Lichamelijke” is in de oorspronkelijke tekst eigenlijk “sanitario”, de gezondheid betreffend.

²⁷⁰ Wat cru zou men kunnen opwerpen dat G. Buzzetti achteraf dus nog erg actief is mogen zijn.

²⁷¹ Over zijn ervaringen zie BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 73-75.

²⁷² OE XXXIII [62 en 67]. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 74. In zijn kroniek (1875-1879) had don Barberis al genoteerd: “In

het huis geldt als voorschrift onder ons absoluut geen jongens te dulden die lichtzinnig zijn of op een of andere manier ietwat ergernis kunnen geven. Een enkel slecht gesprek, ja de kleinste immorele handeling volstaat om de schuldlige weg te sturen. Maar men kan niemand wegsturen zonder met don Bosco te spreken.” P. Braido is daarbij van mening dat de onverbiddelijkheid van don Barberis toe te schrijven is aan zijn verantwoordelijkheid van novice-meester (BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 348). Zie ook de notitie op 23 januari 1876 in MB XI, p. 458; MBN XI, p. 353. Don Bosco zelf in een avondwoordje op 15 april 1877. Zie MB XIII, pp. 420-421; MBN XIII, pp. 379-380.

²⁷³ E IV, p. 208. *Over de grens...*, pp. 50-51. Die omzichtige werkwijze is daar ongetwijfeld mee ingegeven door een werk van MONFAT, A., *La pratica della Educazione Cristiana*, 1879, p. 190. Over wegzendingen zie BIESMANS, R., *Redelijkheid in de omgang met jongeren (1876-1884)*, 2000, pp. 120-126. Het is een probleem waarmee don Bosco geregeld te maken kreeg en dat hij publiekelijk aan de orde stelde. Bijvoorbeeld in een avondwoordje in 1875. Hij had daarbij ook toen slechts een “klein aantal” jongeren op het oog: “Ik ga nu een tijdje uitkijken om te zien of die gasten zich helemaal in orde stellen. Want in het tegengestelde geval zal ik verplicht zijn te doen wat ik jammer genoeg al heb moeten doen, namelijk hen uit het huis verwijderen.” (MB XI, p. 227; MBN XI, p. 173). Zie ook MB XI, pp. 459-460; MBN XI, pp. 353-354.)

²⁷⁴ OE XXIX [137/5]. De Latijnse tekst komt uit de brief van Paulus aan de Efeziërs (Ef. 5,3). Een gelijkaardige plicht geldt voor de assistenten in de werkhuizen. Zie OE XXIX [134/4].

²⁷⁵ FdB 1.864 A12. MB XVI, p. 416; MBN XVI, p. 323.

²⁷⁶ FdB 1.864 B1 en B2. Daar vinden we zowel “Regole” als “regole”, met of zonder hoofdletter. MB XVI, pp. 416 en 418; MBN XVI, pp. 323-324.

²⁷⁷ OE XXXIII [4-5]. Zie ook MB XIV, p. 521; MBN XIV, p. 438.

²⁷⁸ Zie in dit gedeelte voetnoot 199. In 1868 lagen de zaken nog eenvoudiger. Toen hadden de Regels of Constituties van de religieuze Congregatie nog niet de betekenis die ze na 1873 en rond 1884 hadden. In 1868 kon don Bosco in het verhaal over de druiven doelend op het huisreglement de vriend nog laten zeggen: “Ze [de jongens] hebben de regels.” (Zie MB IX, p. 160; MBN IX, p. 117.) Het is zelfs mogelijk dat dit gezegde naast andere elementen uit dat verhaal don Lemoyne hier beïnvloedde.

In mei 1879 is dat al helemaal anders. Toen wees een figuur met het uiterlijk van Frans van Sales hem hierop: “Je hebt de regel(s), je hebt de boeken. Doe wat je anderen leert.” (MB XIV, p. 125; MBN XIV, p. 97.) In die context waren “le regole” natuurlijk de Constituties.

²⁷⁹ Zie in dit gedeelte voetnoten 197, 198.

²⁸⁰ In dit gedeelte bijvoorbeeld voetnoten 90; 94; 104; 190; 268; 274. In het eerste deel onder meer de voetnoten 23; 34; 37; 93; 95; 105.

- ²⁸¹ MB XIV, p. 125; MBN XIV, p. 97 en MB XVI, pp. 16-17; MBN XVI, p. 6.
- ²⁸² MB IX, p. 160; MBN IX, p. 117.
- ²⁸³ Dat is in elk geval zo in de vertaling van het XVIIde deel van de *Memorie Biografiche*: MBN XVII, p. 74. Dat deel van de vertaling verscheen in 1966. Het Italiaans luidt: “Il piatto migliore in un pranzo è quello della buona cera.” (MB XVII, p. 112 en E IV, p. 266.)
- ²⁸⁴ Don Boscokring (o.l.v. M. Baert), *De dromen van don Bosco*, Oud-Heverlee, 1959. Hoe moeilijk men het met de uitdrukking “buona cera” gehad heeft, kunnen we uit een andere tekst afleiden. In het IVde deel van de Italiaanse *Memorie* lezen we: “faceva loro buona cera” (hij onthaalde hen vriendelijk). De vertaler gooide er met zijn pet naar en verkoos een inderdaad “afwijkende” en ingekorte zin. (MB IV, p. 375; MBN IV, p. 240.)
- ²⁸⁵ Zie DESRAMAUT, Fr., *Saint Jean Bosco...*, p. 165. Dat is nog altijd de officiële vertaling. Zie *Constitutions et Règlements*, 1984, p. 249.
- ²⁸⁶ VALENTINI, E., *La pedagogia mariana...*, p. 151.
- ²⁸⁷ DESRAMAUT, Fr., *Saint Jean Bosco*, p. 165/voetnoot 119.
- ²⁸⁸ VIGANÒ, E., “Non basta amare!” *strenna* 1984, Rome, Casa generalizia FMA, 1984, p. 9. Italiaans: “un viso cordiale.”
- ²⁸⁹ ZINGARELLI, Nicola, *Lo Zingarelli 1996, Vocabulario della lingua italiana*, Zanichelli, 1996, p. 331.
- ²⁹⁰ *Constitutions and Regulations*, Rome, 1984, p. 261.
- ²⁹¹ De tekst van don Fumagalli en de correcties en de wijzing door don Lemoine in: PRELLEZO, J.M., *Valdocco...*, pp. 299/51-61 en 306-307. Zie ook het Italiaanse verklarende woordenboek “*Lo Zingarelli 1996*” p. 331/C, 1972 A. Meer over de inzending van don Fumagalli in deel VIII van deze studie.
- ²⁹² OE XXIX [108]. *Don Bosco passie voor jongeren...*, pp. 65-66.
- ²⁹³ E IV, p. 206. *Over de grens...*, p. 44.
- ²⁹⁴ In het Duits vinden we: “Der beste Topf auf dem Tisch ist ein frohes Gesicht” (KORTE, R., *Gedanken zu Don Boscos Brief aus Rom*, Don Bosco Aktuel, nr. 18, Ensdorf, 1980, p. 13) naast “Der beste Gang beim Mahle ist ein frohes Gesicht (WEINSCHENK, R., *Grundlagen der Pädagogik Don Boscos*, München, 1980, p. 125) en “Der beste Gang bei einer Mahlzeit ist ein frohes Gesicht” (*Konstitutionen und Allgemeine Satzungen*, 1985, p. 260). De constante is duidelijk “een blij” of opgewekt gezicht.
- ²⁹⁵ ZINGARELLI, N., *Lo Zingarelli...*, p. 190.
- ²⁹⁶ Zie voetnoot 113 in het eerste gedeelte.
- ²⁹⁷ E (m), vol. secondo, p. 59. Brief met een gecorrigeerde datering “begin juli 1864.” Vgl. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, p. 31.
- ²⁹⁸ *La gratitudine filiale a lieta mensa colla bontà paterna*, in Bollettino salesiano, jg. IV, nr. 9, september 1880, pp. 9 en 10. Vertaling van de titel: “De kinderlijke dankbaarheid aan de opgewekte(vrolijke) tafel met de vaderlijke goedheid.” In zijn herinneringen aan een gelijkaardig gebeuren in 1877 no-

teerde G. Vespignani: “De rest van de dag verliep in de meest oprechte blijdschap, die haar hoogtepunt bereikte bij het broederlijke feestmaal (“agape fraterna”). VESPIGNANI, G, *Un anno alla scuola...*, p. 71.

²⁹⁹ FISCHER, K.G., *Giovanni Bosco, Pädagogik der Vorsorge*, p. 74.

³⁰⁰ In de versie C heette het ‘vivo rammarico’ (groot verdriet, felle bitterheid) tegenover “vivo dispiacere” (groot onbehagen, grote verslagenheid of diepe terneergeslagenheid) in de definitieve redactie voor de salesianen in Valdocco. Het is niet gemakkelijk de nuances van de synoniemen aan te voelen en weer te geven.

³⁰¹ MB XVII, pp. 27, 30, 32; MBN XVII, pp. 12, 14, 15.

³⁰² MB XVII, pp. 80 en 89; MBN XVII, pp. 49 en 55. Zie in het eerste grote deel voetnoten 110, 115 en in dit gedeelte voetnoten 30-32.

³⁰³ MB XVII, p. 97; MBN XVII, p. 62.

³⁰⁴ MB XV, pp. 90-91; MBN XV, pp. 68-69.

³⁰⁵ MB XIII, pp. 761-764; MBN XIII, p. 672 en pp. 685-688.

³⁰⁶ Don Bosco ging soms ook zelf verhullend onthullend te werk. Een voorbeeld: “Enkele dagen al dacht ik dus na over een jaarspreuk voor jullie, mijn beste jongens. Hoe ik er mij echter het hoofd over brak, ik kon maar geen gedachte vinden die ertoe deed. Ook gisteravond toen ik al te bed lag, dacht en herdacht ik wat voor heilzaams ik jullie vanavond voor het jaar 1868 zou kunnen meegeven, maar ik kon me niet vastleggen op een enkel punt. Na langere tijd, voortdurend verontrust door een heel grote bezorgdheid, kwam ik in een toestand tussen slapen en waken. Het is een tijd waarin men waarneemt en bijna bewust is. Het was een slaap waarin men kan weten wat men doet, horen wat men zegt en antwoorden als men ondervraagd wordt. In die toestand kwam ik in de macht van een droom die geen droom was. Het scheen me toe dat ik nog in mijn kamer was.” (MB IX, p. 11; MBN IX, p. 8).

³⁰⁷ Zie voetnoot 22 in het eerste gedeelte.

IV. De thema's in het eerste gedeelte van de lange versie voor de salesianen in Valdocco zijn als een compendium van de essentiële elementen in de opvoedingswijze van don Bosco

In het vorige hoofdstuk heb ik getracht twee dingen tegelijk te doen. Zowel namelijk de opbouw en de inhoudelijke elementen van het schrijven voor de salesianen in Valdocco vrij gedetailleerd bespreken alsook aantonen dat de meeste gedachten en standpunten overeenstemmen met vroeger en elders door don Bosco zelf tot uitdrukking gebrachte pedagogische en pastorale inzichten en overtuigingen.¹ Dat tweede heb ik des te uitvoeriger willen doen omdat ik helemaal niet zo zeker ben dat don Bosco de inzichten en richtlijnen die don Lemoyne in het eerste gedeelte van de samengevoegde versie verwerkt heeft, rechtstreeks geïnspireerd, laat staan gedicteerd heeft. De tekst van zijn secretaris heeft hij meer dan waarschijnlijk niet herlezen en al zeker niet gecorrigeerd. Van enige controle of correctie door don Bosco valt alleszins geen spoor te bekennen in de handschriften C en D, die als de oudste onder de bekende manuscripten moet beschouwd worden en die de oorspronkelijke versies kunnen zijn. De correcties zijn van de hand van don Lemoyne zelf.² Bovendien is het zo dat don Bosco geen handtekening onder die teksten geplaatst heeft.³ Daarom leek het me zo noodzakelijk overvloedig te illustreren dat de behandelde thema's en soms ook de formuleringen zelf op don Bosco teruggaan. Don Lemoyne moet zich het gedachtegoed van don Bosco heel eigen gemaakt hebben. Zonder twijfel gebeurde dat op intense wijze tijdens de periode dat ze samen in Rome verbleven. P. Braidò schreef daarover: " In die tijdsspanne (eind april begin mei 1884) was tussen don Bosco en zijn secretaris zo een hoge graad van gemeenschap van leven, gedachten en gevoelens ontstaan dat enige afwijking tussen de intenties en ideeën van de Vader en Meester en het schrijfwerk van de geestelijke zoon en leer-

ling niet denkbaar is.”⁴ Daar mag gerust aan toegevoegd worden dat de contacten van don Lemoyne als directeur van Lanzo en de jaren als vlijtige verzamelaar van bewonderde woorden en daden van don Bosco al veel vroeger gemeenschap van intenties en ideeën bevorderd hadden.

Door de verwijzing naar de reële situatie in Valdocco gedurende de beginjaren tachtig kwam tijdens de bespreking af en toe zelfs even een derde aspect bij de twee die ik hierboven vermeld heb. Daarom lijkt het me zinvol nu een overzicht op te stellen van de belangrijkste thema’s die ter sprake gekomen zijn. En dat aan de hand van twee categorieën. De eerste bevat bevestigingen van voornamelijk standpunten en de tweede eerder opmerkelijke accentverschuivingen in het denken en theoretiseren van don Bosco en zijn medewerkers of alvast van don Lemoyne zelf.

1. Bevestiging van wezenlijke bestanddelen van het “systeem” of de methode van don Bosco

1.1 De bevoorrechte plaats van de ontspanningstijd

Het eerste wat in de opbouw en de bespreking massief op de voorgrond treedt, is de eminente plaats die de ontspanningstijd in het opvoedingsgebeuren inneemt. Alleen al de beschrijvingen van de twee tegengestelde taferelen nemen een veertigtal regels in beslag. De commentaar erbij een zestigtal. Het is een pracht van een illustratie bij het antwoord dat don Bosco aan de interviewer van *Le Pèlerin* gaf. Zijn antwoord: “Wij hebben de assistentie en het spel” kan overkomen als een boutade.⁵ In feite treft het de kern van de zaak.

Het spel en dus ook de speelplaats vervult een dubbele rol in de opvoeding naar de geest van don Bosco.

- Het gaat zonder de minste twijfel om het spel, om de ontspanning als zodanig

Dat geeft de beschrijving van de speeltijd vóór 1870 (of 1860) te verstaan. Don Bosco “was in de ban van het schouwspel” dat bestond in “een tafereel vol leven, één en al beweging, één en al vrolijkheid.” (7; 6) Van jongs af had hij aangevoeld en ervaren hoe belangrijk beweging, spel, gezonde ontspanning voor kinderen en jongeren waren. Zij beantwoordden aan een wezenlijke behoefte van de jeugd. Over het tegendeel, het gebrek aan leven en beweging was hij teleurgesteld en ontstemd. “Helaas! Wat een lusteloosheid in die recreatie.” (12) En helemaal op het einde “stond hij met groot onbehagen naar die recreatie te kijken.” (29-30) Naar een recreatie die een aanfluiting was van wat ze naar zijn opvatting moest zijn. De levensbeschrijvingen van onder meer Michele Magone en Severino zijn schitterende getuigen van don Bosco’s hoge waardering van dat aspect van recreatie en spel. Het zijn staaltjes van praktische pedagogie die hun bekroning gekregen hebben in de eenvoudige, maar haast niet te evenaren stellingname: “Er moet ruim gelegenheid zijn om te springen, te rennen, te roepen naar hartenlust.”⁶

- Tijden van spel en ontspanning hebben ook een onschatbare pedagogische waarde in het preventieve systeem van don Bosco

Om die waarde te kunnen realiseren en ervaren, moeten de opvoeder, de leraar, de overste die tijden te midden van de jongens doorbrengen. Een van de redenen is deze: door gewoon mee te spelen (6), door “mee te doen met de dingen die zij graag hebben” (15), door “zich klein te maken met de kleinen” (21-22) kunnen de salesianen de jongeren laten aanvoelen dat zij hen graag zien. Dat is echter voor don Bosco niet voldoende. De opvoeders moeten ook bereid zijn, zoals hijzelf, “zich voortdurend met hen te onderhouden.” (18)

Op een informele, gemoedelijke, ontspannen en ontspannende manier, maar ook opvoedend op doelgerichte wijze. Dat gebeurt via het bemoedigende, geïnteresseerde, richtinggevende of waarschuwendende "oorwoordje", "het woordje van iemand die liefheeft." (22)

Hier de vraag stellen naar de reden van de intensieve en breedvoerige bevestiging van dat aspect van het systeem of de opvoedingsmethode van don Bosco is ook vragen naar de link tussen het derde en het eerste gedeelte van deze studie. Welnu, het lijkt me zonneklaar dat de redacteur zich gebaseerd heeft op gegevens van de "grote conferentie" de dato 16 november 1882, die een verlengstuk kreeg in maart 1883. Hij stelt zich echter niet tevreden met de simpele herhaling dat er zijn die "de speeltijd onder elkaar doorbrengen." Integendeel, in het schrijven aan de salesianen kapittelt hij de medebroeders die "onder elkaar praatten zonder te letten op wat de leerlingen deden." Vervolgens bevestigt hij de stelling van don Bosco dat "wie niet als leraar of assistent in functie is, bij de jongens moet zijn als vriend, (en) vader."⁷ Tegelijk ontwikkelt hij die gedachte. Nu valt het accent immers op "broer." Die overeenkomsten zijn natuurlijk een krachtig bewijs van het feit dat don Bosco inderdaad "spreekt en zich hees schreeuwt." (19)

1.2 Blijdschap, vrolijkheid, vreugde een constitutief element in het Preventieve Systeem

Eerder terloops, maar niettemin hoorbaar genoeg bevestigen beschrijving en commentaar dat vrolijkheid en vreugde wezenlijk zijn voor de opvoeding in de geest van don Bosco. Het gebeuren op de speelplaats in het eerste tafereel munt niet alleen uit door "leven en beweging", maar ook en vooral door "vrolijkheid", door "vrolijk door elkaar roepen." (6) Verder stelt don Bosco de cruciale vraag: "Maar hoe kunnen we

de jongens opnieuw bezielen zodat ze de vroegere levendigheid, vrolijkheid en uitbundigheid terugkrijgen?" (13) Vrolijkheid is onmisbaar. Vrolijkheid hoort erbij als water bij een stroom.⁸ Voor don Bosco betekent dat nochtans niet louter een uiterlijke opgewektheid van voorbijgaande aard (*allegrezza*), maar in het bijzonder een dieper gevoel van tevredenheid en existentiële vreugde: "Toen was alles vreugde (*gioia*) voor mij." (18) Op het einde van het gesprek in een bepaald ingelast stuk besluit Buzzetti: "Dan zal in het Oratorio weer de vrede en de blijdschap (*allegrezza*) van vroeger heersen." (21) Ja, voor don Bosco is blijdschap constitutief.

1.3 Gehoorzaamheid van de jongeren in de zin van gewillige medewerking is een *conditio sine qua non* in de opvoeding

Steeds weer heeft don Bosco uitdrukkelijk gewezen op de noodzaak van de gehoorzaamheid voor het welslagen van de opvoeding.⁹ Op het eerste gezicht lijkt dat standpunt in dit schrijven misschien minder uitdrukkelijk bevestigd, maar bij nader toezien, ontdekt men het op verschillende plaatsen. Zo al in de commentaar van Valfrè bij het eerste tafereel. Een van de winstpunten van de vrolijke, ja uitgelaten sfeer op de speelplaats is: "Zij doen gewillig wat degene van wie zij zeker zijn dat hij van hen houdt, wil bevelen." (7-8) Het mag blijkbaar geen door tuchtmaatregelen afgedwongen gehoorzaamheid zijn. Het moet een door liefde geïnspireerde, vrijwillige meegaandheid of gewilligheid zijn. Dat was de boodschap van don Bosco aan de jonge clericus B. Vacchina tijdens het schooljaar 1876-1877: "Als je wilt dat ze je gehoorzamen en je eerbiedigen, doe je dan graag zien."¹⁰ Zoals dat "eertijds" normaal was, toen "alle harten open waren voor de oversten. De jongens hielden van hen en gehoorzaamden onmiddellijk." (20) Diezelfde aard van gehoorzaamheid wordt gesuggereerd met het beeld: "Dat de gehoorzaamheid de leerling geleide zoals een moeder haar kindje geleidt." (21)

Don Bosco verkiest de gehoorzaamheid die naar zijn ervaring een liefhebbende moeder verkrijgt. Door dat beeld wordt natuurlijk de eerder stereotiepe tegenstelling met de gehoorzaamheid die een strenge, gezagvolle vader afdwingt, opgeroepen. Die vorm zint don Bosco duidelijk niet. Dat is nog eens hoorbaar in: "Wie bemind wordt, verkrijgt alles, vooral van jongens." (23)

Is de gehoorzaamheid noodzakelijk aan de kant van de jongens, dan is aan de kant van de salesianen even noodzakelijk dat zij zich bemind weten te maken. Of de jongens kunnen en zullen gehoorzamen, hangt in heel grote af van hun omgang met hen.

1.4 In de opvoedingsmethode van don Bosco moeten de leraar, assistent en overste "vader, vriend en broer" van de jongeren trachten te zijn. Zij moeten zich meer moeite getroosten om zich bemind te maken dan om gerespecteerd te worden of gezag te verwerven.

Als don Bosco over vaderschap spreekt of schrijft dan is dat altijd weer met de expliciet vermelde of tenminste gesuggererde kwalificatie "liefdevol" of "beminnelijk."¹¹ Het is de opdracht van de opvoeder vader, vriend en broer te zijn en veeleer bemind dan gerespecteerd of gevreesd te willen zijn. Het zijn twee hoofdthema's in geschriften en uitspraken van don Bosco.¹² Ze komen in dit schrijven heel uitdrukkelijk aan bod. Tot tweemaal toe. Een eerste keer via de klacht dat "de oversten als oversten beschouwd worden en niet meer als vaders, broers en vrienden; bijgevolg worden zij gevreesd en weinig bemind." (20-21) Het lijkt een eenvoudige herhaling te zijn van de vaststelling tijdens een vergadering op 9 maart 1883. Toch ligt het er dik op dat hij precies wil dat het andersom zou zijn. Dat is bij de tweede keer nog voelbaarder. Broer van de jongeren zijn is het positieve kenmerk van de leraar die "tijdens de recreatie bij de jongens komt." Door zijn

geïnteresseerde en gemoedelijke aanwezigheid “wordt hij als een broer.” Volgens de C-redactie “een gerespecteerde broer.” (22)

1.5 De naastenliefde (*carità*), de onbaatzuchtige, noeste inzet voor het algemene welzijn van de jongens blijft een belangrijk middel om zich bemind te maken

Enkele jaren praktijk in het Oratorio hadden don Bosco ervan overtuigd dat het dagelijkse werk ten voordele van verlaten en in moreel, sociaal en godsdienstig gevaar verkerende jeugd een hoge graad van christelijke liefde of naastenliefde vereiste. In 1850 schreef hij aan A. Rosmini: “Het gaat erom een nieuw gebouw op te trekken voor het Oratorio dat de burgerlijke, morele, godsdienstige opvoeding van de verlaten jeugd tot doel heeft. (...) Maar er zijn priesters nodig en priesters die goed gevormd zijn in de naastenliefde (*carità*).” De verzuchting lag in de lijn van zijn vierde voornemen ter gelegenheid van zijn priesterwijding: “De naastenliefde en de zachtheid van de H. Frans van Sales zullen mij in alles tot gids dienen.” Jarenlange ervaringen brachten hem er uiteindelijk toe in 1877 te schrijven dat “de praktijk van het (preventieve) systeem helemaal gebaseerd is op de woorden van St.-Paulus. Hij zegt: De *caritas* is geduldig en lankmoedig; zij verdraagt alles, maar hoopt alles en verduurt ieder ongemak.”¹³

In het schrijven voor de salesianen in Valdocco krijgt die categoriek gestelde opvatting een merkwaardige en belangrijke correctie of aanvulling. De *caritas* blijft volgens Buzzetti niet langer het voornaamste. Haar grote betekenis gaat echter niet verloren. Integendeel, zij behoudt nog altijd een fundamentele waarde.

1.6 De salesianen moeten trouw blijven aan de praktijk van het Preventieve Systeem

Zoals een van de besluiten van het derde Algemeen Kapittel (1883) staat ook dit schrijven in dienst van de consolidatie van de eigen opvoedingsmethode, van het Preventieve Systeem. Enkele pertinente vragen laten aan duidelijkheid niets te wensen over. (26-27) Zo deze: "Waarom wijken de oversten af van het onderhouden van die opvoedingsregels die don Bosco hun voorgeschreven heeft?" Dankzij het inbrengen van de term "systeem" is de volgende vraag van Buzzetti nog minder mis te verstaan: "Waarom vervangt men het systeem dat waakzaam en liefdevol de wanordelijkheden voorkomt, geleidelijk door het systeem dat minder lastig is en sneller werkt voor wie beveelt?" Nog beslist klinkt de passage: "Als men dus wil dat het Oratorio terugkeert naar de vroegere gelukkige situatie, dan moet het vroegere systeem opnieuw van kracht worden." Dat wil zeggen dat "de overste een en al oog is om vaderlijk over het gedrag van de jongens te waken." (27) In die zin moet het woord "vaderlijk" hen wel herinneren aan de eerste paragraaf van de kleine verhandeling over het Preventieve Systeem.

Voorkomen door nabijheid en assistentie betekent echter niet alleen verhinderen, beletten wat nadelig kan zijn voor de ontwikkeling, de ontplooiing van de jongeren. Het betekent ook positief bijdragen aan het goede christen en flinke burgers worden. Dat mag Buzzetti magnifiek illustreren via de modellen van de leraar en de predikant die tijdens de recreatie bij de jongens komen, met hen meedoen, zich voor hen interesseren en een goed woordje weten te zeggen. (22) Een woordje van aanmoediging, van ernstige, maar gemoedelijke terechtwijzing, een woordje van belangstelling en medeleven. Was dat niet de kern van zijn aanwezigheid in de jaren vóór 1870? Het was een paradijselijke tijd voor de jongens omdat don Bosco zelf "altijd te midden van de jongens was tijdens

de ontspanningstijd." Niet alleen om mee te spelen, maar ook om "zich voortdurend met hen te onderhouden", naar hen te luisteren, speels of ernstig met hen te spreken. (18)

1.7 Morele integriteit van de opvoeder

In de definitieve redactie van het schrijven voor de salesianen in Valdocco besteedt don Lemoyne meer aandacht aan gedachten die in telegramstijl in B voorkomen en in C slechts heel even of zelfs helemaal niet aangeraakt worden. Het betreft de jaloezies en de bijzondere vriendschappen. Het is duidelijk dat hij oordeelde dat het nodig was te blijven waarschuwen, zij het op een delicate manier, voor bepaalde morele gevaren. Zeker bij de toepassing van het Preventieve Systeem en de daardoor vereiste nabijheid bij de jongeren is voorzichtigheid geboden. Dat formuleerde don Bosco beslist en bondig in zijn werkje over het Preventieve Systeem: "De leerkrachten, de vakleraren en assistenten moeten personen van onbesproken moraliteit zijn."¹⁴ Het is een constante in de toespraken van don Bosco. Zij is te wezenlijk in het geheel van het schrijven om ze in deze samenvattende beschouwingen als accidenteel of niet terzake terzijde te laten.

Het zijn stuk voor stuk bevestigingen van essentiële elementen in de opvoeding naar de geest van don Bosco. Zo essentieel dat E. Valentini dat schrijven terecht "de Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem" mocht noemen. De benaming lijkt me nog meer verantwoord als we er een aantal aspecten bij betrekken die in het schrijven voor de medebroeders op de voorgrond geplaatst worden. Dat zijn het vertrouwen, de affectieve liefde (amore) en de familiariteit.

2. De expliciete benoeming en accentuering van elementen die tot in 1884 minder of zeker niet op die wijze aanwezig waren.

Het is haast niet mogelijk de klemtoon die zowel Buzzetti als Valfrè op de noodzaak van vertrouwen voor het welslagen van een goede opvoeding legt, niet te horen.

2.1 Vertrouwen in elkaar is onmisbaar in de opvoeding

Juist het schrijven voor de salesianen vestigt in de eerste reactie op de beschrijving van het bruisende leven op de speelplaats van vóór 1870 onmiddellijk de aandacht op het positieve van het onderlinge vertrouwen. Dat gebeurt met de samenvattende beschouwing: "Men kon merken dat tussen de jongens en de oversten de grootste hartelijkheid en het grootste vertrouwen heersten." (6-7) "En het grootste vertrouwen" is een waardevolle toevoeging aan de voorafgaande redactie K en een betekenisvolle opsplitsing van een suggestie in A, waar enkel "dat het hartelijke vertrouwen er binnentreedt" genoteerd werd. Valfrè, de eerste oud-leerling, bekrachtigt en verklaart die appreciatie: "Kijk: familiariteit schept liefde en liefde wekt vertrouwen." (7) Vervolgens beschrijft hij de gunstige invloed van het zo tot leven gekomen vertrouwen op het gedrag van de jongens. (7-8) Na die accentuering is het vrij eigenaardig dat don Bosco geen melding van vertrouwen maakt waar hij naar de mogelijkheid tot "opnieuw bezielen" vraagt.

Zoals Valfrè legt ook Buzzetti de klemtoon op de noodzaak van vertrouwen om "de barrière van wantrouwen te doorbreken." Daarbij verwerkt hij de door Valfrè naast elkaar geplaatste elementen hartelijkheid en vertrouwen weer tot een eenheid: "het hartelijke vertrouwen." Het is de eenheid die don Bosco aangegeven had in de vluchtige notities van het handschrift A. (21) Ook voor Buzzetti horen familiariteit en het ontstaan van vertrouwen samen en de gunstige invloed op de

jongens is dezelfde: "dat vertrouwen wekt een elektrische stroom op tussen de jongeren en de oversten" en "de harten gaan open." (23) Op het einde van het onderhoud met Buz-zetti krijgt het vertrouwen dan ook terecht de plaats die het toekomt. Namelijk in de vraag van don Bosco: "En welk is het voornaamste middel om die familiariteit en die liefde en dat vertrouwen te laten zegevieren?" (29) Meteen staan de drie factoren samen in het volle licht.

Vertrouwen wordt gewekt en gewonnen door van de leerstoel en de preekstoel naar beneden te komen, door te midden van de jongens en op hun niveau aanwezig te zijn, door met hen in gesprek te gaan en te luisteren naar wat hen bezighoudt, wat hen blij maakt of bedrukt. (22-23) In de bespreking is het verhaal van het onderhoud van don Bosco met kardinaal Tosti daar een schitterende illustratie van.¹⁵

Dat in de schijnwerpers plaatsen van vertrouwen schenken en vertrouwen inboezemen is geen onverwachte nieuwigheid in het denken en spreken van don Bosco. Bij de bespreking van de inhoudelijke elementen is gebleken dat don Bosco er openlijk over sprak in zijn avondwoordjes.¹⁶ Zijn uitspraken kunnen nog aangevuld worden. In de bespreking van de tekst in het IIIde deel werd erop gewezen dat hij onder de zeven "geheimen" van zijn methode ooit vertrouwen vermeldde. En in de besluiten van het derde Algemeen Kapittel schoof hij dat aspect naar voren als één van de winstpunten van het gepaste optreden van de directeur inzake straffen.¹⁷ Verder mogen we niet vergeten dat hij de directeuren in 1876 deze aanbeveling gaf: "Niet alleen hen [de jongens] goed behandelen. Maar de groteren en degenen die enige hoop [op roeping] geven, moeten veel vertrouwen krijgen van de overste."¹⁸ Vertrouwen is een heen en weer gaande "elektrische stroom." De volwassenen schenken en ontvangen, krijgen en geven. De jongens ontvangen en schenken, geven en krijgen.

Toch komt de component “vertrouwen” weinig of niet aan bod in studies over de opvoedingsmethode van don Bosco.¹⁹ Gedeeltelijk is dat wellicht toe te schrijven aan het geringe aantal klare uitspraken van don Bosco van vóór 1884.²⁰ Gedeeltelijk is dat bovendien te wijten aan de onzekerheid over de juiste datum en genoteerde inhoud van avondwoordjes. Dat is het geval voor het woordje bij het begin van het schooljaar 1863-1864.²¹ Ook aan het gebrek aan bewijskracht of bruikbaarheid van bepaalde citaten.²² Anderzijds is dat opmerkelijke zwijgen niet goed te begrijpen. P. Braido citeert immers in een van zijn werken voluit de aanbeveling van 1876.²³ Bovendien zorgde hij in 1987 voor de kritische uitgave van de tien “*Algemene Artikelen*.” Welnu, daarin schreef don Bosco in 1877: “Zij [de grote meerderheid van de jongens] moeten aangemoedigd worden om te werken. Ook met kleine beloningen en door te tonen dat men groot vertrouwen in hen stelt, zonder nochtans de bewaking te verwaarlozen.”²⁴ Dat is een heel belangrijke richtlijn. Ter wille van de inhoud zelf natuurlijk. Maar ook omdat don Bosco daarmee naadloos aansluit bij de conferentie van 1876. Een jaar nadien legde hij in die norm van de Algemene Artikelen immers weer het accent op het vertrouwen dat de opvoeders moeten hebben in de jongens. Dat artikel wint bovendien aan betekenis als men let op de context. Die bestaat in een gebalde samenvatting van essentiële artikelen of pedagogische richtlijnen. Ten slotte zijn er de besluiten van het derde Algemeen Kapittel. Die zijn voldoende betrouwbaar genotuleerd.

In elk geval worden in dit schrijven aan de salesianen niet alleen de noodzaak van vertrouwen vanwege de jongeren tegenover hun opvoeders, maar ook de manieren waarop de opvoeders dat vertrouwen kunnen winnen, uitermate sterk beklemtoond als voorwaarden voor een geslaagde opvoeding.

Niet minder uitgesproken gebeurt dat voor de term familiariteit. Zowel de commentaar van Valfrè als die van Buzzetti introduceert hem en plaatst hem in het volle licht.

2.2 Familiariteit

Nadat Valfrè en don Bosco met groot genoegen het schouwspel van de eerst beschreven recreatie gadeslagen hadden, besloot Valfrè: "Kijk: familiariteit schept liefde en liefde wekt vertrouwen." (7) Met het woord familiariteit kenmerkt hij de manier van omgaan van de medewerkers van don Bosco met de jongens en van de jongens met "de clerici en de priesters." En die bestond hierin dat de medewerkers van don Bosco spontaan en opgewekt meespeelden, meezongen en riepen, gemoedelijk vertelden of familiair een gesprek aanknoopten. Die vertrouwelijke, gemoedelijke omgang onderscheidde zich volgens de waardering van de redacteur even voordien door "de grootste hartelijkheid en het grootste vertrouwen." (7)

Ook volgens Buzzetti is de familiariteit, "vooral tijdens de recreatie" van kapitaal belang. Ongedwongen, gemoedelijke, vertrouwelijke omgang met de jongens is absoluut nodig om "die barrière te doorbreken." (21) Ook voor hem bestaat familiariteit, zoals in de paragraaf over de ontspanningstijd al aangeduid, hierin dat de salesianen, naar het voorbeeld van don Bosco, "onder de jongens aanwezig zijn." "Vooral tijdens de ontspanningstijd." (18) De speeltijd is het moment bij uitstek van vriendelijk, informeel contact en gesprek en van gemoedelijke, harten winnende familiale omgang met elkaar. Die aanwezigheid is actief. Ze betekent dat de volwassenen "houden van wat de jongens graag hebben." (20) Ze betekent eveneens dat de opvoeders "zich klein maken met de kleinen." (21-22) Dat ze dus "tijdens de recreatie bij de jongens komen en als een broer worden" en "een woordje zeggen." (22) Ze zijn onder de jongens aanwezig "als een van hen."²⁵ Zonder die nabije, vriendelijke, hartelijke, gemoedelijke om-

gang, zonder die tekens van gemeente belangstelling voor de persoon van de jongeren en voor wat hen interesseert, in één woord zonder familiariteit kunnen de jongens niet ervaren dat hun opvoeders hen graag zien. Dankzij familiariteit kan de speeltijd en kan het hele leven in Valdocco “een paradijselijk feest” zijn. (18)

Al veel vroeger kende en waardeerde don Bosco de familiale omgang, de uitingen van positieve familiariteit. Dat bewijzen de beschrijving van zijn omgang met zijn vriend Comollo en het uitgesproken verlangen naar vertrouwelijk, vriendelijk contact met de oversten in het grootseminarie. Dat geven verder de richtlijnen aan die hij in 1876 aan de directeuren gaf voor het omgaan met jongeren in het raam van roepingenzorg. Ook de raad aan don Vespignani is heel klaar.²⁶ Ondanks die blijken van waardering van “familiariteit” was don Bosco zich goed bewust van de negatieve betekenisinhoud van het woord. Hij vreesde bepaalde uitwassen en liet zich vaak terughoudend uit over familiariteit en gaf doorgaans de voorkeur aan andere woorden om de hem eigen omgangsstijl te kenmerken.²⁷

Tegenover die aarzelingen en het gebruik van andere woorden en uitdrukkingen steekt dit schrijven dus schril af. Zo klaar, radicaal en overheersend als hier klonk het tevoren niet. Het is een heel belangrijke accentverschuiving.

2.3 De affectieve liefde

Een even merkwaardige en duidelijke nuancering heeft plaatsgegrepen via het gebruik van het woord “amore”, affectieve liefde.

- Herhaaldelijk heeft don Bosco aan zijn medewerkers gevraagd zich eerst of meer moeite te getroosten om zich be-

mind te maken dan om gerespecteerd of “gevreesd” te worden. Of anders uitgedrukt: zich liever in te spannen om bemind te worden dan om gezag te verwerven. Maar zelden of nooit zette hij daarbij uiteen hoe ze het concreet aan boord moesten leggen om zich bemind te maken. Als hij erover uitweidde, dan was het in de zin van wat hij schreef in een van de tien *Algemene artikelen* (1877): “Dat grote doel zal hij (leraar en/of opvoeder) bereiken als hij met woorden en meer nog met daden zal te kennen geven dat al zijn inspanningen op het geestelijke en tijdelijke welzijn van zijn leerlingen gericht zijn.”²⁸ Hij bedoelde daarmee dat hun voortdurende, zichzelf verloochenende inzet, hun zichtbare harde werk ten bate van de jongens wederliefde zou wekken. Dat is nog de hoofdtoon in een toespraak van 1880 tot oud-leerlingen die diocesaan priester geworden waren. “Om bij kinderen te slagen”, zo zei hij, “moeten jullie je veel moeite getroosten om op een innemende, aangename manier met hen om te gaan. Doen jullie je graag zien, niet vrezen.” En dan volgt zijn raad. “Tonen jullie hun en overtuigen jullie hen ervan dat jullie het heil van hun ziel verlangen. Verbeteren jullie hun gebreken met geduld en naastenliefde en vooral weerhouden jullie je hen te slaan.” Hij sprak toen echter ook over “bewijzen van “amorevolezza” (minzaamheid, innemendheid, vriendelijkheid)”, maar gaf daar verder geen illustrerende voorbeelden van.²⁹ Zijn medewerkers waren soms nog minder concreet. Op een vergadering bleef het hierbij: “De assistenten moeten van elkaar houden en aan elkaar goede raad geven betreffende de manier waarop ze de gehoorzaamheid, de genegenheid (amore) en de achting (stima) van de jongens kunnen winnen.”³⁰ Wel gebruiken zij voor de positieve gevoelens van de jongens tegenover hun leraren, assistenten en oversten de woorden “amore” en stima.

Het is dan ook heel begrijpelijk dat don Bosco zichzelf en zijn medewerkers tegenover Buzzetti verdedigt met de verwijzing naar de jarenlange inspanningen en de volledige toewijding

van zichzelf en van zijn medewerkers aan het lichamelijke, geestelijke en morele welzijn van zijn jongens. Het zijn zovele bewijzen van zijn naastenliefde, van zijn actieve en effectieve christelijke liefde (*carità*). De *caritas* is de stuwende en dragende kracht, de voornaamste component in zijn dienstbaar leven.

▪ Juist die rotsvaste overtuiging wordt nu in het schrijven door de commentaar van Buzzetti onderuitgehaald. Inderdaad. De *caritas*, de effectieve en actieve liefde is echt niet het belangrijkste in de opvoeding en het pastoraat. Wel "amore", affectieve liefde, genegenheid. (13 en 20) Het woord "amore" was al de woordelijke optie in de werkteksten of handschriften B en C. Het is dus een heel bewuste accentverschuiving. Het is overduidelijk de sleutelpassage. De uitleg hoe de opvoeders die genegenheid, die liefde kunnen winnen is in dit schrijven trouwens helemaal niet karig. Hij kan het niet aanschouwelijk genoeg maken en tonen.

Een eerste "manier" bestaat in "het meedoen met de dingen die zij graag hebben." (15) Zich inleven in hun interesses. Hun leven delen. Vervolgens herinnert Buzzetti aan de uitzonderlijke betekenis van "het altijd te midden van de jongens zijn" en het zich "voortdurend met hen onderhouden." (18) Op de wijze waarop don Bosco dat deed natuurlijk. Daarom spoort hij don Bosco aan erop aan te dringen dat zijn medewerkers met de jongens zouden omgaan precies zoals hij dat gedaan had. (19) En dat betekent: "zich onder de jongens mengen, aan hun ontspanning deelnemen, de ziel van de ontspanning zijn." (16-17) Dat betekent: van de leer- en preekstoel afdalen, "tijdens de speeltijd bij de jongens komen", persoonlijk met hen spreken ("een woordje zeggen in het oor van een jongen"), luisteren naar hun lief en leed. (22) Hen vooral daardoor laten ervaren dat zichzelf en hun verlangens en voorkeuren voor de opvoeders de moeite waard zijn. Verder houdt dat in "zich klein maken met de kleinen." (21-

22) Zich in hun situatie verplaatsen, zich op hun niveau bewegen, "broer worden."

Het is die genegenheid, die liefde "die alles verkrijgt" (23). Alles. Ook de gewillige gehoorzaamheid en de openhartigheid (7, 18, 20, 23), volgens don Bosco onmisbare factoren voor het welslagen in de opvoeding.

Die kern van het systeem had ook B. Fascie, de algemene leider voor de scholen in de Hoofdraad, in 1920 ontdekt. Toen schreef hij dat de Algemene Overste, don Albera, "die liefde (amore), die beminnelijke (hartelijke) belangstelling voor de jongeren die het geheim van don Bosco's bewonderenswaardige invloed op hen geweest was," aanbevolen had. Dat had don Albera gedaan ter gelegenheid van de aankondiging van de afzonderlijke uitgave van de kleine verhandeling van don Bosco over het Preventieve Systeem. En hij had zijn aanbeveling gestaafd met "normen en kostbare aansporingen uit een brief van de Stichter die gedateerd was op 10 mei 1884."³¹

Toch houdt die accentuering van de affectieve liefde in de uiteenzetting van don Lemoyne geen negatie van de effectieve liefde in. Dat is trouwens heel begrijpelijk, want don Bosco stemde ten volle in met de woorden die Vincent de Paul over de liefde tot God vaak herhaalde. De ervaring en overtuiging van die heilige zette hij dik in de verf in zijn eigen *"De christen begeleid op weg naar de deugd en beschaafdheid"* (1848). Daar lezen we het citaat: "Zovele akten van liefde tot God en zovele andere gevoelens van een teder hart, hoe uitermate goed en wenselijk ook, worden toch verdacht als ze niet gepaard gaan met de effectieve liefde."³² Voor don Bosco gold die uitspraak evenzeer voor de liefde tot de naaste.

▪ Met die centrale plaats van "amore" en de breed uitgewerkte begripsverklaring voor ogen zal het niet verwonderen

dat P. Braido dat schrijven voor de medebroeders ooit typeerde als "het gedicht van de educatieve liefde."³³ Verwonderen moet dat anderzijds toch, omdat hij die waarderende titel gaf aan een editie die in belangrijke onderdelen afweek van de oorspronkelijke versie van don Lemoyne (het handschrift D) waarop onderhavige studie steunt. P. Braido nam in de jaren vijftig en zestig immers nog de tekst zoals hij die in de uitgaven van E. Ceria vond.³⁴ In die edities is echter iets vreemds gebeurd. Op cruciale plaatsen werd het woord "amore" vervangen door "carità." Zo in de sleutelpassage waarin Buzzetti zegt: "Coll'amore" (door de genegenheid, door de affectieve liefde). (13) Ook in de vraag van Buzzetti: "Waarom wil men de genegenheid vervangen door de kilte van een reglement?" werd het later "carità." (26) Op andere plaatsen heeft dan weer "affetto" het oorspronkelijke woord "amore" verdrongen. Dat is onder meer het geval in het tweede deel van de evocatie van de gevoelens in vroegere tijden waarvan Buzzetti zegt dat de oud-leerlingen er met genegenheid aan terugdenken, omdat die (aanhankelijke) liefde toen de norm of de regel was. (18) In het eerste deel van de zin werd "amore" bewaard. In het tweede deel echter vervangen door "affetto."³⁵

Ondanks die wijzigingen, die hij in 1959 nog zelf publiceerde, ontdekte P. Braido toch de kern van het centrale gedeelte van de tekst. Raak en terecht schreef hij in de inleiding tot die uitgave: "De praktijk van het "Preventieve Systeem", als algemene educatieve methodologie, is het werk van rede(lijkheid) en godsdienst, gerealiseerd in het klimaat van de christelijke liefde (carità), of liever van de affectieve liefde (amore), nog beter van de "amorevolezza", de "stijl" van don Bosco's pedagogie."³⁶ De gradatie van "of liever" naar "nog beter" is veelbetekenend. "Amorevolezza" gebruikte hij daarbij duidelijk als synoniem van de term "familiariteit" die het schrijven voor de salesianen in Valdocco werkelijk beheerst.

▪ De onderliggende motivering van de woordveranderingen in bepaalde edities is tot nu toe in het duister gebleven. Heel verrassend is dat don Lemoyne de wijzigingen zelf moet aangebracht hebben in een later uitgeschreven versie. Het komt over alsof hij niet zou aangevoeld hebben dat die veranderingen frontaal botsten met de teneur van een heel groot gedeelte van de commentaar bij beide luiken van het tweede speelplaatstafereel.

Intussen blijkt dat de latere invoering van het begrip “carità” in bepaalde versies niet consequent doorgevoerd is. In verschillende uitspraken of gedachten is “amore” gewoon behouden. Bijvoorbeeld in: “Zonder familiariteit toont men zijn liefde niet.” (21) En minder evident in: “Als die waarachtige liefde zal heersen” en “het is juist wanneer die liefde wegwijnt.” (25-26) Waarschijnlijk waren zulke ongewijzigde passages voldoende om P. Braido te inspireren tot de rake typing “gedicht van de educatieve liefde.” Voor de oorspronkelijke tekst met het overheersende woord “amore” is die hoge waardering, met betrekking tot het eerste gedeelte van de samengevoegde versie, natuurlijk nog meer verantwoord.

2.4. Godsdienstige fundering

Waar Valfrè don Bosco op de betekenis van de familiariteit en de genegenheid wees, bleek zijn stelling uitsluitend op humane overwegingen te berusten. Hij zei: “Kijk, familiariteit schept liefde (genegenheid) en liefde wekt vertrouwen.” (7) Dat geldt evenzeer voor de aanvankelijke commentaar van Buzzetti. Het is zijn overtuiging dat de jongens “zich bemind voelen” als de opvoeders “meedoen met de dingen die zij graag hebben.” (15) Of nog als opvoeders en leraren “houden van wat de jongens graag hebben.” (20) Ook voor hem bestaat familiariteit in het “laten zien (ervaren) dat men bemint.” (21)

Precies naar aanleiding van dat laatste standpunt legt Buzzetti echter de diepere beweegredenen bloot om familiair, gemoedelijk en ongedwongen met de jongeren om te gaan. Voor de uitwerking van de betreffende commentaar maakt don Lemoyne gebruik van een fundamentele gedachte uit de suggesties in het handschrift B die misschien door don Bosco zelf tijdens dat verblijf in Rome geïnspireerd werden. Een eerste versie van die ingeving behelst een vraag van don Bosco en het antwoord van een gesprekspartner die nog geen naam gekregen had. Don Bosco stelde daar de vraag: "Wat verlangt men dan van ons?" Het antwoord luidde: "Door het feit dat de jongens zich bemind weten en voelen in de dingen die zij graag hebben, moeten zij leren de liefde [van de opvoeders] te zien in de zaken die van natuur minder naar hun zin zijn. En die minder aangename dingen dan ook graag leren doen." De opsomming van "die dingen" is summier, maar kenmerkend voor de situatie van de jongens in het Oratorio. (15)

De repliek bleek voor don Bosco niet klaar genoeg. Hij wens- te meer uitleg. Hij kreeg die met de toelichting: "De Goddelijke Zaligmaker maakte zich klein met de kleinen en hij (ver)droeg hun zwakheden." (15) Datzelfde handschrift bevat een tweede versie van die oriënterende gedachte. Het is een losse zin, maar toch al verbonden met het begrip familiariteit, namelijk "De familiariteit, zo(veel) als Jezus Christus zich klein maakte voor de kleinen en onze zwakheden (ver)droeg."³⁷ (21) De band tussen familiariteit en de handelwijze van Jezus is niet meteen duidelijk. Hij lijkt erin te bestaan dat Jezus zich op het niveau van de kleinen plaatste, dat hij graag in hun gezelschap verkeerde. Ondanks de zwakheden waarmee hij geconfronteerd werd. Die verdroeg hij omdat hij van hen hield, omdat hij hen graag zag.

De C-redactie en de brief aan de jongens breidden de gedachte uit. De C-redactie wijzigde "voor de kleinen" in "met

de kleinen". Vermoedelijk met de betekenis "samen met hen", "te midden van hen". De religieuze verwijzing werd nog bekrachtigd: "Ziedaar het model van de familiariteit." In de brief aan de jongens viel de samenhang tussen citaat en familiariteit echter volledig weg. Het woord familiariteit werd er gewoon weggelaten. Wel werd er, specifiek met het oog op don Bosco zelf en de salesianen, een nieuw citaat ingevoegd: "Hij heeft het geknakte riet niet gebroken en de smeulende vlaspit niet gedooft." En tot besluit: "Hij is jullie model." In het geschrift voor de volwassenen werd dat weer in de context van de familiariteit geplaatst: "Ziedaar de meester van de familiariteit." Jezus Christus is dus voor de salesianen "de leermeester" van de familiariteit. (21) Het tweede citaat werd verschoven naar de commentaar betreffende de kracht van de liefde die de opvoeders mogen ontvangen van de jongeren. Ook dan is het weer niet alleen de humane ervaring van genegenheid die hen kan sterken om vermoeienis, ondank storingen, tekortkomingen en nalatigheden van de jongens te helpen verdragen. Zij wordt geschraagd en verdiept door het indrukwekkende voorbeeld van Jezus Christus. Hij is hun model in het dragen en verdragen, omdat hij het geknakte riet niet brak en de smeulende vlaspit niet doofde. (23) Het is een ruime interpretatie van de perikope uit het evangelie volgens Mattheus, wat bleek bij de bespreking van de commentaren, maar zowel het citaat als de boodschap staan er beter op hun plaats.

Loutere humane onderbouwing van de fundamentele grondhouding die de familiariteit is, volstaat niet. Een diepere, spirituele fundering moet het handelen van de salesianen motiveren.

Moraliserende toepassingen moeten in die jaren gebruikelijk geweest zijn onder de naaste medewerkers van don Bosco. In een uitgeschreven, maar waarschijnlijk niet gepubliceerde verhandeling over straffen is don Francesia in 1883 op gelijk-

aardige wijze te werk gegaan. Zijn opvattingen, die hij herhaaldelijk aan een werk van P.A. Monfat ontleende, rechtvaardigde hij op verschillende plaatsen persoonlijk op een dieper niveau door naar het optreden van Jezus te verwijzen. Bijvoorbeeld waar hij stelde dat de leraar of opvoeder een jongen "de tijd moet gunnen om na te denken, in zichzelf te keren, de omvang van zijn ongelijk in te zien en tevens te begrijpen dat de straf verantwoord en noodzakelijk was." Daar voegde hij inderdaad als fundering van die handelwijze aan toe: "Mij heeft de manier waarop de Heer met Paulus omgegaan is, steeds doen nadenken. (...) Niet *onmiddellijk* heeft Jezus Paulus tegen de grond geslagen, maar pas na een lange reis, nadat hij tijd genoeg had gehad om na te denken over zijn zending. (...) Ik zou graag hebben dat mijn dierbare salesianen zich door dat goddelijke model lieten inspireren."³⁸ Ook voor hem was Jezus Christus het model voor de geduldige, tijd schenkende manier van omgaan met de jongens die als bewijs kan gelden dat ze echt van de jongens houden.

Niet minder relevant is deze passage van don Francesca: "Stellen wij ons ten dienste van hen [van de jongens], zoals Jezus Christus gekomen is om te gehoorzamen niet om te bevelen. (...) Zo deed ook Jezus met zijn apostelen: hij verdroeg hun onwetendheid en onbeschaafde manieren, hun geringe trouw. Hij behandelde de zondaars met zoveel gemeenzaamheid en vertrouwelijkheid, dat heel wat mensen er versteld van stonden, anderen zich ergerden, maar bij vele anderen de hoop gewekt werd van God vergiffenis te verkrijgen. Daarom verlangde hij dat wij van hem zouden leren *zacht(moedig) en nederig van hart te zijn*."³⁹

Zo riep ook don Francesca op om naar het voorbeeld van Jezus Christus onaangename dingen te verdragen, maar nog treffender is het andere beeld van Jezus dat hij de opvoeders als ideaal voorstelt. Jezus Christus gaat vertrouwelijk, zacht, voorkomend, ja, gemeenzaam met zwakke, tekortschietende

zondaars, volwassenen en jongeren, om. Het is een beeld dat afwijkt van de overheersende voorstelling van Jezus als degene die zich volledig wegschenkt, die zichzelf wegcijfert, die op alle mogelijke manieren zieke, zwakke, uitgestoten en zondige mensen van dienst wil zijn. Jezus is degene die zijn leven prijsgeeft, die de naastenliefde beoefent in de hoogste graad, die de incarnatie is van de actieve, effectieve liefde. Maar daarnaast plaatsen don Francesca en don Lemoyne het andere beeld: Jezus de man van het spontane, onbevangen contact, de man van de harten veroverende beminlijke omgang. De manier waarop Jezus zelf met kinderen en volwassenen omging, is voor hen uitermate belangrijk. Niet alleen zijn zelfgave, maar ook zijn vertrouwelijke, gemeenzame, vriendelijke, tedere, familiale omgangswijze moeten opvoeders tot navolging inspireren.⁴⁰

Misschien wilden beide auteurs, don Francesca en don Lemoyne, de weg die don Bosco zelf had uitgezet in zijn korte verhandeling over het Preventieve Systeem, verstevigen, maar ook ontwikkelen. In dat kleine traktaat had don Bosco geciteerd uit het dertiende hoofdstuk van de brief aan de Korintiërs: "De praktijk van dit systeem is helemaal gebaseerd op de woorden van St.-Paulus die zegt: *Charitas patiens est, benigna est, omnia suffert, omnia sperat, omnia sustinet.*" [De caritas (de christelijke liefde) is geduldig en lankmoedig; zij verdraagt alles, maar hoopt alles en verduurt ieder ongemak.] Naast verdragen en verduren zijn ook geduldig en lankmoedig aanwezig. Maar beide auteurs gaan er dieper op in. Ze ontvouwen die begrippen en maken die aspecten aanschouwelijker, concreter.

De citaten en interpretaties van don Bosco en zijn medewerkers betekenen dat het Preventieve Systeem en in het bijzonder de salesiaanse relationele omgangsstijl voortvloeien uit een christelijke spiritualiteit. Dat zou kunnen verklaren waarom don Bosco boudweg concludeerde dat "alleen een christen

het Preventieve Systeem met succes kan toepassen.”⁴¹ Een christen dan die zich laat inspireren door Jezus Christus zelf. Het is alleszins een stelling die grote verwantschap vertoont met een uitspraak tijdens een niet nader gedateerd onderhoud met de prefect van de provincie Turijn. Bij die gelegenheid zou don Bosco gezegd hebben: “Ik ben inderdaad van oordeel dat men zonder godsdienst niets goeds van de jongens kan verkrijgen.”⁴²

Het is echter ook mogelijk dat het onder de medebroeders een tendens geworden was de “evangelische” inspiratiebronnen van het Preventieve Systeem te expliciteren. Daarvan getuigt een besluit van de twee Algemene Kapittels die in 1883 en 1886 gehouden werden. De beslissingen werden in één document samen uitgegeven. Het besluit in kwestie is als volgt geformuleerd: “Men moet er op alle mogelijke manieren voor zorgen dat de jongens er zich bewust van [kunnen] zijn dat de oversten hen graag zien en hen hoogachten. Dat verkrijgt men door hen met die ware geest van christelijke liefde te behandelen die het heilige evangelie aanbeveelt.”⁴³ Aan welke concrete teksten in het Nieuwe Testament daarbij gedacht werd, blijft ongewis, maar we mogen zeker denken aan Mattheus 5,43; 19,19 en 22,39.⁴⁴ Die besluiten plaatsen niet alleen de actieve en effectieve naastenliefde op de voorgrond, maar met “graag zien en hoogachten” ook de affectieve liefde.

Naar de geest van de uiteenzetting van don Lemoyne moet bovendien heel het handelen van de salesianen enkel ingegeven zijn door “het zoeken van de glorie van God en het heil van de zielen.” (25) Ook dat, volgens de C-redactie, “naar het voorbeeld van Jezus Christus”, een explicitering die hij in de definitieve versie weggelaten heeft. Om welke reden of redenen dan ook. Feit blijft dat hij de overkoepelende gedachte in een eerste fase zo wilde funderen. Het is trouwens

vanuit compositorisch oogpunt jammer dat hij die zinsnede uit het handschrift C weggelaten heeft.⁴⁵

Uiteindelijk zijn het in het schrijven voor de salesianen misschien slechts schaarse elementen. Belangrijk is natuurlijk dat ze er zijn.

Besluit

Bekijken we het geheel van de wezenlijke factoren voor de opvoeding, dan blijkt dat het uitgebreide gedeelte van het schrijven dat met het oog op de volwassenen geschreven werd, zo rijk is dat P. Braidò het "minuscule document van don Bosco" zelfs beschouwde als "een pedagogisch manifest."⁴⁶ Dat ligt in de lijn van de waarderende benaming die E. Valentini gaf. Voor hem was het schrijven aan de salesianen van Valdocco "de Magna Charta van het salesiaanse opvoedingssysteem."⁴⁷ Als men er rekening mee houdt dat de bespreking van de opbouw en vooral de behandeling van de verschillende inhoudelijke aspecten in het eerste gedeelte van de lange versie aangetoond hebben hoeveel dragende gedachten en standpunten van don Bosco in dat schrijven samengebracht werden, dan zijn die karakteriseringën zeker te rechtvaardigen.

Iets minder poëtisch uitgedrukt mogen we zeggen dat het schrijven een compendium geworden is van heel voornamen en kenmerkende pedagogische opvattingen van don Bosco. Daarom blijft een ernstige en grondige kennismaking met dat "minuscule document" nog altijd hoogst wenselijk.

-
- ¹ Dat laatste heb ik uitvoeriger gedaan dan P. Braido deed met notities bij de kritische uitgave in 1984 van het schrijven voor de salesianen. Zie BRAIDO, P., *La lettera ...*, pp. 47-58.
- ² Ibid., 17 en wat de correcties betreft p. 37/Sigle en p. 47/Sigle. Minder klaar is een alinea in BRAIDO, P., *Luce intellettuale piena d'amore. Per il centenario di una "lettera pedagogica"*, Orientamenti pedagogici, jg. XXXI, nr. 6, 1984, p. 1068.
- ³ P. Braido, vermeldt enkel bij de brief aan de jongens dat don Bosco hem eigenhandig ondertekend heeft: BRAIDO, P., *Luce intellettuale...*, p. 1068.
- ⁴ BRAIDO, P., *Luce intellettuale...*, p. 1068.
- ⁵ Zie deel III voetnoot 69.
- ⁶ OE XXIX [105]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61.
- ⁷ Zie deel I voetnoot 64 en 65.
- ⁸ Over de rol van de vreugde zie deel III via de voetnoten 75-77 en 203.
- ⁹ Zie daarvoor de voetnoten 91-96 in deel III.
- ¹⁰ MB XIII, p. 826; MBN XIII, p. 742. Zie voetnoot 171 in deel III.
- ¹¹ Zoals in het werkje over "*Het preventieve systeem in de opvoeding van de jeugd.*" Zie OE XXIX [100]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 59.
- ¹² Zie voetnoten 39; 42-43 en 155-156, 167, 180-182, 186-189, 221, in deel III.
- ¹³ De drie citaten achtereenvolgens: E (m), vol. primo, p. 99/7-11; BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 400/23-24 en ten slotte OE XXIX [102]; *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61.
- ¹⁴ BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 85/440-441. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61. Zie voetnoot 251 in deel III.
- ¹⁵ Zie tekst via voetnoot 127 in deel III.
- ¹⁶ Zie voetnoten 134, 160, 178 en 209 in deel III.
- ¹⁷ Zie voetnoten 140 en 209 in deel III en voetnoot 89 in deel I.
- ¹⁸ Zie voetnoot 219 in deel III.
- ¹⁹ J. Schepens en E. Valentini wijdden een gedeelte van een artikel aan vertrouwen in de opvoeding, maar steunden daarvoor uitsluitend op "De brieven uit Rome." SCHEPENS, J., *De brieven uit Rome charter van vertrouwen en geloof in de opvoeding in Begeesterd door don Bosco, Opvoeding en spiritualiteit*, Oud-Heverlee, Don Boscovormingscentrum, 05, 2003, pp. 55-69. VALENTINI, E., *La pedagogia mariana...*, pp. 144-147.
- ²⁰ Wat bijvoorbeeld de brieven betreft slechts in: E (m), vol. terzo, pp. 144 en 501. E (m), vol. quarto, p. 164. BIESMANS, R., *De brief uit Rome aan de jongens...*, pp. 31 en 36.
- ²¹ BRAIDO, P., *Prevenire...*, p. 345.
- ²² Zie RICALDONE, P., *Don Bosco Educatore I*, Asti, 1951, pp. 197-201 en verder pp. 201-228.
- ²³ Volgens voetnoot 219 in deel III.
- ²⁴ BOSCO, G., *Scritti pedagogici e spirituali*, Rome, LAS, 1987, p. 217/6° en p. 215/5°. *Een opvoedingsproject...*, pp. 30/6 en 28/5.

²⁵ Zie voetnoot 221 in deel III.

²⁶ Zie onder meer de voetnoten 203, 221 in deel III. Voor een goed inzicht in de pedagogische opvattingen die toen maatgevend waren, is belangrijker dan op het eerste gezicht lijkt een aandachtspunt in de opsomming van aspecten die don Rua tijdens de jaren 1874-1876 in elk afzonderlijk huis zal “inspecteren”. Zie BRAIDO, P., *Don Michele Rua primo autodidatta...*, pp. 105-106 en pp. 139/20-21. Wat de jongens betreft, staat er in telegramstijl: “Studie-ijver en vertrouwelijke, spontane omgang (famigliarità) met de leraren, assistenten en oversten.” Het betreft dus de omgang van de jongens met hun opvoeders. Dat het om een positieve kwaliteit van hun omgang gaat, mogen we afleiden uit het feit dat “familiariteit” naast het positieve “studie-ijver” staat. Vgl. BIESMANS, R., *Op weg naar de ‘brieven’ van 10 mei 1884...*, p. 44.

²⁷ Zie via de voetnoten 140 en 209 in deel III. Een vrij uitvoerige bespreking in BIESMANS, R., *Amorevolezza...*, pp. 189-207.

²⁸ Voetnoot 82 in deel I.

²⁹ Voetnoten 173 en 225 in deel III. Soms blijkt de betekenis van woorden erg dicht bij elkaar te liggen. In een droomverhaal dat hij op 9 mei 1879 vertelde, was Frans van Sales persoonlijk zijn gids. Don Bosco vroeg hem wat hij moest doen om de roepingen te bevorderen. Daarop antwoordde de gids: “De salesianen zullen veel roepingen hebben als ze (...) hun leerlingen met de grootste christelijke liefde behandelen.” In andere omstandigheden verkoos don Bosco zelf de wending: “minzaam, vriendelijk met hen omgaan.” Daarvoor gebruikte hij toen “amorevolezza.” Even nadien stelde hij in diezelfde droom de vraag: “Hoe zal men in onze huizen de goede geest kunnen bewaren?” En het antwoord van zijn gids luidde: “(...) met welwillendheid (benevolenza) behandelen”, dat wil zeggen “vriendelijk, hartelijk, affectief liefdevol omgaan met.” Zie MB XIV, p. 124; MBN XIV, p. 96.

³⁰ Voetnoot 165 in deel III.

³¹ *Atti del Capitolo Superiore della pia società salesiana*, Catania, Milaan, Parma, SEI, 24 juni 1920, p. 14. Vgl. de rondzendbrief van 6 april 1920 in: *Lettere circolari di D. Paolo Albera ai Salesiani*, Turijn, SEI, 1922, p. 312.

³² OE XXVIII [38]. Hetzelfde werk, “*De christen begeleid op weg naar de deugd en de beschaafdheid*”, gaf don Bosco opnieuw uit in 1876. Even tevoren schreef hij: “De heilige [Vincentius] was niet tevreden met God [enkel] op een eenvoudige affectieve liefde te beminnen en hoge gevoelens over zijn goedheid en grote verlangens naar zijn eer te koesteren, maar hij deed die liefde tot effectieve liefde worden.” Hijzelf zorgde voor de cursieve letters. Ibid., [37-38].

³³ BOSCO, G., (a cura di BRAIDO, P.) *Scritti sul sistema preventivo...*, p. 317. In het Italiaans: “Il poema dell’amore educativo.” In 1954 had P. Braido een korte bijdrage geschreven met de uitdagende titel: “Het volstaat niet te beminnen om goede opvoeders te zijn.” (BRAIDO, P., *Non basta amare per essere buoni educatori (Het volstaat niet te beminnen om goede opvoeders te zijn)* in: *Orientamenti pedagogici*, jg. 1, 1954, pp. 87-89). Met die uitspraak

wilde hij zelfgenoegzaamheid en geslotenheid tegenover elke vernieuwing of actualisering van het salesiaanse systeem op het vlak van pedagogie aan de kaak stellen.

³⁴ E IV, pp. 261-269. MB XVII, pp. 107-114; MBN XVII, pp. 69-76. Dat is trouwens nog altijd de tekst die opgenomen werd in de verschillende uitgaven van de hernieuwde *Constituties en het Algemeen Reglement*.

³⁵ Zie voetnoten 83, 138 en 146 in deel III.

³⁶ BRAIDO, P., *10 maggio 1884* in: *Orientamenti pedagogici*, jg. VI, nr. 4, 1959, p. 547.

³⁷ BRAIDO, P., *La lettera ...*, p. 36/59-60. De identificatie met de kleinen heeft in de christelijke traditie heel diepgaande invloed uitgeoefend op de spiritualiteit van opvoeders en zorgverleners. Op don Bosco zelf volgens zijn aansporing: "Laten we dus de jongens behandelen zoals we Jezus Christus zouden behandelen, mocht hij als jongen in dit college verblijven." (MB XIV, pp. 846-847.) Ook op zijn medewerkers. In september 1884 werd het ontwerp van een wapenschild voor de congregatie voorgesteld. Onderaan prijkte het motto: "Sinite parvulos venire ad me" dat wil zeggen: "Laat de kleinen tot mij komen." Uiteindelijk zou de leuze "Da mihi animas, caetera tolle", Geef mij zielen, het overige mag je hebben" het halen dankzij de argumentatie van don Bosco. (MB XVII, p. 365; MBN XVII, p.276.)

³⁸ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 331/128-144; *Over de grens...*, pp. 37-38.

³⁹ BRAIDO, P., *Don Bosco educatore...*, p. 332/153-161. *Over de grens...*, p. 39. De bekende evangelietekst in Mt 11, 29.

⁴⁰ Er mag hier geweest worden op het dubbele beeld in de *Constituties* van de salesianen. Daar vinden we in artikel 11: "Bij het lezen van het evangelie zijn wij gevoeliger voor bepaalde trekken in de figuur van de Heer. Zijn instelling van goede herder die de harten verovert met zachtheid (mildheid) en met de prijsgeving van zichzelf." (CONSTITUTIES EN ALGEMEEN REGLEMENT, p. 26.) In het Italiaans "con la mitezza e il dono di sé." (COSTITUZIONI..., p. 21.)

⁴¹ Voor beide citaten uit de korte verhandeling: BOSCO, G., *Il sistema preventivo...*, p. 84/429-433. *Don Bosco passie voor jongeren...*, p. 61.

⁴² MB XIII, p. 557 en ook p. 558; MBN XIII, p. 507 en p. 508.

⁴³ OE XXXVI [270-271]. Zie ook voetnoot 254 in deel III en 120 in deel V.

⁴⁴ Wellicht ook Joh. 15,13; Matth. 5,9-13 en 11,29; Luc. 19,1-11.

⁴⁵ Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat P. Stella die verwijzing niet opgenomen heeft in de paragraaf over "Godsdienstige elementen in het opvoedingssysteem van don Bosco". STELLA, P., *Don Bosco nella storia...II*, p. 469.

⁴⁶ BRAIDO, P., *10 Maggio 1884*, p. 545.

⁴⁷ VALENTINI, E., *La pedagogia mariana...*, p. 137.

Trefwoordenregister

De getallen tussen haakjes verwijzen naar voetnoten.

A

Aannemen
47;103;107;109;118;177;180;
208;209;211;260.

Aanwezig(heid)
41;53;60;63;66;67;84;96;105;
109;140;157;158;161;163;164;
166;167;168;171;174;197;214;
221;230;236;243;309;310;315.

Achting
23;49;181;317.

Afgunst (zie ook jaloezie)
150;233.

Afstand
19;48;50;84;104;125;158;163;
176;181;185;226;227;232;240;
271.

Afstandelijk(heid)
115;160;169;178;271;272.

Affectieve liefde
85;160;164;165;166;167;168;
171;182;184;189;193;206;215;
219;228;239;243;253;262;311;
316;318;319;320;326;329.

Algemeen Kapittel
17;25;26;27;28;29;37;51;58;
272; [72;74].

Algemeen Kapittel - eerste
18;105;137;200;255; [75].

Algemeen Kapittel - tweede
12;17;22;24;25;26;34;41;50;
90;158;169;199;216;229;250;
251;255;[71;72;73;284].

Algemeen Kapittel - derde
17;34;51;54;55;56;57;59;60;
65;114;235;243;245;252;254.

Algemeen Kapittel - vierde
138.

Amore
5;8;92;84;85;122;124;127;128;
148;151;160;165;173;181;210;
211;212;215;216;227;238;253;

256;259;311;316;317;318;319;
320;321;[279;286;289;297;328;
329].

Avondgebed

11;31;82;95;107;109;266.

Avondwoordje

92;105;106;115;121;124;135;
139;140;145;159;161;178;185;
188;196;270;313;314;274;275;
280;284;288;299;300

Assistent

11;13;18;28;29;31;32;34;40;
41;43;46;48;55;57;58;59;60;
61;66;67;68;87;96;100;103;
117;123;125;130;138;145;153;
154;170;172;174;175;176;
180;181;182;186;188;192;197;
200;205;206;213;223;225;226;
228;229;231;235;242;245;
248;250;252;256;258;260;265;
273;306;308;311;317;[283;
284;289;299;300;329].

Assistentie

5;8;38;39;66;84;119;157;158;
162;236;304;310;[74;75;76;77;
78].

B

Barrière

67;160;177;187;198;301;204;
205;222;240;243;253;256;312;
315.

Begeleiden/Begeleiding

15;59;242;12;13;30;83;128;
132;174;179.

Begeleider

31;115;120;127;132;164.

Beleefd(heid) (zie ook wellevend-
(heid))

37;209.

Beleefdheidsvorm

133;156;161;164;169;272.

Beminnelijk(heid)

22;24;122;126;169;210;211;

212;215;220;260;262;263;308;
319;325, [295].
Bevoegdheid (-heden)
18;19;36;61;66.
Biecht(en)
158;129;143;212;227; 280;
295.
Biografie (zie ook levensbeschrijving)
119;195.
Blijdschap
135;200;203;264;266;306;
[307;301].
Blij(heid)
8;23;63;87;120;130;135;166;
184;236;263;264;265;313;
[279;280;295;301].
Bloemen - Bloemetje
32;102;130;178.
Botsingen
37;44;59;66.
Broer
102;103;112;126;130;176;188;
189;190;191;192;193;196;197;
198;225;226;306;308;309;
315;319;[288;291;292].

C

Carità
8;26;34;37;127;169;210;211;
215;216;217;238;259;263;309;
318;320;321;[294;297].
Catechist
13;30;37;61;186.
Centrum
19;35;71;75;76;78; [274;328].
Christelijke liefde (zie ook carità)
22;24;26;29;105;128;130;158;
169;209;210;216;217;232;236;
309;318;320;326; [80;329].
Circulaire
12;13;14; [71;76;284].
Commissie
261; [77].
Constituties
12;199;255;256; [71 285;
286;292;293;298;300;330].
Contact(en)
9;13;22;39;49;63;65;84;96;
126;146;166;187;191;209;213;
224;226;227;261;304;315;

316;325;[279;195;299].

D

Deugd
130;139;216; [292;329].
Directeur
12;13;14;19;20;25;26;33;34;
35;36;37;38;45;46;50;53;54;
55;56;58;61;63;66;86;89;90;
92;102;103;110;116;122;138;
161;163;176;179;182;187;191;
192;197;200;212;213;214;217;
235;244;245;246;249;252;254;
304;313;316.
Discipline (zie ook tucht)
62; [77;79].
Dolcezza
8;26;37;126;215;216;217;218;
219.
Dood
7;72;[76;245].
Droom
4;19;61;111;270;[302;329].
Droomverhaal
111;130;204;269;207;[278;
284;293;329].

E

Eén directeur
246;249; [74;289].
Eenheid (een zijn)
35;36;40;41;44;60;66;198;199;
200;201;233;256;312; [74;
292].
Eenheid van bestuur
35;36;41.
Eensgezindheid
41;181; [75].
Effectieve liefde
182;183;219;249;252;319;325;
[283;329].
Elan
24;67;142;161;244.

F

Familiair
110;126;194;198;207;208;209;
212;229;230;252;261;262;271;
315;322;325;[274;293].

G

Gang van zaken
46;145;167;249; [277].

Gedrag
18;29;67;86;125;129;139;141;
159;175;176;180;194;224;231;
248;249;250;251;263;310;
312;[280;288;294].

Geduld
13;26;31;38;98;156;223;261;
317;[291].

Geest van don Bosco
34;37;44;48;50;66;85;158;172;
177;181;225;304;306;311.

Gehoorzaam(heid)
130;131;175;178;181;198;201;
202;203;264;307;308;317;319;
[280;287;288;292;295].

Gemoedelijk(heid)
5;9;26;57;89;105;125;127;194;
198;208;212;213;214;217;225;
226;229;239;240;244;252;260;
262;263;265;271;306;309;310;
315;322.

Genegenheid
9;23;25;34;82;83;85;123;124;
125;127;128;131;148;149;154;
164;165;166;167;172;173;177;
181;183;186;189;193;194;196;
198;201;206;215;216;217;219;
220;221;226;227;230;231;233;
234;236;238;239;240;243;249;
253;262;317;318;319;320;321;
323.

Gezag
33;49;50;162;176;179;181;
182;183;184;186;197;211;226;
232;241;308;317; [71;75;284;
295].

Gezondheid
8;56;63;98;99;144;168;269;
283;299.

Godsdienst/religieuze praktijk
8;23;24;38;143;185;190;196;
250;320;321;326;330.

Godsdienstig(heid)
138;144;309.

Godsdienstige (opvoeding)
185;309.

Godsvrucht (oefeningen) -
83;118;143.

Goede raad
113;162;168;181;317; [284].

Graag zien
48;49;96;127;128;153;154;
165;173;175;178;184;185;186;
188;220;305;307;316;317;
326.

Groot aantal
67;144;170.

Grote vergadering
40;44;46.

H

Hart
13;35;36;86;93;95;103;104;
105;114;129;130;131;139;140;
146;149;150;159;162;164;165;
167;176;188;198;199;200;214;
215;216;218;224;225;227;234;
248;256;324;[275;285;292].

Hartelijk(heid)
5;9;85;87;116;122;201;202;
236;240;244;249;258;260;261;
262;263;271;312;325;319;
[329].

Heropleving
244.

Houden (van) – (zie ook graag zien)
4;9;12;58;96;101;128;152;153;
154;165;172;178;180;181;182;
184;186;188;189;206;214;229;
233;238;244;251;317;321;324.

Hoofdpijn
64;98.

Hoofdraad
19;59;63;96;246;270;319;
[79;298].

I

Impact
15;25;41;54;91;183;236.

Informeel
126;315.

Innemend(heid)
5;33;38;195;198;210;212;213;
215;217;244;260;263;265;317;
[77].

Invloed
9;25;27;82;86;126;129;146;
217;218;230;233;249;258;262;
312;319;288;[293;294;330].

Inzet
31;49;105;142;150;158;164;
169;171;189;196;216;217;237;
247;249;309;317; [283].

J

Jaloersheid (zie ook afgunst)
233;248;311; [297].

K

Kleine verhandeling
18;29;49;55;56;118;183;190;
241;243;245;248;310;319;
[283].

Kritiek
24;25;33;66;67;83;133;
[45;146].

L

Leraar
22;40;49;52;61;85;103;124;
181;182;184;186;192;193;196;
200;207;211;224;225;226;228;
230;262;305;306;308;310;317;
324;[72;282;286;289;290].

Leraren
11;13;17;18;22;23;24;25;28;
43;47;50;55;56;57;58;59;60;
61;62;66;67;68;89;96;100;103;
107;123;125;130;134;138;147;
153;154;160;165;170;172;174;
175;181;182;186;188;190;194;
197;198;200;205;206;207;223;
229;231;235;237;242;245;248;
250;258;260;265;273;317;321;
331;[71;79;294].

Leerkracht(en)
8;22;23;28;34;38;40;48;126;
311.

Lusteloos(heid)
64;68;83;136;140;141;143;
144;160;305; [281].

M

Malaise
24;33;48;50;58;65;67;68;85;
127;144;175;223.

Maria (Hulp)
5;21;61;63;209;264;271;
279;298.

Minzaam
4;5;22;23;24;38;105;122;126;
127;158;169;210;211;212;213;
215;217;218;220;227;260;263;
317; [72;295].

Minzaam(heid)
22;23;24;38;105;122;126;158;
169;210;211;212;215;217;260;
317; [295].

Misprijzen
105;233;240;242; [179; 293].

Model (zie ook voorbeeld)
222;223;224;226;230;238;247;
310;323;324; [280].

Moraliteit (zie ook zedelijkheid)
52;235;250;311.

Morren
33;37;83;145;146.

N

Naamfeest
21;120;151;185;215;216;264.

Naastenuijfde
23;24;26;38;49;128;171;172;
190;195;210;211;216;238;259;
309;317;318;325;326;[283].

O

Omgaan
24;23;31;41;125;166;169;172;
179;185;186;188;197;198;207;
208;209;211;212;215;221;
229;262;315;316;318;324;
[72;329].

Omgang
5;9;23;24;26;33;34;38;52;89;
103;105;124;126;127;169;188;
189;191;192;195;197;198;206;
208;210;212;213;214;215;217;
218;221;226;227;230;236;239;
240;244;252;259;260;262;

- 263;265;308;315;316;325;
[6;286;293;295;296;
297;300;329].
- Ondank(baarheid)
83;144;222;230;233.
- Onderhoud
117;126;127;129;146;241;263;
272;273;313;326;[283;295].
- Ongehoorzaam(heid)
28;33;66;130;138.
- Ongemak
31;170;309;325.
- Ontevredenheid
33;42;65;159; [297].
- Ontspanning
82;83;84;116;117;118;119;
120;125;132;134;137;140;143;
147;155;157;163;166;175;221;
225;226;237;266;304;305;318;
[281].
- Ontzag
49;101;176;177;179;182;185;
[276;289].
- Onverbiddelijk(heid)
250;251;252; [299].
- Oorzaak
35;41;42;48;50;51;58;67;85;
101;139;143;155;160;174;175;
186;236;238;239;243;246;269;
[77].
- Opdracht
7;12;18;37;42;45;46;55;59;60;
63;64;87;91;93;105;131;138;
162;163;192;201;202;211;214;
223;227;248;250;252;265;308;
[74;78;79;291].
- Openhartig (heid)
36;129;130;164;166;167;168;
170;175;196;229;231;238;249;
250;319; [296].
- Opstel
48;223;240;[76].
- Opvoeder(s)
7;8;9;17;22;41;43;47;49;50;
56;57;62;87;101;103;107;120;
125;127;128;129;131;134;135;
137;140;141;146;147;153;154;
157;159;160;165;167;170;171;
178;179;181;184;186;188;190;
196;197;198;200;202;203;213;
217;218;220;226;228;229;236;
242;244;248;258;259;261;262;
305;308;311;314;315;316;317;
318;321;322;323;324;325;331;
[282;285;291;295;298;329;
330].
- Opvoeding
5;7;13;18;29;41;43;44;47;60;
103;117;118;124;135;144;156;
158;165;167;172;179;181;182;
183;185;190;194;213;219;241;
246;261;304;306;307;309;311;
312;314;318;319;327;[71;72;
76;274;275;283;328].
- Opvoedingssysteem
5;8;9;54;60;65;86;95;126;240;
241;244;258;311;317;;294;
330].
- Oratorio
4;15;17;19;20;21;25;30;33;35;
36;45;17;51;58;59;62;63;64;
65;67;68;81;82;83;88;90;91;
92;100;101;111;112;113;114;
115;116;117;118;119;121;130;
132;133;134;136;140;144;160;
161;162;164;174;179;182;187;
190;191;192;200;203;208;216;
225;237;239;244;247;249;264;
271;307;309;310;322;331;[71;
72;74;76;79;80;274;276;277;
278;280;283;284;285;287;288;
289;291;292;293;297;299]
- Orde
21;27;30;31;38;40;42;56;62;
65; 75;79.
- Overste(n)
11;17;18;22;23;25;32;33;34;
35;37;39;40;42;45;47;53;59;
63;65;66;67;68;83;84;86;87;
95;96;100;103;107;109;113;
114;123;129;130;134;141;144;
145;148;150;151;153;154;155;
157;158;159;162;165;172;175;
176;177;178;180;121;187;188;
190;191;192;196;198;200;205;
208;212;213;223;225;226;228;
229;230;231;233;238;240;241;
242;244;245;246;247;248;249;
250;251;256;258;260;262;265;
273;305;307;308;310;312;313;
316;317;319;326;331;[5;80;
284;288;294;295;329].

P

- Prefect
13;19;36;37;55;61;93;97;162;
261;264;326.
- Preventie
5;42;171.
- Preventief
5;39;54;102.
- Preventief systeem
5;9;18;27;28;29;30;38;43;45;
47;49;52;53;54;55;56;57;58;
60;86;118;121;139;158;162;
165;170;171;176;183;185;190;
193;197;213;239;241;243;245;
246;259;262;305;306;310;311;
319;320;325;326;[74;76;77;
283;328].
- ## R
- Recreatie (zie ook speeltijd)
82;83;107;117;118;119;120;
121;122;123;131;132;134;135;
137;141;146;156;157;160;161;
162;168;173;221;226;227;229;
243;252;266;305;208;310;315;
[284].
- Regels
12;18;35;47;86;90;94;97;98;
112;152;232;240;242;243;245;
254;255;268;272;304;[79;294;
298;300].
- Reglement
18;23;24;26;28;29;30;37;40;
46;49;52;54;55;56;59;60;61;
66;129;130;159;176;190;191;
231;232;235;237;240;241;249;
252;254;255;256;320.
- Remediëren
147.
- Repressief systeem
44;117;158;176;213;
239;242;243.
- Respect
36;58;130;169;179;182;184;
287;289; [193;295].
- Roeping
13;24;25;26;38;52;53;68;83;
139;144;147;163;210;212;217;
251;313;[75;329].

S

- Samenvatting
15;26;65;118;192;245;254;
256;261;314; [299].
- Samenwerking
19;46;62;66; [74].
- Scheiding
19;39;42; [276].
- Schuilhoek
[281].
- Slechte gesprekken (zie ook vuile
praat)
13;138;139;144;145;146.
- Spanningen (zie ook botsingen en
wrijvingen)
269.
- Speeltijd
39;40;115;118;126;138;141;
157;158;161;162;166;201;205;
253;305;306;315;316;318;
[75;76;79;284;287;293].
- Spiritualiteit
69;325;[71;274;328;330].
- Straf(fen)
14;29;43;44;45;46;47;48;49;
53;54;55;56;58;66;67;86;95;
103;117;139;176;182;183;185;
194;196;211;217;232;242;243;
251;263;313;323;324; [76;77;
78;274;288;296;298].
- Streng(heid)
32;35;43;158;170;176;213;
218;308; [77].
- Structuren
19;47;81;[71].
- Studieleider
55;59;60;61;113;237;[79].
- Systeem
57;60;103;126;147;176;213;
242;243;244;245;247;304;306;
310;319;325.

T

- Tekortkomingen)
19;65;84;138;157;180;222;
223;230;231;252;323.
- Te midden van
33;66;108;125;141;161;162;

- 163;164;168;169;171;191;206;
208;214;221;234;236;249;305;
310;313;318;323; [75;295;284;
287].
- Terechtwijzing
53;55;103;196;224;231;236;
310.
- Toezicht
84;158;232;242; [75].
- Traditie
11;30;31;109;193;250; [290].
- Trap(pen)
39;137;281.
- Tucht (zie ook discipline)
12;13;27;30;41;42;65;145;154;
184.
- Tussenstuk
85;123;134;147;173;201;
202;203;204;226; [282].
- V**
- Vader
7;13;40;42;64;100;101;102;
103;104;106;108;129;130;176;
182;188;189;190;191;192;193;
194;195;196;197;198;213;226;
242;249;303;306;308;[276;
288;291;292;297].
- Vakleerling(en)
27;33;34;39;40;42;50;52;89;
139;238;272.
- Veranderingen
7;237;238;321.
- Verbeter(ing)
37;57;64;232;317.
- Verdragen
36;194;221;222;223;230;238;
244;323;324;325;[282;296].
- Vermoeidheid
173;203;230;268;269; [173;
203;287].
- Verschil(len)
54;114;115;127;128;142;143;
154;174;175;202;215;239;273.
- Vertrouwelĳk(heid)
22;50;57;89;90;100;106;116;
125;127;131;135;138;155;156;
161;164;166;179;182;187;194;
195;196;198;201;204;207;208;
209;210;212;213;214;217;218;
221;227;228;229;241;244;249;
254;260;262;265;271;315;316;
324;325.
- Vertrouwen
35;51;53;57;58;59;67;82;85;
104;112;122;123;124;125;128;
129;131;155;159;162;166;167;
168;175;178;186;188;189;193;
194;196;201;202;206;208;213;
219;229;230;231;238;252;253;
256;262;311;312;313;314;315;
321;[280;284;289;290;295;297;
328].
- Verveling
64;68;136;140;141; [281].
- Verwaarlozing
83;143; [287].
- Verwijdering
31;92;137;140;155;250;251;
[281;284;300].
- Vierde en vijfde jaren
113;139; [72].
- Voorbeeld (zie ook model)
13;26;34;39;47;53;108;113;
139;143;151;166;188;217;220;
226;230;238;247;251;315; [17;
323;324;326].
- Voorkomen
5;13;14;31;39;42;52;58;86;88;
94;96;125;132;145;160;235;
241;242;249;258;261;263;265;
270;310;311;324;331; [75;78;
287].
- (Voor)naam.
52;97;102;114;115;125;127;
133;165;178;194;220;233;235;
251;322; [286].
- Voornemen
13;120;309.
- Vorming
11;126;144;184;185;191;245;
[276].
- Vrede
19;24;67;203;259;264;307.
- Vreugde
7;8;65;129;135;137;154;168;
216;264;266;306;307;279;328.
- Vrezen
47;49;50;58;101;104;124;129;
130;177;178;179;180;181;182;
183;184;185;186;187;188;

215;317;[288;289;290;297].
Vriend(en)
33;40;42;53;57;89;102;103;
112;126;133;169;176;188;189;
190;191;192;195;196;197;198;
204;226;235;241;249;257;269;
271;272;306;308;316;[71;277;
291;292;300].
Vriendelijkheid
8;22;23;24;33;38;105;122;126;
158;169;210;212;215;217;220;
259;260;263;317.
Vrijheid
31;33;67;95;100;104;106;131;
143; [75].
Vrolijk(heid)
69;82;117;120;121;135;143;
147;165;203;244;262;264;265;
266;305;306;307; [279].
Vuile praat (zie ook slechte gesprek-
ken en slechte praat)
282.

W

Waakzaam(heid)
56;86;139;241;242;252;310.
Waarschuwen
22;84;105;124;158;180;195;
207;232;233;237;311.
Wanordelijkheid(heden)
32;38;39;66;146;242;243;310;
[75;297].
Wantrouwen
58;136;160;175;198;201;202;
204;312;[77;281].

Wapenschild
330.
Wegsturen
27;28;117;250;251;261; [299].
Wegzending (zie ook verwijderen,
wegsturen)
28;251; [73;299].
Wellevend(heid)
5;26;34;38;116;215;259; [284].
Welzijn
14;94;101;106;149;151;154;
180;185;189;193;230;248;260;
309; [282;283].
- geestelijk
94;110;185;249;252;317;
318.
- tijdelijk
94;101;144;249;317.
Wrijvingen (zie botsingen en span-
ningen)
19;37;65.

Z

Zachtheid/Zachtzinnigheid
22;23;24;29;38;105;126;158;
169;215;217;218;309;[73;289;
330].
Zedelijkheid (zie ook moraliteit)
42;52;137;235;250.
Zuiverheid
12;139.
Zwaarmoedigheid
63;135;264; [281].

Inhoud van volume 1

Voorwoord	7-9
Afkortingen	10
Inleiding	11-15
Deel I: De achtergrond van een schrijven uit 1884 (manuscripten C en D) dat bestemd was voor de opvoeders, leraren en oversten in het eerste Oratorio van don Bosco, met andere woorden een schets van de pedagogisch-pastorale situatie in de jaren 1880-1884	17-81
Deel II: De opbouw van het eerste gedeelte van een schrijven dat bestemd was voor de salesianen in het Oratorio in Valdocco (ms. D)	81-88
Deel III: Bespreking van de opbouw, de inhoud en de belangrijke pedagogisch-pastorale thema's die in C en het eerste gedeelte van D voorkomen	89-303
Deel IV: De thema's in het eerste gedeelte van de lange versie voor de salesianen in Valdocco zijn als een compendium van de essentiële elementen in de opvoedingswijze van don Bosco	304-331
Trefwoordenregister van het eerste volume	332-339

Als bijlage:

Inlegboekje of **hulpboekje** met de teksten van enkele manuscripten en met uittreksels van een droomverhaal uit 1868 in de vorm van synoptische kolommen